

ЛИСТОПАД-
ГРУДЕНЬ

2016

№ 6 (132)

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самоїленко

А. М. Боровик

Г. В. Боряк

Є. М. Луняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Остряк

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Палакін

С. М. Савинович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболев

О. П. Реєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерело-
знавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 5 від 8 грудня 2016 р.)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Васюта О. Курган Чорна Могила в історичних дослідженнях
минулого та сучасності. 3

Келембет С. Пом'яники (синодики) князів
Чернігівської землі як історичне джерело. 19

Бірюк П. Участь верховських князів у політичних конфліктах
у Литві (30-ті рр. XV ст.) 38

Балушок В. Загадкові севрюки: 5. Проблема назви.
Територія і стан її заселеності. 44

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Доманова Г. Війти Стародубського магістрату
(друга половина XVII – XVIII ст.) 56

Бондар О. План Прилуцької фортеці 1745 р. у альбомі
Ф. Ласковського. 63

Ломко О. Засновник міста Донецьк: Кочубей чи Юз? 67

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Шумило С. Нове джерело до біографії І. Мазепи
та історії зв'язків української козацької старшини
з центром православного чернецтва на Афоні. 73

Глухенький А. Купчі та уступні записи як джерело з історії
земельної власності Чернігівського кафедрального
Борисоглібського монастиря. 85

Пиріг П., Конопля Ю. Про церковне будівництво та плани
храмів на Чернігівщині. 92

Тимошик М. Становлення, ствердження та знищення Української
Автокефальної церкви на Чернігівщині у 20-30-х роках
XX століття (за архівними матеріалами та пресою
колишньої Ніжинської округи). 107

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

о. Мицик Ю., Федотов В., Циганок О. «Могилянecь» – «могилянцo»
про «могилянця» (із кореспонденції Івана Мазепи). 129

Огієвська Р. Заповіт Петра Івановича Прокоповича 1826 р. 132

Морозова А. Невідомий факт з історії діяльності
«Черниговских епархиальных известий». 135

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ.

Тарасенко О. Щоденник О. М. Лазаревського. 138

Ванжа В. Нотатки після прочитання книги Олександра Лук'яненка
«Невже це з нами так було?» 144

РОЗВІДКИ

Травкіна О. Про вихованців Чернігівського колегіуму
на початку XVIII ст. 146

Рига Д. До питання про навчально-виховний процес та побут учнів
духовної семінарії у Новгороді-Сіверському (1785-1797 рр.) . . . 154

Маслійчук В. «Въ городѣ маломъ, нагорномъ, здоровомъ,
красивомъ и как бы одной гимназії принадлежащемъ» (Новгород-
Сіверське училище (гімназія) кінця XVIII – початку XIX ст.) 162

Кириченко В. З історії охорони Стрижня
(за матеріалами справи № 112 ДАЧО). 175

Міщанин В. Невідомі сторінки з біографії Олександра Кир'якова . 180

Шекун В. Нові відомості до біографії С. Д. Носа (1829 – 1900) . . . 185

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Ткач Х. Традиційні родильні звичаї та обряди українського
Полісся в другій половині XIX – на початку XX століття. 193

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Гейда О., Демченко Т. Велика Мала... (До виходу в Україні першого
тому «Української малої енциклопедії» Є. Онацького) 197

НАУКОВА ХРОНІКА

Сапон В. «Я не боюсь тюрми і ката» 201

Некролог. Пам'яті Володимира Петровича Коваленка 202

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

ISSN 2518-7422

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Хлібопекарська, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua (ISSN 2518-7430)

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБЬ ВІКІВ

УДК 94 (477.51) «10»

Олег Васюта

КУРГАН ЧОРНА МОГИЛА В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ МИНУЛОГО ТА СУЧАСНОСТІ

Майже сто п'ятдесят років тому у Чернігові були проведені археологічні розкопки кургану Чорна Могила. За наступний період дослідники розглянули різні питання, пов'язані з цією пам'яткою. Дана стаття присвячена огляду висновків, до яких дійшли науковці у процесі її вивчення.

Ключові слова: Чорна Могила, курган, поховання, обряд, ритон.

На території міста Чернігова біля Свято-Успенського Єлецького монастиря знаходиться курган Чорна Могила, який дослідниками вже давно визнаний унікальною давньоруською поховальною пам'яткою дохристиянської доби. Передусім вражають розміри даного насипу. Його висота сягає 11 м, довжина по колу – 125 м, а діаметр в основі становить близько 40 м. Свого часу курган також оперізував рів завширшки до 7 м. Для епохи середньовіччя на теренах Східної Європи такі розміри є рекордними. Як свідчать відповідні розрахунки, на спорудження цієї поховальної пам'ятки було витрачено 1500 людиноднів праці [1, с. 197].

Чорна Могила разом з іншими чернігівськими старожитностями привернула увагу дослідників ще у кінці XVIII ст., але без археологічного вивчення даний курган для них досить довгий період залишався нерозв'язаною загадкою. Наприклад, із цього приводу О. Ф. Шафонський у той час відзначив: «Назву Чернігова по різному письменники виводять. Одні приписують це засновнику та володільному його Князю, Чорним названим, якому на честь та пам'ять за отриману над Козарами перемогу, мешканці міста Чернігова на тому місці, де він під містом похований, насипали велику могилу і назвали її чорною» [2, с. 247]. Однак перед цим дослідник підкреслив, що «все це на одному здогаді засноване» [2, с. 242]. Подібну необізнаність стосовно Чорної Могили у середині XIX ст. також констатував і М. А. Маркевич: «За огорожею монастиря (Єлецького. – О. В.), зі сходу, у садку, що йому належить, зберігся залишок давнини, який даремно силкуються пояснити; то високий курган, який вважають могильним насипом – одні над Всеволодом Святославичем Чермним, інші над якимось князем сіверянським часів поганських» [3, с. 28].

Інформативна ситуація щодо Чорної Могили прояснилася тільки після її археологічного дослідження, яке у 1872-1873 рр. здійснив Д. Я. Самоквасов. Проведені розкопки виявили, що даний курган являє собою давнє захоронення кількох людей, похованих за обрядом тілоспалення. Крім того, також була зібрана величезна колекція різноманітних знахідок: побутові та господарські речі (рештки відер, точильні камені, ключі, замки, долота, серпи, пряслице, кістяні вироби), прикраси, металеві посудини (одна утримувала гральні кістяні «бабки» та бронзову битку, інші – кістки барана),

© Васюта Олег Олегович – заступник завідувача відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

великі ритуальні ножі, кінська зброя, фігурка божка, зброя та військові обладунки (два мечі, шабля (?), бойова сокира, списи, стріли, два шоломи, дві кольчуги, рештки щита), три золоті монети. На додаток до цього, родзинкою отриманої колекції стали два великі турячі роги зі срібним окуттям, в одного з яких останнє являло собою складну композицію [4, с. 4-36].

Від часу археологічного вивчення Чорної Могили минуло вже майже сто п'ятдесят років, протягом яких дане поховання неодноразово привертало увагу науковців. Як свідчать останні доробки, цей інтерес до Чорної Могили не вщухає також і в наші дні. Відтак, за даний період дослідниками було розглянуто досить широкий спектр питань, пов'язаних з цією пам'яткою, а саме: реконструкція елементів обряду поховання і визначення кількості похованих; датування захоронення та соціальний статус і етнічна приналежність «господаря поховання»; кульгове та сакральне значення самого кургану; визначення й інтерпретація окремих знахідок з поховання; походження та зміст складної композиції на срібному окутті одного з турячих рогів.

Реконструкція обряду поховання та кількість похованих. Археологічні розкопки Чорної Могили засвідчили, що тут знаходилося захоронення, здійснене за обрядом кремації, але відносно того, яким чином у даному випадку відбулося це тілоспалення, дослідниками були запропоновані різні точки зору. Стосується це і кількості похованих у Чорній Могилі.

Д. Я. Самоквасов, автор розкопок, за своєю класифікацією відніс Чорну Могилу до так званих «курганів з вогнищами» [5, с. 14]. Відносно останніх він зазначив: «Згідно з обрядом поховання, відновленому розкопками курганів з вогнищами, на вибраному місці влаштовували багаття, а на багатті розміщували тіло небіжчика та предмети, які повинні служити йому у потойбічному житті. Після спалення над вогнищем (рештками багаття) зводили конусоподібний земляний насип, у центрі якого часто розміщували посудину з обвугленими кістками, а біля цієї посудини інколи клали військове спорядження, зброю та інші предмети, які належали покійному» [5, с. 14]. На думку дослідника, обряд поховання у Чорній Могилі добре ілюструється описом захоронення знатного руса, що дійшов до нас від арабського письменника Ібн-Фадлана, який у першій половині X ст. став безпосереднім свідком цього дійства [5, с. 14-15; 6, с. 169-176]. Однак, якщо звернутися до Ібн-Фадлана, то з його оповіді виходить, що він спостерігав спалення небіжчика у лодії [6, с. 172-173, 175]. Стосовно присутності останньої також в обряді поховання Чорної Могили Д. Я. Самоквасов нічого не відзначив. Сам же даний курган автор розкопок вважав парним захороненням чоловіка і жінки [4, с. 31].

Після Д. Я. Самоквасова питання обряду поховання у Чорній Могилі у тогочасній історичній науці досить довго взагалі не розглядалося. Тільки у середині вже XX ст. його знову торкнувся Б. О. Рибakov. Проаналізувавши археологічні плани та звіт Д. Я. Самоквасова, він запропонував деталізованішу версію здійснення захоронення у цьому чернігівському кургані [7, с. 29-34].

Розглядаючи обряд поховання у Чорній Могилі, Б. О. Рибakov також не оминув розповідь Ібн-Фадлана, але присутність лодії у даному тілоспаленні відкинув, бо вважав, що остання використовувалась тоді, коли людина помирала не на батьківщині та була захоронена на чужині [7, с. 30]. На думку дослідника, у Чорній Могилі небіжчиків кремували шляхом тілоспалення не у лодії, а у так званому «будинку мертвих» [7, с. 30]. Згідно з висновками Б. О. Рибakova, реконструкція здійснення поховання у даному кургані мала наступний вигляд. Спочатку на майданчику майбутнього захоронення була споруджена піщана підсипка висотою 1-1,5 м та діаметром до 10 м, яка мала ще і огорожу. Потім у центрі підсипки влаштували прямокутний будинок-домовину, що являв собою модель житла. Ця споруда, на думку дослідника, складалася з жердин та тонких дощок, скріплених за допомогою зігнутих з обох кінців великих цвяхів, які Д. Я. Самоквасов виявив у рештках вогнища. У цей «будинок мертвих» були покладені небіжчики та речі. Саме ж спалення здійснювалося за допомогою хмизу і, можливо, соломи. По закінченні акту кремації зі згарища вийняли зброю та обладунки, а над останнім спорудили насип висотою 7 м. Після поминання-тризни на ньому

залишили обгоріле військове спорядження та інші речі, що не перебували у вогні, а сам курган потім досипали глиною [7, с. 30-34, Рис. 7-8]. Свою думку Б. О. Рибаків висловив також і відносно кількості похованих у Чорній Могилі. Посилаючись на менші розміри одного з комплектів зброї і обладунків (меч, шолом) та присутність у захороненні гральних «бабок», історик вважав, що, крім дорослих чоловіка і жінки, у даному кургані також був похований ще і хлопчик-підліток [7, с. 26-27, Рис. 5].

До кінця 90-х рр. XX ст. запропонована Б. О. Рибаківим реконструкція здійснення захоронення у Чорній Могилі серед науковців не переглядалась і мала статус своєрідного канону. За цей період дослідниками висувалися тільки деякі корективи відносно останньої і зверталася увага на витоки такого обряду та його спорідненість з похованнями в інших регіонах Русі й її закордоння. Так, В. О. Булкін, приймаючи реконструкцію Б. О. Рибаків, відзначив подібність елементів обряду захоронення у Чорній Могилі з дослідженими похованнями у Гньоздові біля м. Смоленська у Росії. На думку історика, разом ці захоронення представляють особливу категорію пам'яток, «що відбили складання князівсько-дружинної верхівки Київської Русі» [8, с. 15].

Слідом за В. О. Булкіним до подібних висновків дійшов Д. О. Мачинський, який вважав, що саме Чорна Могила відображає фінальну стадію розвитку язичницької поховальної обрядовості, представлені великими курганами Поволжя, Смоленська та Чернігова [9, с. 16]. Реконструкцію обряду Чорної Могили, запропоновану Б. О. Рибаків, дослідник не переглядав, але відносно кількості похованих у даному кургані підтримав висновки автора розкопок про парність цього захоронення – чоловіка та жінки. На думку Д. О. Мачинського, саме останній належав другий, менший за розмірами, комплект військового спорядження [9, с. 16].

Подібність Чорної Могили та великих курганів Гньоздова також була відзначена і Ф. О. Андрощуком. Він, як і В. О. Булкін та Д. О. Мачинський, об'єднав їх в окрему групу пам'яток дружинної культури. Приймаючи реконструкцію Б. О. Рибаків та посилаючись на ісландські саги, дослідник вважає, що «будинок мертвих» у Чорній Могилі був логічним завершенням еволюції обряду поховання у лодії, представленого у Гньоздові [10, с. 39]. Витоки ж такої обрядовості історик відносить до «Великих курганів» Упсали у Швеції, датованих VI ст. [10, с. 39]. Стосовно кількості похованих у Чорній Могилі Ф. О. Андрощук висновки своїх попередників, причому, як тезу Рибаків про трьох захоронених, так і прибічників парності цього поховання не підтримав. На його думку, менші розміри одного з шоломів, які свого часу Б. О. Рибаків були прийняті як аргумент на користь присутності серед небіжчиків підлітка, «можуть пояснюватися не тільки їх віковою належністю, а й тим, що менший з них надівався просто на непокриту голову, тоді як більший – на парчову шапку, залишки якої збереглися з внутрішнього боку шолома» [11, с. 82]. Виходячи з цього, дослідник припускає, що у Чорній Могилі була захоронена лише одна людина [11, с. 82].

Схожість елементів обряду поховання і речового матеріалу Чорної Могили та великих курганів Північної Європи також була відзначена і у праці В. Я. Петрухіна. Відносно обряду даного захоронення висновки Б. О. Рибаків він не переглядав [12].

Стосовно цього питання відмінну від названих істориків думку висловив Ю. Ю. Шевченко. На його переконання, матеріали розкопок Чорної Могили свідчать, що у обряді проведення цього поховання були присутні два, а не один, як вважалося раніше, етапи тризни: перше поминання сталося одразу після спалення тіл на охололих рештках багаття, а друге – на спорудженому первинному насипі. Крім того, як вважає Ю. Ю. Шевченко, опис Д. Я. Самовкасова форми обрисів виявленого у Чорній Могилі вогнища («колоподібне») зближує його з одним з великих курганів Гньоздова, де небіжчика спалили у лодії. Також дослідник не підтримує і тезу Б. О. Рибаків відносно кількості похованих та дотримується висновку, що у Чорній Могилі були захоронені тільки чоловік і жінка, на його думку, власниці виявленого комплекту військового спорядження менших розмірів [13].

Припущення Ю. Ю. Шевченка щодо наявності у Чорній Могилі кремації у лодії, а не у «будинку мертвих», для окремих дослідників здобуло статус дійсного факту після проведення у середині 90-х рр. XX ст. хімічної очистки тих залізних предметів,

які раніше Б. О. Рибаківим були визначені як цвяхи від будинку-домовини. Реставрація засвідчила, що насправді вони є лодійними заклепками [12, с. 365]. Виходячи з цього, О. С. Щавелєв вважає їх однозначним доказом присутності у Чорній Могилі тілоспалення саме у лодії [14, с. 136; 15, с. 353]. Однак відносно кількості тут кремованих історик погодився з висновками Б. О. Рибаків, хоча при цьому послався на Д. Я. Самоквасова, який, між іншим, відзначив виявлення решток двох, а не трьох небіжчиків [4, с. 31; 14, с. 135].

Таким чином, видно, що окремими сучасними істориками була здійснена спроба переглянути «канонічну» реконструкцію Б. О. Рибаків обряду поховання у Чорній Могилі, але на сьогодні такі висновки серед широкого загалу науковців однозначної підтримки не здобули, підтвердженням чому є, наприклад, новітнє дослідження з історії давньоруського Чернігова О. П. Моці та А. Л. Казакова [16, с. 193].

Датування захоронення та соціальний статус і етнічна приналежність «господаря» поховання. Археологічне вивчення Чорної Могили передусім засвідчило, що цей курган є похованням неординарним, але з приводу соціального статусу та етнічної приналежності головного захороненого дослідниками було висловлено кілька полярних точок зору. Збігаються вони тільки у визначенні датування даного поховання в межах другої половини X ст.

Свого часу Д. Я. Самоквасов, підсумовуючи результати проведених ним розкопок давніх захоронень, дійшов висновку, що великі кургани із залишками трупоспалення були «могилами осіб багатих та більш знатних» [4, с. 16]. Про саму Чорну Могилу він зазначив: «За переказом, записаним у польській хроніці, побутуючим донині серед місцевих старожилів, Чернігів був заснований князем Чорним, прах якого покійся у Чорній могилі, розкопаній у 1873 році. За золотими монетами, у цій могилі знайденими, князь Чорний жив у X столітті» [4, с. 37]. Взагалі ж, як виходить з контексту праць Д. Я. Самоквасова, «господаря» Чорної Могили він вважав представником місцевої соціальної верхівки слов'янського племені сіверян [5, с. 18].

Подібної точки зору стосовно статусу та етнічної приналежності головного похованого у Чорній Могилі дотримувався і В. О. Пархоменко. Згідно з його висновками, даний курган було споруджено у кінці 50-х – на початку 60-х рр. X ст. [17, с. 379-382].

В. В. Мавродін, розглядаючи стародавню історію Лівобережної України, також не оминув своєю увагою великі кургани Чернігова. Як і згадані історики, він відніс Чорну Могилу до князівських поховань. Крім того, В. В. Мавродін уперше серед дослідників торкнувся ще і питання політичного статусу «господаря» даного кургану відносно загальної владної структури тогочасної Русі. З цього приводу він зазначив: «Великі кургани Чернігова, типу «Чорної могили», «Могили княжни Чорної», «Гульбища», що відносяться до другої половини X ст., є похованнями подібних (літописному воєводі Претичу 968 р. – **О.В.**) безіменних князів – воєвод Сіверської землі. Це були воєводи князівські, його васали, намісники київського князя у Сіверській землі та одночасно представники туземної князівської лінії, викристалізовані у процесі феодалізації» [18, с. 116]. З даних висновків видно, що стосовно етнічної приналежності «князика», захороненого у Чорній Могилі, В. В. Мавродін, як свого часу і Д. Я. Самоквасов та В. О. Пархоменко, вважав його слов'янином-сіверянином.

На відміну від В. В. Мавродіна, Б. О. Рибаків не всі відомі чернігівські великі кургани зараховував до князівських поховань, але Чорну Могилу до них відніс однозначно [7, с. 34]. На його думку, ознаками цього передусім є «її розміри, місцезнаходження і наявність одночасно зброї та ритуальних предметів» [7, с. 38-39]. Крім того, дійшовши висновку про захоронення у даному кургані трьох небіжчиків (чоловік, жінка, підліток), Б. О. Рибаків висловив думку про їхній близький родинний зв'язок і, таким чином, фактично висунув тезу про поховання у Чорній Могилі князівської родини чи принаймні князя та його сина [7, с. 27; 19, с. 310]. На переконання історика, цей правитель етнічно був слов'янином і належав до верхівки племінного союзу літописних полян [7, с. 34]. Спорудження самого кургану Б. О. Рибаків датував 60-и рр. X ст. [7, с. 29].

Згодом серед істориків у 50-80-ті рр. XX ст. стосовно статусу «господаря» Чорної

Могили запанувала інша точка зору, що була зумовлена утвердженням нової концепції внутрішньополітичного розвитку Русі, згідно з якою у другій половині X ст. остання вже являла собою єдину державу на чолі з київським володарем. Відповідно наявність у даний час князівського столу в Чернігові дослідниками відкидалася, що у свою чергу вплинуло і на їхнє трактування поховання у Чорній Могилі.

Одним з перших серед істориків таку тезу щодо Чернігова другої половини X ст. сформулював О. М. Насонов. Безпосередньо питання Чорної Могили він окремо не розглядав, але згадав її як аргумент опонентів у своїй загальній праці з історії Русі, де доводив безкнязівський статус Чернігова у цей час. Згідно з висновками О. М. Насонова, тоді влада у місті належала воєводам, які перебували під юрисдикцією київського правителя [20, с. 62-63]. Відповідно, у контексті такого твердження історика і Чорна Могила не була князівським похованням.

Подібного погляду на статус Чернігова у другій половині X ст. дотримувався і О. К. Зайцев, який з приводу Чорної Могили зазначив, що «такий же характер могло мати і поховання воєводи, боярина чи «старійшини граду», бо, як вважав історик, їхні функції у X ст. багато в чому були пов'язані з архаїчною традицією, що передбачала як військове керівництво, так і здійснення культових обрядів [21, с. 74].

Остаточне оформлення «боярської» концепції щодо трактування Чорної Могили у вигляді історичної персоніфікації даного поховання проілюструвала праця Д. О. Мачинського. Автор, спираючись на наявність у захороненні окремих артефактів (шабля) та літописну звітку 968 р. про укладання миру між лівобережним воєводою Претичем і печенізьким ханом, під час якого вони обмінялися зброєю, дійшов висновку, що у Чорній Могилі разом зі своєю дружиною був похований саме цей воєвода Претич [9, с. 16-17]. На думку історика, датою спорудження даного кургану є 960-990 рр. [9, с. 16].

Такі висновки Д. О. Мачинського на той час були сприйняті й рядом інших істориків, про що свідчить, наприклад, праця Г. С. Лебедева, де автор, згадуючи літописну статтю 968 р., вже однозначно вказує: «Цей обмін зброєю (між воєводою Претичем та печенізьким ханом. – **О. В.**) документально засвідчений знахідками у Чорній Могилі. У такому випадку Претич у Чернігові виконував функції намісника київського князя, а поховальний обряд чернігівських курганів – свідчення єдності та міці бояр «Руської землі» у другій половині X ст.» [22, с. 243].

Висновки Б. О. Рибаківа про князівський статус Чорної Могили на той період підтримав тільки О. М. Рапов. Саме поховання він детально не розглядав, але його артефакти вважав одним з вагомих аргументів, що заперечують тезу О. М. Насонова про безкнязів'я Чернігова у другій половині X ст. [23, с. 94-95].

Накопичення нового матеріалу, передусім археологічного, сприяло тому, що з 90-х рр. XX ст. у дослідницьких колах державний розвиток Русі доби раннього середньовіччя почав розглядатися на більш різноаспектному рівні, ніж це робилося раніше. Також втратив свій пріоритет жорсткий антинорманізм. Усе це мало свій вплив і на висвітлення питань Чорної Могили. Як наслідок, серед істориків почався перегляд «боярської» концепції стосовно статусу її «господаря». Крім того, з'явилися нові погляди і на його етнічну приналежність.

Процес відходу від «боярства» Чорної Могили та навіть зміни своїх попередніх висновків добре ілюструють праці В. Я. Петрухіна. Так, у більш ранній своїй роботі щодо Чорної Могили він зазначив: «Природно, що скарби, знайдені в кургані, і його розміри спонукали перших дослідників приписати цю пам'ятку чернігівському князю. Однак літопис не знає князів у Чернігові X ст. – місто входило до складу великокнязівського домену, що отримав назву Руської землі у вузькому значенні, у часи князя Святослава (якими датується Чорна Могила) у Чернігові сидів воєвода київського князя» [24, с. 171]. У наступному дослідженні історик, порівнявши великі кургани Русі та Північної Європи, вже дійшов висновку, що «всьому князівському роду і належали великі давньоруські кургани X ст.» [12, с. 368]. Хоча, стосовно Чернігова, В. Я. Петрухін і в даній роботі відзначив його тогочасне воєводське управління, але особу (літописний Претич), яка це здійснювала, вважав близьким родичем київського

князя [12, с. 368]. Пізніше, як засвідчила чергова праця історика, від такої версії він також відійшов і щодо Чорної Могили вже однозначно утвердився в думці про саме князівський статус даного поховання [25, с. 165].

Останнім часом Чорну Могилу як князівське поховання визначає і О. П. Добриця [26, с. 6; 27, с. 88]. Крім того, на його думку окремі артефакти (фігурка бога Тора, окуття турячого рога зі складною композицією), які виявлені у цьому кургані та мають північноєвропейське походження, свідчать, що похований тут князь етнічно належав не до слов'ян, як вважалося раніше, а був скандинавом [26, с. 6; 27, с. 88]. Згідно з висновками історика, побудованих на поєднанні відомостей русько-візантійської угоди 945 р. з датуванням Чорної Могили 60-ми рр. X ст., у ній міг бути захороненим князь Ігор, який згадується у цьому документі як племінник тодішнього київського володаря Ігоря Рюриковича [26, с. 7-11; 27, с. 89-90].

О. М. Уманець та Ю. Ю. Шевченко у своєму спільному дослідженні про Чернігів X ст. розглядають Чорну Могилу також у руслі «князівсько-скандинавської» версії [28, с. 65-66]. На їхню думку, це поховання було пов'язане з актом християнізації Чернігова у 992 р., коли, як гадають історики, у битві з військами Володимира Хрестителя загинув місцевий князь [28, с. 65].

Ще один варіант історичної персоніфікації «господаря» Чорної Могили був запропонований Т. Г. Новик і Ю. Ю. Шевченком. Згідно з їхнім припущенням, це поховання належало князю Сфенгу, відомому з візантійських джерел, де він згадується під 1016 р. як брат київського правителя [29, с. 100].

Згодом дана персоніфікація отримала ще і генеологічний додаток у роботі Ю. Ю. Шевченка, де автор з цього приводу зазначив: «Близькість здійснення поховання у Чорній Могилі до рубежу X-XI ст. надає можливість співставити похованого князя зі Сфенгом, як сином чи родичем Свенельда (відомий літописний воєвода X ст. – **О. В.**), з роду княгині Сфандри (від неї посол Шигоберн) та її чоловіка Уліба (в угоді з Константинополем 945 р.). Можливою ознакою приналежності до одного роду слугує співзвучність імен (Сфан-Сфен-Свен), маючих спільну семантику (напр.: звучання імені Святослав у Костянтина Порфирогенета)» [13].

З «князівською» та «боярською» версіями, яких впродовж багатьох років вивчення Чорної Могили дотримувались історики при визначенні статусу її «господаря», дисонують висновки Ф. О. Андрощука. На відміну від попередників, він не підтримував ні одну з названих версій та, спираючись на відомості ісландських саг, висловив думку, що у даному кургані міг бути похований «звичайний жрець» [11, с. 86]. Як вважає дослідник, у дохристиянську добу на Русі жерці вже являли собою досить самостійну структуру, але щоб здобути відповідний статус, їм треба було мати у своїй власності землю, де стояв храм, та підтримувати культ найбільш шанованого у цьому регіоні бога [11, с. 86]. Виходячи з таких висновків, Ф. О. Андрощук зазначив: «Наявність цих двох умов забезпечувала «годорд» – добровільна сплата населення податку за ритуальні послуги. Можливо, що саме на такий кшталт жерці і могли бути похованими у великих курганах Чернігова та Гньоздова, іншу причину для залучення великої кількості людей для такого масштабу земляних робіт важко припустити» [11, с. 86]. Як засвідчують подальші дослідження, такі висновки Ф. О. Андрощука щодо статусу поховання у Чорній Могилі підтримки серед інших істориків не здобули.

В останні роки «князівсько-скандинавську» тезу в трактуванні Чорної Могили активно відстоює О. С. Щавелев, який цій пам'ятці присвятив кілька своїх праць [1; 14; 15; 30]. До того ж історик вважає, що сучасна назва даного кургану є автентично давньоруською, бо, на його думку, саме вона згадується у літописі під 1147 р. [30, с. 100-101]. Виходячи з цього та етимології самої назви, О. С. Щавелев дійшов висновку, що ім'я похованого тут князя «звучить як Черн чи Чернь» [1, с. 204]. На переконання дослідника, вибір такого імені, співзвучного назві міста, був спричинений бажанням підкреслити укоріненість місцевої династії та легітимність її прав на чернігівський престол [1, с. 205]. З приводу ж того, що дане ім'я являється не скандинавським, О. С. Щавелев зазначив: «Слов'янське ім'я князя не суперечить скандинавським рисам поховання, оскільки саме у період зведення Чорної Могили (960-990 рр.) починається

асиміляція скандинавських династій. Наприклад, з'являється перший Рюрикович зі слов'янським іменем – Святослав» [30, с. 103].

На сьогодні князівський статус «господаря» Чорної Могили серед більшості істориків заперечень не викликає, але його етнічна приналежність залишається дискусійною. Підтвердженням цьому є роботи О. П. Моці, де автор виступає з критикою найпопулярнішої серед сучасних істориків «скандинавської» версії трактування даного питання [16, с. 194, 197; 31, с. 59; 32, с. 135-136]. На його переконання, тілоспалення, яке присутнє у Чорній Могилі, було здійснене у «будинку мертвих», а такий обряд, як вважає О. П. Моця, має місцеве походження [32, с. 135-136]. Крім того, історик наголошує, що ті артефакти (турячі роги, фігурка бога Тора), які окремими дослідниками сприймаються за етновизначальні, були знайдені не у вогнищі, а на місці тризни. Відповідно з цього приводу він зазначив: «На ідолі та ритонах відсутні сліди вогню, тобто їх не було на вогнищі серед речей, з якими душа померлого через вогонь і дим переносилась в «інший світ». Наголошуємо, що прикраси і речі спалювались слов'янами і в більш ранні часи, коли панував обряд кремації на стороні від місця майбутнього поховання. Тому знахідки речей у Чорній Могилі на місці тризни можна розглядати і як символ влади, і як приношення, гідні соціального статусу померлого за його життя. Їх робили присутні на похороні члени різноетнічної великокнязівської дружини (серед яких були і скандинави), що перебували в цей час в околицях Чернігова» [32, с. 135]. Відтак, на думку О. П. Моці, турячі роги-ритони та фігурка бога не є беззаперечним свідченням скандинавського походження головного небіжчика Чорної Могили [16, с. 194; 31, с. 59]. Згідно з висновками дослідника, останній швидше за все був князем із місцевої східнослов'янської династії, яка потім поступилася своїм місцем представникам центральної київської влади [16, с. 194, 197].

Таким чином, як свідчить наведений огляд, в історичній науці за період вивчення матеріалів розкопок Чорної Могили були висунуті «князівська», «боярська» та «жрецька» версії трактування соціального статусу її «господаря». На сьогодні серед дослідників перша з них є домінуючою. Етнічна ж приналежність головного похованого у даному кургані і в наш час продовжує залишатись у стані дискусійного питання.

Культове та сакральне значення Чорної Могили. На відміну від інших, до цієї теми дослідники звернулися тільки в останні роки і загалом на сьогодні вона має ще нечисленну історіографію.

Першим, хто торкнувся даного питання, був Ф. О. Андрощук [11, с. 84-86; 33]. Він, поєднавши відомості літописної статті 945 р., де вміщено опис складання клятви русами-язичниками, яка відбулася перед ідолом бога Перуна на «холмі», з інформацією ісландських саг, дійшов висновку, що давньоруські великі кургани, в тому числі і Чорну Могили, слід розглядати «не тільки як поховальні пам'ятки, а й як своєрідні язичницькі храми» [11, с. 84]. З цього приводу він також зазначив: «Про зв'язок великих курганів з язичницькими жертвоприношеннями говорить літописний переказ про помсту княгині Ольги древлянам та цілий ряд ритуальних речей, пов'язаних з культом Перуна-Тора, знайдених у чернігівських великих курганах» [33, с. 9]. Крім того, на думку Ф. О. Андрощука, окремі відомості давньоруських літописів та західнослов'янські і скандинавські паралелі дозволяють вважати, що у дохристиянську добу на Русі сакральність таких насипів виражалася ще й в інтронізації правителів, яка, на переконання історика, у ті часи саме на них відбувалася [33, с. 5-6].

О. П. Моця та Л. А. Казаков у своєму спільному дослідженні, присвяченому давньоруському Чернігову, також висловили думку, що місцерозташування Чорної Могили вказує на її сакральне значення для чернігівців, бо, як вважають історики, у дохристиянську добу на Єлецькій горі знаходилось язичницьке капище [16, с. 100]. Стосовно цього вони зазначали: «Напевне, саме тому поруч із язичницьким капищем і було поховано одного з представників місцевої родоплемінної династії, який ... одночасно виконував і функції верховного жерця» [16, с. 100]. Після хрещення Русі, як гадають історики, церква і влада приділили особливу увагу християнізації даного місця, наслідком чого стало заснування тут Єлецького монастиря [16, с. 101].

З такої ж позиції Чорну Могили розглядає і О. С. Щавелєв. Він звернув увагу на

відомості Д. Я. Самоквасова про те, що у процесі розкопок у верхній частині кургану був виявлений квадрат чотиририбусної цегляної кладки із залишками дубового стовбура у його середині. На думку історика, ця конструкція датується давньоруським часом [15, с. 354]. Як висновок про неї О. С. Щавелев зазначив: «Можна припустити, що одночасно з закладанням Спасо-Преображенського собору князем Мстиславом Володимировичем був установлений хрест на домінуючому в ландшафті язичницькому кургані. Це був символічний акт православного освоєння священної для язичників не так давно спорудженої Чорної Могили» [15, с. 354].

Відтак, видно, що всі названі дослідники фактично єдині в думці, що у дохристиянські часи Чорна Могила являлась культовим місцем і мала сакральне значення для місцевого населення.

Визначення й інтерпретація окремих знахідок Чорної Могили. Розкопки даного кургану надали велику кількість різноманітного матеріалу, але тогочасний стан розвитку давньоруської археології не дозволив Д. Я. Самоквасову одразу і в повному обсязі його визначити та інтерпретувати. Крім того, окремі речі потребували хімічної очистки, яка тоді не була зроблена. З часом накопичення відповідних знань та здійснення реставрації окремих знахідок надали можливість дослідникам конкретніше підійти до вирішення даного питання. Однак стосовно деяких інтерпретацій серед істориків також присутні розбіжності.

Цегляна конструкція у верхній частині Чорної Могили. Про цю знахідку Д. Я. Самоквасов відзначив, що вона була виявлена одразу під дерновим шаром та складалася з «чотирьох квадратів цегли, один менше за інший, лежачих друг на дружці» [4, с. 5]. У середині конструкції знаходилися рештки дубового стовбура. Автор розкопок вказав, що її цегла була зв'язана міцним розчином і з одного боку мала боріздки, а за своїм складом нагадувала цеглу у нижній частині стін Спаського собору [4, с. 5-6]. Д. Я. Самоквасов, не вдаючись до конкретизації, визначив дану конструкцію як «фундамент пам'ятника» та, згідно з контекстом його звіту, датував першою половиною XI ст. [4, с. 5].

Пізніше Б. О. Рибаків, виходячи з уже накопичених на той час знань про характерні особливості (боріздки) цегли, з якої складалася виявлена конструкція, дійшов висновку, що її «співставлення з архітектурою XI ст. треба визнати недоречністю» [7, с. 25]. Саму ж конструкцію історик відніс до XVII ст., вважаючи рештками «якоїсь каплички», збудованої ченцями Єлецького монастиря, а присутність такої цегли у стінах Спаського собору, на його думку, стала наслідком його пізніх ремонтів [7, с. 25].

В останні роки такі висновки Б. О. Рибаків окремими істориками почали переглядатися. Так, Ю. Ю. Шевченко, виходячи з тези про використання жолобчастої цегли у Західній Європі з IX ст., як і Д. Я. Самоквасов, конструкцію у верхній частині Чорної Могили також датував першою половиною XI ст. На його думку, вона призначалася для встановлення стовбура з ім'ям похованого, який, згідно з відомостями Ібн-Фадлана, руси-язичники розміщували на кургані після його зведення [13].

Думку Д. Я. Самоквасова стосовно датування виявленої цегляної конструкції підтримував і О. С. Щавелев, але, на відміну від Ю. Ю. Шевченка, він не пов'язує її з язичницьким обрядом поховання. Як вважає дослідник, дана цегляна конструкція є підмурівком хреста, що був установлений князем Мстиславом Володимировичем на Чорній Могилі одночасно з будівництвом Спаського собору. На переконання О. С. Щавелева, він символізував падіння язичництва та остаточне утвердження християнства у Чернігові [15, с. 354].

Монети. Такі артефакти є надійним джерелом датування археологічних об'єктів. Згідно з відомостями Д. Я. Самоквасова, у Чорній Могилі було виявлено три золоті візантійські монети. Дві з них трапились у насипі кургану на місці тризни і ще одна знаходилася серед решток вогнища [4, с. 11, 31]. Автор розкопок монети з насипу відніс до кінця IX ст. та пов'язав їх з імператором Василієм I Македонянином (867-886 pp.), а останню датував X ст. [5, с. 15; 7, с. 28].

Пізніше із-за такого начебто алогічного взаєморозташування різночасових монет у кургані висновки Д. Я. Самоквасова в історичних колах були переглянуті. Відповідно, монети з насипу пов'язали не з Василієм I Македонянином, а з Василієм II Болгаробійцем (975-1025 pp.) [7, с. 28].

Остаточна крапка у цьому питанні була поставлена Б. О. Рибаківим, який завдяки аналогам (колекція Британського музею) чітко встановив, що монети з насипу належать імператору Василю I Македонянину, причому, виявлений у Чорній Могилі їх варіант має і ще більш вузьке датування – 869-879 рр. [7, с. 28]. Монета ж з вогнища, згідно з Б. О. Рибаківим, пов'язана з імператором Костянтином VII Багрянородним та його сином – співправителем Романом II (945-959 рр.) [7, с. 28]. Спираючись на таке визначення цих знахідок, дослідник датував і поховання у Чорній Могилі, яке на сьогодні визнається більшістю істориків.

Гральні предмети. Як указав Д. Я. Самоквасов, під час розкопок Чорної Могили серед решток вогнища була знайдена бронзова посудина, яка вміщувала «більше ста гральних кісточок (баранячі бабки) і одну тієї ж форми, відлиту з бронзи» [4, с. 33, Рис. 39]. Крім цього, до колекції знахідок з місця тілоспалення також входили чотири кістяні шестигранні брусочки, які на гранях мали позначки у вигляді кола з крапкою у середині в кількості від одного до шести, та десять предметів, вирізаних з кістки у формі шашок [4, с. 33, 35; 34, с. 88]. Як свідчить опис даних артефактів, зроблений Д. Я. Самоквасовим, він вважав, що «бабки» та брусочки мали гральне призначення. Відносно ж інших згаданих предметів автор розкопок якогось певного висновку не зробив [4, с. 33, 35].

Згодом Б. О. Рибаків, розглядаючи інвентар Чорної Могили, до гральних зарахував усі вищезгадані знахідки. Причому, кістяні «бабки» він відніс до розряду дитячих ігор, а про подібні шашкам предмети зазначив: «Напівсферичні кістяні фігурки з кулькою зверху можна визнати чи пішаками шахової гри чи шашками («лекі») чи ж фішками якоїсь іншої гри з дошкою (типу грецького млина чи іншої» [7, с. 43]. Історик також підкреслив, що кістяні брусочки з позначками («кубики»), ідентичні виявленим у Чорній Могилі, на території Русі зустрічаються саме на дружинних некрополях» [7, с. 43].

Окрему роботу давньоруським шашкам присвятила Г. Ф. Корзухіна [34]. Проаналізувавши відомості про такі знахідки на пам'ятках Русі та залучивши закордонний матеріал, дослідниця дійшла висновку, що брусочки з позначками та шашки являлись складовими однієї гри, в якій використовувалась ще і дошка [34, с. 89]. Давньоруські шашки, як указала історик, виготовлялися з різного матеріалу, серед якого було присутнє і скло. Виходячи з цього, Г. Ф. Корзухіна припустила, що масивні кулевидні зливки, виявлені в окремих курганах з кремацією, у тому числі і в Чорній Могилі, також можуть бути гральними шашками, деформованими внаслідок дії вогню [34, с. 87]. Згідно зі спостереженнями дослідниці, типи давньоруських шашок у своїй більшості мають прямі аналогії серед закордонного археологічного матеріалу, причому, присутній він тільки у Швеції, Данії, Норвегії та Ісландії [34, с. 90]. З цього приводу Г. Ф. Корзухіна зазначила: «Якщо ж враховувати основні найбільш часто розшукані форми шашок..., а також форму і розміри кісток та розташування на них вічок, то потрібно буде визнати не тільки велику схожість, але часом і повну тотожність між руськими і скандинавськими фігурками» [34, с. 99]. Простеживши розвиток форм гральних шашок у Північній Європі, де вони відомі з VII ст. (скляні з кінця IX ст.), дослідниця дійшла висновку, що з'явившись на Русі у другій половині X ст., тут вони одразу мали той вигляд, який у скандинавських країнах сформувався до цього часу. Таким чином, на переконання Г. Ф. Корзухіної, це свідчить про занесення даної гри на Русь саме зі Скандинавії [34, с. 99-100].

Зброя та військове спорядження. Як уже зазначалося, Чорна Могила утримувала велику колекцію таких знахідок. З часом вони були вивчені дослідниками, які також визначили і певні особливості деяких з них. Передусім, стосується це одного з двох мечів, більшого за розміром та зі своєрідними формами перехрестя і навершя руків'я.

Ще на початку XX ст. Т. Арне, порівнявши даний меч з екземплярами такої зброї з території Норвегії та Швеції, відзначив його несхожість з останніми і висловив думку про давньоруське походження цього типу мечів, який сформувався під впливом Сходу [7, с. 40].

Згодом Б. О. Рибаків, описуючи зброю з Чорної Могили, також звернув увагу на згаданий меч та вказав, що особливі форми його перехрестя і навершя руків'я стали

наслідком прилаштування такої зброї до бою на коні [7, с. 30-40]. Як і попередник, дослідник відніс цей меч до давньоруських витворів [7, с. 40].

До подібних висновків пізніше прийшов і А. М. Кирпичников, який зазначив, що і характер візерунка, гравірованого на руків'ї даного меча, додатково свідчить про його виготовлення, принаймні руків'я, на Русі [35, с. 34]. Крім того, на думку дослідника, один з шоломів, знайдених у цьому кургані, також є давньоруською продукцією [36, с. 25-27]. Загалом же А. М. Кирпичниковим була розроблена типологізація і для інших військових предметів з Чорної Могили [37, с. 9, 36-37, 70, 74, 108]. Не торкнувся він тільки наконечників стріл. Таку розкладку стосовно останніх у паралельному дослідженні здійснив А. Ф. Медведєв [38, с. 65-66, 73-74].

В останні роки інтерпретація окремих видів зброї з Чорної Могили була переглянута О. С. Щавелевим. Стосується це знахідки, яка Д. Я. Самоквасовим та іншими дослідниками визначалася як вузьколезова шабля [4, с. 21; 7, с. 40]. На переконання історика, даний предмет являє собою скрамасакс, бойовий кинджал, що зрідка трапляється у давньоруських похованнях, а у Скандинавії представлений досить широко [14, с. 136].

У 50-ті рр. XX ст. була здійснена хімічна очистка деяких знахідок із Чорної Могили, до складу яких входив і один з наконечників спису, виявлених у цьому похованні. Вже у наші дні його дослідили С. Ю. Каїнов та О. С. Щавелєв [39]. Вони відзначили наявність срібної інкрустації на втулці даного вістря і, виходячи з певних особливостей наконечника, вказали, що такий їх тип у X ст. був поширений переважно у Норвегії [39, с. 86]. Крім того, дослідники звернули увагу на присутність на вістрі знаків, виконаних латунню у техніці інкрустації, які своєю формою нагадують хрести [39, с. 84, рис. 1]. Дані зображення С. Ю. Каїнов та О. С. Щавелєв інтерпретували як християнські символи, що, на їхню думку, свідчить про знайомство головного похованого у Чорній Могилі з християнством «і в той же час про прихильне ставлення до цієї релігії» [39, с. 88, 89].

Ритуальні речі. У Чорній Могилі подібних знахідок трапилося кілька.

Так, згідно з відомостями Д. Я. Самоквасова, у цьому кургані було виявлено п'ять металевих посудин, до складу яких входило два казани. Один з них, наповнений баранячими кістками та вовною, знаходився на місці тризни, а другий казан з подібним начинням перебував серед решток вогнища [4, с. 11, 20]. Сам автор розкопок вважав їх «жертвовними посудинами» [4, с. 11].

Подібним чином дані знахідки інтерпретував і Б. О. Рібаков, який з цього приводу зазначив: «Такі казани були обов'язковою приналежністю руського дружинного поховального обряду» [7, с. 41]. На думку дослідника, вони були пов'язані з ритуалом жертвоприношення одному зі слов'янських богів [7, с. 42].

Пізніше питання залізних казанів у Чорній Могилі також розглянув В. Я. Петрухін [12, с. 365-366; 40]. Як і попередники, він вважає, що ці знахідки репрезентують обряд жертвоприношення, але, на відміну від Б. О. Рібакова, пов'язує його не зі слов'янською традицією, а зі скандинавським храмовим ритуалом [40, с. 92]. На переконання В. Я. Петрухіна, наявність таких обрядових речей у давньоруських поховальних пам'ятках є одним із елементів, які поєднують їх з «великими курганами Північної Європи як у типологічному, так і в генетичному аспектах» [12, с. 366].

На місці тризни у Чорній Могилі Д. Я. Самоквасовим була виявлена ще одна ритуальна знахідка, стосовно якої він указав, що це «бронзова статуетка, біля двох дюймів висоти, відображаюча людину-божка, сидячого навшипінках зі складеними на грудях руками ... будда?» [41, с. 199].

Б. О. Рібаков цю знахідку розглядав як зображення ідола, але зазначив, що без хімічної очистки однозначно її інтерпретувати неможливо [7, с. 43].

У 1982 р. дана статуетка була відреставрована, що дозволило Т. А. Пушкінній розв'язати питання її визначення [42]. Згідно з висновками дослідниці, фігурка з Чорної Могили входить до кола скандинавських старожитностей і являє собою зображення бога Тора [42]. Надалі, як уже зазначалося, така інтерпретація цієї знахідки для окремих істориків стала одним з вагомих аргументів у визначенні саме скандинавської етнічної приналежності «господаря» Чорної Могили.

До складу ритуальних предметів з даного кургану також відносяться і турячі роги. Як і статуетка, вони були виявлені на місці тризни. Д. Я. Самоквасов вважав їх «кубками» для пиття [4, с. 11].

Б. О. Рибаків, пов'язавши ці знахідки з язичницьким ритуалом, указав, що такі роги «були атрибутом слов'янських богів та необхідною приналежністю ритуального бенкету» [7, с. 45]. На його думку, їхня присутність у кургані вказує ще і на жрецькі функції головного похованого у Чорній Могилі [7, с. 34].

На сьогодні таке функціональне призначення даних турячих рогів серед істориків вважається загально визнаним [13; 14, с. 135; 24, с. 172; 43, с. 250]. Їхні думки різняться тільки стосовно етнічних витоків самого ритуалу, в якому використовувалися ці роги-ритони.

Щодо інтерпретації турячих рогів з Чорної Могили особібно знаходяться твердження окремих музикознавців. Так, ще у кінці 20-х рр. XX ст. Н. Ф. Фіндейзен висловив думку, що дані археологічні знахідки є музичними інструментами, які використовувались на полюванні [44, с. 2].

Пізніше така точка зору була підтримана Б. М. Фільцем, згідно з думкою якого, розміри турячих рогів із Чорної Могили вказують ще і на те, що «з них можна було видобувати звуки значної сили» [45, с. 140].

Інші знахідки. Як засвідчує вище наведений огляд, Д. Я. Самоквасову вдалося визначити далеко не всі артефакти з Чорної Могили. Сталося це тільки з часом, а інтерпретація деяких з них і до сьогодні залишається дискусійною.

Згідно з відомостями автора розкопок, крім всього іншого, у Чорній Могилі трапилося кілька шматків матерії з золотим шитвом [4, с. 31-32]. Уже у 90-х рр. XX ст. вони були визначені М. Ф. Фехнер як іранський шовк [46, с. 5]. Однак на сьогодні К. О. Михайлов вважає, що питання походження цієї матерії без додаткових досліджень ще не може бути остаточно вирішеним, бо подібні до екземплярів з Чорної Могили візерунки, як відзначає дослідник, у X ст. використовувались і майстрами Візантії [47, с. 142-143].

Чорна Могила також дала велику колекцію різноманітних кістяних предметів, один з яких Д. Я. Самоквасовим був позначений як «уламок кістяної візерункової бляшки» [4, с. 30, Рис. 36/3390, с. 31]. У 60-і рр. XX ст. цей артефакт розглянув С. С. Ширинський, який інтерпретував його як фрагмент кінського псалія [48, с. 120-121]. На думку дослідника, дана річ має угорське походження і, виходячи з датування кургану, могла потрапити на Русь разом з військом князя Святослава Ігоровича, яке у 972 р. повернулося додому після війни з Візантією, де на боці русичів воювали також і угорці [48, с. 122-123].

Як видно з матеріалів Д. Я. Самоквасова, у виявленій ним купі зброї знаходився залізний предмет, що автором розкопок був прийнятий за шпору [4, с. 22]. Пізніше Б. О. Рибаків цю інтерпретацію даної знахідки відкинув. Згідно з його визначенням, вона являє собою скобель, що відноситься до теслярських інструментів [7, с. 27]. Таке незвичне сусідство дослідник пояснив традицією, згідно з якою інструмент, використаний у побудові домовини, потім спалювали разом з останньою [7, с. 33].

Інтерпретація ще однієї групи артефактів з Чорної Могили, як свідчать роботи істориків, залишається також дискусійною. Стосується це бронзових предметів, визначених Д. Я. Самоквасовим як «наконечники поясів» [4, с. 31]. Пізніше такі висновки автора розкопок стосовно останніх підтримав і Б. О. Рибаків [7, с. 42]. Однак у наш час з цим не погодився Ю. Ю. Шевченко, який вважає, що дані знахідки відносяться до вузничого набору і посилається на аналогії інших тогочасних некрополів [13].

Свого часу Б. О. Рибаків, реконструюючи обряд поховання у Чорній Могилі, звернув увагу на кілька зігнутих з країв залізних предметів, виявлених у цьому кургані. Згідно з його визначенням, вони являли собою цвяхи, за допомогою яких скріплювалася поховальна домовина – «будиночок мертвих» [7, с. 30]. У 90-х рр. XX ст. ці знахідки були хімічно очищені, що дозволило В. Я. Петрухину та О. С. Щавелеву інтерпретувати їх уже як лодійні заклепки [12, с. 365; 14, с. 136]. Відповідно це вплинуло і на висновки згаданих дослідників щодо реконструкції здійснення самого поховання.

Походження та зміст складної композиції на срібному окутті одного з турячих рогів. За період вивчення Чорної Могили цьому питанню дослідники неодноразово приділяли увагу, внаслідок чого з даного приводу в науковій літературі було висловлено кілька несхожих точок зору.

Перша з них належить І. І. Толстому та М. П. Кондакову, які торкнулися цієї теми ще наприкінці ХІХ ст. Вони вважали, що складна композиція на окутті турячого рога з Чорної Могили відображає «східний» сюжет полювання [49, с. 16]. На переконання дослідників, чернігівська знахідка була зроблена місцевим майстром, але за взірцем йому слугував оригінал ірано-візантійського походження [49, с. 14, 17].

У наш час подібної думки дотримується і О. О. Щеглова. Сам сюжет композиції на окутті рога вона не тлумачить, але вважає, що він є продуктом своєрідного копіювання, здійсненого місцевим майстром з оригіналу, яким є візантійський оліфант [43, с. 249-253]. Останній представляв собою ріг для пиття, виготовлений із слонової кістки та вкритий різьбленням [43, с. 249]. Як приклад такого оригіналу, яким міг послуговуватися чернігівський майстер, О. О. Щеглова навела ріг Легеля, що зберігається у музеї м. Ясберня в Угорщині [43, с. 251, 257, Рис. 2]. На думку дослідниці, знахідка з Чорної Могили рідниться з останнім також і наявністю різьблення на безпосередній поверхні рога, яке в процесі реставрації було виявлене під окуттям чернігівського ритона [43, с. 251].

Інший погляд щодо рога з Чорної Могили у 30-і рр. ХХ ст. був запропонований Н. Феттіхом, який його окуття вважав продукцією угорського майстра [43, с. 247].

Пізніше така точка зору була підтримана і Д. Ласло. На його переконання, замовником ритона був нормандський князь, але виконавцем роботи став саме угорський майстер [43, с. 247]. На думку Д. Ласло, композиція на окутті рога з Чорної Могили відображає епізод з угорської легенди про зачароване полювання [50, с. 213].

Родоначальником «слов'янської» концепції щодо чернігівського ритона є Б. О. Рибаків. Як вважав дослідник, його окуття було виготовлене саме місцевим майстром, а композиція на останньому відображає чернігівську билину про Івана Годіновича [7, с. 50-51; 19, с. 330-341].

З окремими міркуваннями Б. О. Рибаків погодився також В. М. Василенко, на думку якого, ця знахідка з Чорної Могили представляє собою «єдину пам'ятку давніх слов'ян, де відображена широко і вичерпно язичницька міфологія» [51, с. 152].

Прихильником «слов'янської» концепції відносно даного питання є і Р. С. Орлов [52; 53]. Він, як і Б. О. Рибаків, дану знахідку відніс до продукції місцевих майстрів [52, с. 53]. З приводу ж такої композиції на окутті рога дослідник зазначив: «Через складність пошуку образотворчих джерел для сцени на ритоні у пам'ятках IX-X ст. більш перспективним є пошук «світських» сюжетів, відображаючих «язичницьке» минуле чи світосприйняття у давньоруському мистецтві XI-XIII ст.» [53, с. 161]. Виходячи з цього, Р. С. Орлов вважає, що зображення на ритоні є своєрідною розповіддю про «героїчне походження слов'янських князів» [52, с. 55].

У 30-х рр. ХХ ст. щодо чернігівської знахідки серед істориків з'явилася ще одна, «скандинавська», концепція її походження. Виразником такої думки був В. Борн. На його переконання, набір образів у композиції на окутті ритона з Чорної Могили дозволяє знайти її аналогії саме серед скандинавських старожитностей. Як приклад, дослідник навів різьблене зображення на дерев'яному возі з Усебергського поховання у Норвегії [54, с. 147].

Пізніше «скандинавська» концепція щодо чернігівського ритона була підтримана та розвинута у роботах О. В. Чернецова, А. А. Молчанова та Ю. Ю. Шевченка [13; 54; 55; 56]. Базуючись на скандинавській міфології (Старша і Молодша Еди), названі дослідники у своїх поглядах різняться тільки у трактуванні сюжету, зображеного на окутті рога. Так, О. В. Чернецов вважає, що на останньому проілюстрована сцена «загибелі богів», про яку розповідає Старша Еда [54, с. 148-150]. О. В. Чернецов також в цілому підтримує і Ю. Ю. Шевченко, хоча сюжет на окутті персоніфікує дещо по-іншому [13]. З таким трактуванням не погодився А. А. Молчанов, який переконаний, що на чернігівському ритоні присутня не сцена «загибелі богів» зі Старшою Еди,

а відображений «комічний сюжет з життя богів», розповідь про який міститься саме у Молодшій Еді [56, с. 69].

У питанні тлумачення зображення на турячому розі з Чорної Могили серед дослідників також присутня і суто «східна» концепція, висунута Л. А. Лелековим, на думку якого, паралелі останньому присутні у скіфському і тюркському мистецтві [50, с. 214].

У наші дні такої концепції дотримується і В. Я. Петрухін. Підкресливши схожість зображень на чернігівському ритоні та на речах тюркського кола, дослідник дійшов висновку, що «судячи з аналогій, середньодніпровський майстер X ст. переніс на окуття рогу хозарський епічний мотив поразки кагана ... у боротьбі з суперником» [24, с. 192]. Місцеве походження окуття В. Я. Петрухіним пояснюється довготривалістю етнокультурних контактів Хозарії та Подніпров'я [24, с. 192].

Таким чином, як видно, у розв'язанні даного питання серед істориків також сформувалося кілька концепцій. Однак на сьогодні будь-яка з них у наукових колах превалюючого становища так і не здобула.

Підсумовуючи все вищевикладене, можна відзначити, що після археологічних розкопок Чорної Могили дослідники приділили та приділяють багато уваги вивченню цієї пам'ятки. Фактично не лишилося питань, пов'язаних з нею, які б не були розглянуті науковцями, але трактування більшості з останніх продовжує залишатися дискусійним і, відповідно, робота дослідників у цьому напрямку не втрачає своєї актуальності і надалі, тим більше, сучасний розвиток історичної науки створює достатнє підґрунтя для її плідності.

1. Щавелев А. С. Имя черниговского князя, погребённого в Черной Могиле / А. С. Щавелев // Фетисов А. А. Викинги. Между Скандинавией и Русью / А. А. Фетисов, А. С. Щавелев. – Москва: Вече, 2013. – Приложение V. – С. 197-205.

2. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малоя России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Ф. Шафонский. – К.: Университетская типография, 1851. – 697 с., 4 карты.

3. Маркевич М. А. Історичний та статистичний опис Чернігова / М. А. Маркевич / Переклад з російської, вступна стаття та примітки О. Б. Коваленка. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – 136 с.

4. Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины / Д. Я. Самоквасов. – Москва: Синодальная типография, 1916. – 101 с.

5. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – Москва: Синодальная типография, 1908. – 119 с.

6. Ибн-Фадлан о похоронах руса // Фетисов А. А. Викинги. Между Скандинавией и Русью / А. А. Фетисов, А. С. Щавелев. – Москва: Вече, 2013. – Приложение III. – С. 169-176.

7. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова / Б. А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. – № 11: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов / Под ред. Н. Н. Воронина. – Т. 1. – С. 7-93.

8. Булкін В. О. Великі кургани Чернігова і Гньоздова / В. О. Булкін // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доповідей. – Чернігів-Ніжин, 1988. – Вип. II. – С. 14-15.

9. Мачинський Д. О. Чорна Могила – поховання воєводи Претича? / Д. О. Мачинський // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доповідей. – Чернігів-Ніжин, 1988. – С. 15-17.

10. Андрушук Ф. О. Великі кургани Чернігова і шляхи еволюції монументального типу поховального обряду дружинної давньоруської культури / Ф. О. Андрушук // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX-XIII ст.» / Інститут археології АН України, Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т. Г. Шевченка; [редколегія: П. П. Толочко (відп.

ред.) та ін.]. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 37-39.

11. Андросчук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної доби раннього середньовіччя) / Ф. О. Андросчук. – К., 1999. – 140 с.

12. Петрухин В. Я. Большие курганы Руси и Северной Европы. К проблеме этнокультурных связей в раннесредневековый период / В. Я. Петрухин // Историческая археология. Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина / Отв. ред. В. Л. Янин. Ред.-сост. Т. А. Пушкина. – Москва: Памятники исторической мысли, 1998. – С. 361-369.

13. Шевченко Ю. Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной Могилы / Ю. Ю. Шевченко [Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН]. Режим доступа: http://www.kunstkamera.ru/files/lib/mae_xlvii/mae_xlvii_01.pdf

14. Щавелев А. С. Черная могила / А. С. Щавелев, С. П. Щавелев // Вопросы истории. – 2001. – № 2. – С. 134-141.

15. Щавелев А. С. Заметки о деталях погребения в кургане «Черная могила» / А. С. Щавелев // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. – К.: «Стародавній Світ», 2013. – С. 353-355.

16. Моця О. П. Давньоруський Чернігів / О. П. Моця, А. Л. Казаков. – К.: «Стародавній Світ», 2011. – 316 с.

17. Пархоменко В. О. Князь Чорний. (До питання про добу Сіверянської колонізації Подесення) / В. О. Пархоменко // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. – К.: Державне видавництво України, 1927. – С. 379-382.

18. Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века) / В. В. Мавродин. – Ленинград: Издание Ленинградского государственного университета, 1940. – 320 с.

19. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – Москва: Наука, 1987. – 784 с.

20. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – Москва: Изд-во АН СССР, 1951. – 261 с.

21. Зайцев А. К. Черниговское княжество / А. К. Зайцев // Древнерусские княжества X-XIII вв. – Москва: Изд-во «Наука», 1975. – С. 57-117.

22. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки / Г. С. Лебедев. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1985. – 286 с.

23. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. / О. М. Рапов. – Москва: Изд-во Московского университета, 1977. – 264 с.

24. Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX-XI веков / В. Я. Петрухин. – Смоленск: Русич; Москв; Гнозис, 1995. – 320 с. – (Русичи).

25. Петрухин В. Я. Древняя Русь: Народ. Князь. Религия / В. Я. Петрухин // Из истории русской культуры. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – Т. 1 (Древняя Русь). – (Язык. Семиотика. Культура). – С. 13-412.

26. Добриця О. П. Чернігівські князі / О. П. Добриця. – Чернігів: Вид-во «Десна», 1992. – 54 с.

27. Добриця О. П. Забута спадщина / О. П. Добриця. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2013. – 174 с.

28. Уманець А. Н. Эволюция Чернигова к X в. в контексте Киеворусской государственности / А. Н. Уманець, Ю. Ю. Шевченко // Деснянские древности. Сборник материалов межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф. М. Заверняева. – Брянск, 1995. – С. 63-66.

29. Новик Т. Г. Княжеская династия Чернигова и киевские Рюриковичи / Т. Г. Новик, Ю. Ю. Шевченко // Деснянские древности. Сборник материалов межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф. М. Заверняева. – Брянск, 1995. – С. 96-100.

30. Щавелев А. С. Известия Ипатьевской летописи о Черной могиле (К вопросу об

- имени погребенного князя) / А. С. Щавелев // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів / Чернігівська міська рада; НАН України: Інститут археології, Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка; Всеукраїнська спілка краєзнавців; Редколегія: О. Б. Коваленко (відп. ред.) та ін. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 100-105.
31. Моця О. П. Дружинна культура Чернігівщини (IX-XI ст.) / О. П. Моця // Слов'яно-руські старожитності Північного лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна / Інститут археології НАН України, Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т. Г. Шевченка; Редколегія: О. П. Моця (відп. редактор) та ін. – Чернігів: Сіверянська думка, 1995. – С. 56-60.
32. Моця О. П. Населення Південно-Руських земель IX-XIII ст. (За матеріалами некрополів) / О. П. Моця. – К., 1993. – 160 с.
33. Андрощук Ф. А. К истории обряда интронизации древнерусских князей («сидение на курганах») / Ф. А. Андрощук // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII-XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця, 17-20 липня 2003 р.) / Інститут археології НАН України, Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – С. 5-10.
34. Корзухина Г. Ф. Из истории игр на Руси / Г. Ф. Корзухина // Советская археология. – 1963. – № 4. – С. 85-102.
35. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие / А. Н. Кирпичников / Археология СССР. Свод археологических источников. – Е1-36. Ленинград: Наука, 1966. – Вып. 1: Мечи и сабли IX-XIII вв. – 176 с.
36. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие / А. Н. Кирпичников / Археология СССР. Свод археологических источников. – Е1-36. Ленинград: Наука, 1971. – Вып. 3: Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв. – 91 с.
37. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие / А. Н. Кирпичников / Археология СССР. Свод археологических источников. – Е1-36. Ленинград: Наука, 1966. – Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. – 147 с.
38. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострелы) XVIII-XIV вв. / А. Ф. Медведев / Археология СССР. Свод археологических памятников. – Е1-36. – Москва: Наука, 1966. – 184 с.
39. Каинов С. Ю. Изображение креста на наконечнике копья из Черной Могилы. (Технология и семантика) / С. Ю. Каинов, А. С. Щавелев // Древнейшие государства Восточной Европы. 2003 год: Мнимые реальности в античных и средневековых текстах. – Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2005. – С. 83-90.
40. Петрухин В. Я. Ритуальные сосуды из курганов Гнёздова и Чернигова / В. Я. Петрухин // Вестник Московского государственного университета. – История. – 1975. – № 2. – С. 78-92.
41. Самоквасов Д. Я. Могила русской земли / Описание археологических раскопок и собрание древностей профессора Д. Я. Самоквасова / Д. Я. Самоквасов / Труды Московского Комитета по устройству Черниговского археологического съезда. – Москва: Синодальная типография, 1908. – 276 с.
42. Пушкина Т. А. Бронзовый идол из Черной могилы / Т. А. Пушкина // Вестник Московского государственного университета. – История. – 1984. – № 3. – С. 81-87.
43. Щеглова О. А. О возможном прототипе изображений на оковке большого рога из Черной могилы / О. А. Щеглова // STRATUM + Петербургский археологический вестник. – Санкт-Петербург-Кишинёв, 1997. – С. 246-257.
44. Финдейзен Н. Ф. Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века / Н. Ф. Финдейзен. – Москва: Госиздат, 1928. – Т. 1. – Вып. 1: С древних времён до начала XVIII века. – 104 с.
45. Історія української музики: В 6 т. / АН УРСР. Інститут мистецтва, фольклору

та етнографії ім. М. Т. Рильського; Редкол.: М. М. Гордійчук (голова) та ін. – Т.1: Від найдавніших часів до середини XIX ст. / Л. Б. Архімович, Т. П. Булат, М. М. Гордійчук та ін.; Редкол. тому: М. М. Гордійчук (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1989. – 448 с.

46. Фехнер М. Ф. Древнерусское золотое шитьё X-XIII вв. в собрании Государственного Исторического музея / М. Ф. Фехнер // Средневековые древности Восточной Европы / Труды Государственного Исторического музея. – Москва, 1993. – Вып. 82. – С. 3-21.

47. Михайлов К. А. Ранние образцы древнерусского золотого шитья из Чернигова и Шестовицы / К. А. Михайлов // Чернігів у середньовічній ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів / Чернігівська міська рада; НАН України: Інститут археології, Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка; Всеукраїнська спілка краєзнавців; Редколегія: О. Б. Коваленко (відп. ред.) та ін. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 138-153.

48. Ширінський С. С. Угорські речі в курганах Русі X ст. / С. С. Ширінський // Слов'яно-руські старожитності // АН УРСР, Інститут археології. – К.: Вид-во «Наукова думка», 1969. – С. 118-124.

49. Толстой И. И. Русские древности в памятниках искусства / И. И. Толстой, Н. П. Кондаков. – Санкт-Петербург: Типография А. Бенке, 1897. – Вып. 5: Курганные древности и клады домонгольского периода. – 170 с.

50. Лелеков Л. А. История некоторых сюжетов древнерусского искусства / Л. А. Лелеков // Художественное наследие. – 1981. – № 7(31). – С. 213-225.

51. Василенко В. М. Русское прикладное искусство. Истоки и становление. I век до нашей эры – XIII век нашей эры / В. М. Василенко. – Москва: Искусство, 1977. – 464 с.

52. Орлов Р. С. Развитие ювелирного ремесла Чернигова и его округа в X веке / Р. С. Орлов // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.» (15-18 апреля 1985 г.). Тезисы докладов. – Чернигов, 1985. – С. 52-55.

53. Орлов Р. С. Художественный металл Чернигова (Семантика оковки из Черной Могилы) / Р. С. Орлов // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 152-165.

54. Черневцов А. В. О языческой дружинной культуре Черниговщины / А. В. Черневцов // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 143-152.

55. Черневцов А. В. К характеристике языческой дружинной культуры Черниговщины / А. В. Черневцов // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.» (15-18 апреля 1985 г.). Тезисы докладов. – Чернигов, 1985. – С. 55-58.

56. Молчанов А. А. О сюжете композиции на обкладке турьего рога из Черной могилы / А. А. Молчанов // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.» (15-18 апреля 1985 г.). Тезисы докладов. – Чернигов, 1985. – С. 67-69.

Почти сто пятьдесят лет назад в Чернигове были проведены археологические раскопки кургана Черная Могила. В последующий период исследователи рассмотрели различные вопросы, связанные с этим памятником. Данная статья посвящена обзору выводов, к которым пришли ученые в процессе ее изучения.

Ключевые слова: Черная Могила, курган, захоронения, обряд, ритон.

Almost one hundred and fifty years ago in Chernigov were conducted archaeological excavations Black Grave (Chorna mohyla) burial mound. For the next period researchers reviewed various questions related to this memorial. This article devoted to overview of conclusions reached by scientists in the process of researching it.

Keywords: Black Grave, mound, burial, ritual, rhyton.

Станіслав Келембет

ПОМ'ЯННИКИ (СИНОДИКИ) КНЯЗІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У статті проведено джерелознавчий аналіз двох надзвичайно важливих пам'яток з давньої історії Сіверщини – пом'яників (синодиків) князів Чернігівських. Доводиться, що відомий нам рукопис Любецького синодика було започатковано у 1751 р., хоча він і заснований на більш давньому протографі. Пом'яник Введенської церкви Києво-Печерської лаври (Введенсько-Печерський), започаткований у 1654 р., напевне, був копією втраченого чернігівського Єлецького синодика; він містить значно більше історичної інформації, ніж Любецький синодик. Ці пам'ятки, без перебільшення, є нашим основним джерелом з історії Сіверщини середини XIII – середини XIV століть.

Ключові слова: Любецький синодик, Єлецький синодик, Введенсько-Печерський пом'яник, архієпископ Філарет Гумілевський, єпископ Зосима Прокопович, великі та удільні князі Чернігівські, літописи.

Пом'яники, інакше синодики – це «книги, у котрі записувались імена померлих для церковного поминання їхніх душ за упокій». Слід зауважити, що термін «синодик» має також і два інших значення¹, а тому, в принципі, справедливою є думка, що для позначення книг з поминальними записами більш придатним є термін «пом'яник»². Тим не менш, надалі ми будемо використовувати обидва терміни паралельно, залежно від того, як саме пам'ятка зветься в історіографічній традиції (переважно там фігурують синодики). Відомі нам пом'яники-синодики, що містять імена давньоруських князів та інших представників знаті, є важливим різновидом історичних джерел, особливо у галузі історично-генеалогічних досліджень. Їхня цінність, порівняно з деякими іншими джерелами, зростає ще й тому, що через винятково важливе для середньовічної людини призначення – поминання душ померлих, – жодних свідомих вигадок чи авторських «реконструкцій» тут міститися не могло. Хоча зрозуміло, що дана специфіка зовсім не гарантує відсутності у пом'яниках чисто механічних, несвідомих помилок, що виникли в процесі неодноразового переписування та редагування їхніх текстів.

З синодиків-пом'яників, що збереглися до нашого часу, донедавна найвідомішим був рукопис XVIII ст. з Воскресенської церкви колишнього Любецького Антоніївського монастиря³, суч. Ріпкинського району Чернігівської обл., який отримав у історіографії назву Любецького синодика (далі – ЛС). Зараз ця пам'ятка зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї імені В. В. Тарновського (інвентарний № Ал 330), куди вона надійшла з Любеча у 1926 р.⁴. Синодик складається з чотирьох розділів, із яких найбільшу цінність, як історичне джерело, має третій – пом'яник давніх князів Чернігівських. Лише на початку нинішнього століття було опубліковано близький до нього, особливо у початковій частині, список князів Чернігівських у складі пом'яника Введенської церкви Києво-Печерської лаври – пам'ятка більш давня і ще значно цінніша, ніж ЛС. Однак, зважаючи на те, що останній був виявлений і почав досліджуватися майже на півтора століття раніше, свій огляд ми розпочнемо саме з нього.

До наукового обігу ЛС запровадив власник Любеча Г. О. Милорадович, який

у 1857 р. опублікував його перший розділ – вступ богословського характеру (на практично не цікавить)⁵, а у 1860 р. – вибіркові виписки з князівського пом'яника⁶. Однак ця публікація мала кілька дуже суттєвих недоліків. По-перше, Милорадович надрукував не весь князівський пом'яник, а лише близько його половини (до арк. 18 зв., кн. Федір Дмитрович). По-друге, навіть у опублікованій частині пропущено 10 князів та 3 княгині. По-третє, текст рукопису передано дуже довільно, з пропусками (інколи замість «Великого Князя» – просто «Кн.», а то і взагалі без титулу), грубими помилками (можливо друкарськими: замість «Игоревича» – «Медревича», замість «Романовича» – «Ростиславича») і навіть «авторськими» виправленнями (хоча й правильними: замість «Мстиславича» у двох випадках – «Мстислава», і навпаки, замість «Святослава» – «Святославича»). Також Милорадович пронумерував свої виписки (започаткувавши таку традицію у подальших дослідників ЛС), при іменах шести князів проставив роки їхньої смерті, у половині випадків невірні, а вел. кн. Георгія Київського правильно ототожнив з Ігорем Ольговичем.

Наступним до ЛС звернувся Філарет (Д. Г. Гумілевський), архієпископ Чернігівський, надрукувавши неточні виписки з нього у 1863 р., причому вже зі своїми короткими історичними коментарями, зробленими у примітках⁷. Цю публікацію у 1871 р. було повторено в новій редакції роботи Г. О. Милорадовича⁸, а у 1874 р. – ще раз, і теж без будь-яких змін – у праці Філарета, присвяченій опису Чернігівської єпархії⁹. Архієпископ явно користувався публікацією Милорадовича 1860 р., повторивши всі його «виправлення» та пропуски, за одним винятком – Михайла-Олега, ім'я якого, однак, «вставив» не на своєму місці та без титулу великого князя Чернігівського. При цьому Філарет дещо «доповнив» список Милорадовича, внісши туди імена чотирьох князів, безперечно, запозичені з літопису (к. Євстафія – сина в. к. Костянтина-Мстислава, к. Гліба – сина в. к. Миколи-Святослава, в. к. Володимира (без хрестильного імені) – сина в. к. Давида, та в. к. Георгія Святославича), а також продублювавши, але з титулом великого князя, кн. Бориса-Святослава Ольговича (№ 6 і 15). З того місця, де закінчується публікація Милорадовича, Філарет продовжив список князів ЛС, але довести його до кінця не вистачило терпіння і в архієпископа: він проігнорував, за винятком одного імені (№ 57), більш ніж сторінку заключної частини рукопису з іменами 14-ти князів, до яких слід додати ще 5 пропущених князів у надрукованому тексті (відсутньому в Милорадовича).

З іншого боку, в публікації Філарета, починаючи ще з кінця тексту Милорадовича (№ 25), наведено деякі імена та інформацію, які в рукопису ЛС насправді відсутні, але не могли бути запозиченими ні з літописів, ні з будь-яких інших, опублікованих на той час джерел¹⁰. Тому можна було б припустити, що архієпископ користувався якоюсь іншою редакцією ЛС, ніж відомий нам рукопис. Але таке припущення прийняти не можна, оскільки запис Г. О. Милорадовича на першому (ненумерованому) аркуші рукопису не залишає сумнівів, що Філарет користувався саме ним¹¹. Отже, доводиться визнати, що архієпископ включив до свого основного тексту, поданого як виписки з ЛС, також деякі доповнення й варіанти з інших, близьких до нього синодиків, які взагалі-то наводив у примітках (про них див. нижче). Нарешті, маємо зазначити, що історичні коментарі Філарета, подані у тих же примітках, буквально наповнені грубими помилками та протиріччями. І ще більше ці помилки відбилися у доданій до його роботи родовідній таблиці князів Чернігівських з династії Ольговичів.

Ряд явно помилкових ідентифікацій князів з ЛС, зроблених Філаретом, переглянув уже М. Д. Квашнін-Самарін, стаття якого побачила світ у 1874 р.¹² Однак деякі висновки цього дослідника також є далеко не переконливими, тим більше, що текст самого джерела був відомий Квашніну-Самаріну тільки за спотвореною версією Філарета. Лише у 1886 р. Г. О. Милорадович нарешті опублікував повний текст ЛС, цього разу без пропусків, помилок та доповнень Філарета, а також його коментарів¹³.

Підсумком першого етапу дослідження ЛС стала об'ємна книга Р. В. Зотова, написана не пізніше 1884 р. і надрукована у 1892 р. Автор зробив детальний опис ЛС, видав автентичний текст його князівського пом'яника¹⁴, а в основній частині праці заново й досить детально проаналізував як усі його записи, так і виписки Філарета; крім того, подав нарис історії Чернігівської землі в період монгольського панування, а

також уклав повний родовідний розпис чернігівських Ольговичів (щоправда, далекий від досконалості)¹⁵. Окремі недоліки цієї роботи загально-методичного характеру були вказані у рецензії М. С. Грушевського 1895 р.¹⁶. З того часу спеціальних досліджень, присвячених ЛС, не з'являлось більш ніж ціле століття. В історіографії звично приймалися, причому в якості достовірних фактів, висновки Р. В. Зотова¹⁷, й лише деякі з них інколи піддавалися критиці.

У 1902 р., зважаючи на виняткову цінність ЛС, Чернігівська губерньська вчена архівна комісія видала весь текст рукописної пам'ятки у факсимільний спосіб¹⁸, що значно спрощує її подальше дослідження.

У 1990-х рр. спробу «експрес-аналізу» записів ЛС здійснив Л. Войтович¹⁹, однак цю спробу аж ніяк не можна визнати хоча б скільки-небудь удаю. Передусім, дослідник навіть не був знайомим з достовірним текстом самої пам'ятки, написання якої у сучасному вигляді помилково відносить до 1886 р.! (насправді – це дата переплетення рукопису в нову оправу, див. нижче). Наводячи записи князівського пом'яника, причому в українському перекладі з церковнослов'янської мови, Войтович стверджує, що взяв їх з публікації Р. В. Зотова, посилаючись і на сторінки роботи останнього. Однак насправді ці виписки містять величезну кількість пропусків та помилкових читань. Так, ужитий у ЛС титул «Великий Князь Черніговский» майже в усіх випадках чомусь замінено на «князь», досить часто невірно передано або і взагалі пропущено імена та по батькові князів і княгинь. У цілому більшість висновків Войтовича є дуже непереконливими, недостатньо обґрунтованими як фактично, так і логічно.

З інших робіт пострадянського періоду, спеціально присвячених дослідженню ЛС, слід назвати статті чернігівського архівіста І. М. Ситого (описав сучасний стан рукопису, а також запропонував версію про започаткування синодика любецьким ігуменом І. Щирським у 1710-х рр. – див. нижче)²⁰, А. В. Шекова²¹ та М. Жарких (щоправда, опубліковані лише у електронному вигляді²²).

Отже, переходимо до питання про датування рукопису ЛС, котре, як це не дивно, до сьогодні все ще остаточно не вирішене. Основна частина рукопису ЛС має дуже пізні походження, будучи укладеною лише за правління імператриці Єлизавети Петрівни (1741 – 1761), оскільки серед російських імператорів та імператриць останньою поминається Анна Іоаннівна, яка померла у 1740 р. (арк. 2). Зовсім недавно М. Жарких дійшов висновку, що основна частина ЛС була створена не раніше 1753 р., а друга частина останнього, четвертого розділу – орієнтовно у 1758 р. Однак такі нижні дати, на наш погляд, обґрунтовані недостатньо. 1753 р. – це рік смерті Дмитра, записаного третім з кінця у списку архимандритів, якого М. Жарких ототожнює з Дмитром Білинським, архимандритом Чернігівського Єлецького монастиря з 1750 і до своєї смерті у 1753 р.²³. Однак робити таке ототожнення лише на підставі збігу імені, надзвичайно поширеного у тодішній Україні, вважаємо, є занадто ризикованим. Тим більше, що *попередник* Білинського, Тимофій Максимович, який був архимандритом Єлецького монастиря з 1727 до смерті у 1749 р., у переліку ЛС записаний *найостаннішим*. І вже зовсім незрозумілою є інша нижня дата – 1758 р., рік смерті Михайла Васильовича Скоропадського²⁴. Адже те, що у ЛС записано його рід (а не він сам), навпаки, свідчить про те, що пан Михайло на момент внесення цієї статті до синодика (чи його протографа) був живим; скоріш за все, він і «замовив» поминання своїх предків у Любецькому монастирі.

Дуже важливе значення для датування рукопису ЛС має вміщений у ньому список єпископів Чернігівських. Останнім тут записано Амвросія (арк. 7 зв.) – Амвросія Дубневича, який помер 23 лютого 1750 р.²⁵, – але пропущено двох його попередників на кафедрі, Никодима та Антонія. Антоній (Черновський) був єпископом Чернігівським у 1740 – 1742 рр., а помер 1748 р. у сані єпископа Білгородського. Його пропуск у ЛС цілком можна пояснити тим, що Антоній, виходець із Молдавії, залишив після себе в Чернігові недобру славу – займався відкритим здирицтвом з духовенства, яке навіть скаржилося на це до св. Синоду (продовжив цю практику і в Білгороді, а також вів аморальний спосіб життя)²⁶. Никодим же (Сребницький), уродженець України, єпископ Чернігівський у грудні 1738 – травні 1740 рр., помер 12 червня 1751 р. у сані єпископа Переяславського. М. Жарких пише, що стосовно його пропуску в ЛС «можна

висловити два припущення: або він на момент писання цього списку був ще живий, або він уже значився в списку митрополитів». Дійсно, у переліку митрополитів Київських, що містить також й імена деяких інших митрополитів, як вважає дослідник – вихідців з Києва, можливо, випускників Могиллянської академії, – третім з кінця записано Никодима, а Никодим Сребницький у 1740 – 1742 рр. був митрополитом Тобольським²⁷. Щоправда, отримавши призначення на Тобольську кафедру з титулом митрополита, у травні 1740 р., до Сибіру він так і не поїхав, посилаючись на слабе здоров'я²⁸. Однак, наскільки нам відомо, до середини XVIII ст. *жоден* інший православний ієрарх у ранзі митрополита ім'я Никодим взагалі не носив, до того ж помер він у Переяславі, недалеко від Чернігова. Отже, ми отримуємо найпізнішу нижню дату написання ЛС – не раніше 12 червня 1751 р.²⁹

У цьому плані характерно, що датовані записи, які з'являються у заключній частині ЛС, розпочинаються саме з 1751 р.! Запис № 136 (за Р. В. Зотовим): «Родъ ієромонаха Давида Наумовича, намѣстника монастыра Любецкого. 1751 года» (арк. 62 зв.). Йй відразу після цього, але кириличними літерами-цифрами № 137: «1751 года августа 28 дня» – запис про вклад до Любецького монастиря Євангелія московського друку (арк. 63)³⁰. Щодо палеографії рукопису Зотов писав наступне: «Почерк зберігається один і той самий приблизно до 136 роду включно. Роди, означені під №№ 125, 133 і 135, писані іншим почерком, ніж ті, що стоять поряд з ними. Зі 137 роду й до 172 почерки різні, іноді дуже недбалі»³¹. Якщо це дійсно так, то виходить, що останній запис основним почерком ЛС було зроблено у 1751 р. (№ 136) після 12 червня (смерть у Переяславі єпископа Никодима Сребницького, колись митрополита Тобольського), але до 28 серпня цього року, від якого синодик стали заповнювати вже інші особи. Однак ми б не стали категорично стверджувати, що на арк. 62 зв. (рід № 136) основний почерк закінчується; візуально досить вірогідно, що цим же самим почерком, тільки менш «урочистим», дописано статті 1755 – 1758 рр. (арк. 63 зв.-69), а далі вже йдуть записи, точно зроблені іншими почерками. У кожному випадку, за нашим переконанням, датою написання основного тексту ЛС є **період після 12 червня й до 28 серпня 1751 р.**³²

І. М. Ситий, досліджуючи художньо-графічне оформлення рукопису ЛС, зробив з цього приводу кілька цікавих спостережень. «Усі аркуші синодика прикрашає декоративна мідьоритова рамка, на якій зображено примхливо переплетені гілки з квітами (рис. 1). Виявляється, що перед нами копія рамки з ілюстрації – дереворита гравера Ф. А. «Успіння Богородиці» до київського «Євангелія» 1697 р. та київського «Октоїха» 1699 р. Може, це авторське повторення для синодика? Навряд, що це так. Адже Ф. А. працював в техніці дереворита, жодного зразка мідьорита його роботи не відомо. Але в самому Любечі жив і працював широковідомий майстер мідьорита. Це ніхто інший як Іван Щирський, один з «строителей» та ігумен Любецького Антоніївського монастиря, уродженець Чернігівщини (...) Тому нема нічого дивного в тому, що він виготовив цю декоративну рамку для синодика. Адже, окрім того, що ми сказали вище, він був добре обізнаний з творчістю Ф. А. Разом з ним та Л. Тарасевичем у 1694 р. виготовляє антиминос для патріарха Андріана, а у 1699 р. працював над «Октоїхом». Було перед очима цієї видатної людини і київське «Євангеліє» 1697 р. з дереворитом Ф. А., яке зберігалось у Любецькому монастирі.

Є ще деякі ознаки, які підтверджують авторство І. Щирського. Це, по-перше, малюнок російського герба, зроблений коричневим чорнилом на 1 арк. синодика (рис. 2). Одрразу видно, що його робив гравер, який працює в техніці мідьорита. На це вказує чітка, тверда лінія штриховки. Відомо також, що зображення орлів було слабкістю І. Щирського ще з 80-х рр. XVII ст. Як пише дослідник: «Орли Щирського – не умовні знаки, а живі істоти». Іконографія малюнку орла у синодику є практично копією з книги І. Максимовича «Алфавіт рифмами сложенный» (Чернігів, 1705 р.). Отже, або Щирський скопіював його з цього видання, або сам є автором цього мідьорита. І це не дивно, бо він був тісно пов'язаний з Черніговом (...) По-друге, декоративна рамка під орлом, в якій вміщено вірш, та на арк. 5 є повторенням такої ж рамки на гравюрі І. Щирського «Фонтан пам'яті Григорія Захаревського» у книзі «Bogaty... wirydarz...» («Багатий шаною, славою й честю сад Захаревський»), виданій у Києві у 1705 р. (...)

Отже, підсумовуючи усе вищесказане, можна стверджувати, що знаменитий Любецький синодик було започатковано й оформлено І. Щирським не раніше 1712 р.»³³. І, треба думати, не пізніше 1714 р., коли Щирський помер (або, принаймні, востаннє згадується). Нижня ж дата І. М. Ситого – 1712 р., – базується на його спостереженні, що «весь синодик написаний на папері з філігранню «Герб міста Амстердам» з літерним супроводом «BEAUVAIS» та вензелем GVN («Gilijs van Hoven»), який випускався у 1712, 1715, 1720, 1722, 1726 рр. у французькому місті Бове на замовлення голландського купця-посередника Гіліса Ван Ховена»³⁴.

Насправді ж, як ми бачили, до написання тексту ЛС у 1751 р. І. Щирський жодного відношення мати не міг, оскільки помер майже на півстоліття раніше. У той же час неможливо ігнорувати аргументи І. М. Ситого на користь того, що художнє оформлення рукопису справді є пов'язаним з творчістю Щирського. Пояснити дане протиріччя ми можемо лише в два способи. 1) Зовнішній вигляд рукопису 1751 р. максимально близько відтворював попередній синодик Любецького монастиря, який оформлював, а можливо, й дійсно започаткував один з його засновників, інакше кажучи, гравер-художник рукопису 1751 р. просто скопіював попереднє оформлення Щирського. 2) Про художнє оформлення майбутнього монастирського синодика, який рано чи пізно мав замінити той, що використовувався у 1710-х рр., подбав ще сам І. Щирський: наприкінці свого життя він виготовив «чисту» книгу без тексту, на титульному аркуші якої намалював двоголового орла з декоративною рамкою під ним, а решту аркушів – прикрасив гравірованими рамками. Другий варіант нам здається більш вірогідним, зважаючи на датування паперу ЛС 1712 – 1726 рр.; у 1751 р. можна було б використати й більш «свіжий» матеріал, ніж папір, як мінімум, 25-річної давнини.

Що стосується первісної редакції-протографу ЛС (можливо, навіть більш ранньої, ніж гіпотетична «редакція Щирського», якщо така існувала), то його було започатковано, скоріш за все, одночасно з заснуванням самого Антоніївського монастиря у 1692 – 1693 р. По-перше, важко уявити собі монастир, у якому б не було свого власного синодика. По-друге, останній, 4-й розділ ЛС, куди вписувалися «роди» (списки предків) вибраних осіб, на момент «замовлення» поминання ще живих, розпочинається зі статті «Родъ преосвященнаго архієпископа чернѣговскаго Лазара Барановіча» (арк. 22). Цей знаменитий ієрарх помер 3 вересня 1693 р., тобто він надав дані про своїх предків до Любецького монастиря, тільки-но заснованого, ще до вказаної дати. За довгі десятиліття постійного використання та поповнення синодик, ясна річ, прийшов до незадовільного матеріального стану, через що у 1751 р. й було прийнято рішення про створення нового рукопису, який, за щасливим збігом обставин, зберігся до нашого часу.

Незважаючи на дуже пізні походження ЛС, для історії Давньої Русі він є надзвичайно важливим джерелом, значення якого, без перебільшення, було важко переоцінити аж до недавньої публікації Введенсько-Печерського пом'яника. Конкретно мова йде про третій розділ пам'ятки (арк. 16-21), де записано для поминання князів XI – XV ст., переважна більшість яких правила у межах давньої Чернігівської землі, маючи на увазі період її політико-династичної єдності (хоча й не завжди стабільної) під владою династії Ольговичів, включаючи Сіверщину й територію у басейні верхньої Оки (пізніше – т. зв. «верховські князівства»). Навіть після того, як ряд удільних князівств фактично перестали залежати від Чернігова, а потім взагалі опинилися у складі різних держав – Великих князівств Литовського та Володимиро-Московського, – вся ця величезна територія, аж до середини XV ст., продовжувала зберігати архаїчну єдність у церковному відношенні, а саме, входила до складу однієї Чернігівсько-Брянської єпархії³⁵. Здається, монастирі цієї єпархії колись мали спеціальну вказівку про поминання тих князів, чиї володіння знаходились у її межах. Так, хоча до наших часів зберігся лише князівський пом'яник у ЛС, ряд близьких до нього пам'яток, як побачимо далі, знаходилися у різних монастирях та церквах Чернігівської єпархії навіть у 2-й половині XIX ст.

Таким чином, не підлягає сумніву, що розділ ЛС та інших пом'яників, де було записано давніх князів Чернігівської землі-єпархії, у кінцевому підсумку сягає протографу XV ст., який, у свою чергу, складався з поминальних записів, що робилися

незабаром після смерті самих князів. Утім, через дуже пізні походження рукопису ЛС, необхідно особливо рахуватися з можливістю наявності у ньому механічних помилок, що з'явилися в процесі переписування та редагування тексту – не менше двох разів у Любецькому монастирі, а ще раніше, протягом XV – XVII ст., – ніяк не менше у якомусь з монастирів чи церков Чернігова, звідки, напевне, князівський список надійшов до Любеча. Значна кількість таких помилок, зокрема, виявляється шляхом порівняння з аналогічними записами Введенсько-Печерського пом'яника, укладеного на ціле століття раніше за ЛС (див. нижче).

Усього, за нашими підрахунками, у ЛС записано імена 120 князів та 45 княгинь. З них не менш ніж 56 князів XIII – XV ст., у тому числі кілька великих князів Чернігівських, а також практично всі імена княгинь – 43 з 45, – у літописах та інших джерелах взагалі не згадуються! У більшій частині ЛС, за період з XI по XIII ст. включно, поминаються лише нащадки Святослава-Миколи-Ярославича († 1076) – засновника всього роду кн. Чернігівських, – за винятком найпершого князя Чернігівського, Мстислава-Костянтина Володимировича († 1036), та кількох київських Мономаховичів на самому початку пам'ятки (арк. 19 зв.). Тим не менш, до синодика було записано далеко не всіх представників Чернігівської династії. Причини цього могли бути різними. Взагалі-то у XVI-му та подальших століттях фіксується практика, що «удостоювалися» поминання лише ті особи, які (чи по яким) надали монастирю спеціальні вклади. Але це правило, стосуючись приватних осіб, навряд чи раніше могло поширювати на правлячих князів як великих, так і удільних.

Дуже цікаво, що в ЛС та інших синодиках Чернігівщини взагалі не поминалися князі Брянські зі Смоленської династії (Мономаховичі), які володіли Брянськом з кінця XIII по середину XIV ст.³⁶, при тому, що саме Брянськ у даний період був фактичним центром Чернігівської єпархії, правителі якої навіть титулувалися єпископами Брянськими. Це свідчить, що вказані князі, з точки зору місцевої церкви, були своєрідними «узурпаторами», котрі відтіснили від влади законних князів-Ольговичів. У той же час, з 1-ї половини XIV ст. (арк. 19 зв., кн. Іван Рязанський) до синодика почали вноситися не лише Ольговичі, а й деякі князі, чиї володіння взагалі знаходилися поза межами Чернігівсько-Брянської єпархії. Можливо, ці князі були родичами чи свояками правителів Чернігівщини або, скоріше, просто знаходились у добрих відносинах з місцевою церквою, підкріплених щедрими пожертвами на її користь. Нарешті, у заключній частині ЛС (з арк. 20) поминаються, поряд з нащадками Ольговичів (т. зв. «верховських» князів), також і деякі удільні правителі Великого князівства Литовського, володіння яких знаходилися на Сіверщині.

Найпізніші згадки про князів, записаних у ЛС, відносяться до середини XV ст. Зокрема, кн. Семен Трубецький (арк. 20 зв.), за даними родоводів – онук Дмитра Ольгердовича († 1399), – отримав Трубчевськ не раніше 1449 р.³⁷. А отже, протограф князівського пом'яника ЛС приблизно в тому вигляді, у якому він відомий за рукописом 1751 р., у кожному разі було укладено не пізніше XV ст. (навіть якщо припустити, що укладач кінця XVII – 1-ї половини XVIII ст. опустив деяких князів 2-ї половини XV ст. – див. нижче).

Окрім ЛС, аж до 2-ї половини XIX ст. у деяких монастирях Сіверщини зберігалося кілька інших подібних пам'яток, що були використані архієпископом Філаретом як доповнення та варіанти до його виписок з ЛС (головним чином у примітках, але інколи, безперечно, вони включені й до самого тексту цих виписок – див. вище). А саме, це були: 1) Єлецький синодик – Чернігівського Єлецько-Успенського монастиря; 2) Сіверський синодик, що зберігався у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі³⁸; 3) Іллінський синодик – Чернігівського Свято-Троїцького Іллінського монастиря; 4) Гамаліївський синодик – Гамаліївського Харлампіївського монастиря, біля нинішнього м. Шостки; крім того, Філарет користувався ще одним з київських синодиків. За словами архієпископа, «в усіх синодиках монастирських імена чернігівських князів майже одні й ті самі; лише в синодику собору (Спасо-Преображенського. – **С. К.**) їх не багато (...) У сіверському синодику окремо князі київські й окремо чернігівські. Київський синодик у списку Румянцева № 387, перераховує

лише імена князів. Іллінський синодик та гамаліївський подібні до сіверського стосовно імен князів»³⁹.

З перерахованих пам'яток трохи більше відомостей збереглося лише про Єлецький синодик, «з древлѣ составленныхъ уписанный». У ньому, крім князів Чернігівських, поминалися також Київські та Володимирські, починаючи з кн. Володимира (Великого) та його синів⁴⁰. І. Галятовський, перший архімандрит Єлецького монастиря, у 1676 р. писав, що «Синодикъ албо Поминникъ Прес(вя)той Б(огороди)ци Елецкой» був «одѣ Еп(иско)па Чернѣговского Зосимы Прокоповича написанный»⁴¹. Зосима Прокопович був єпископом Чернігівським у 1648/49 – 1656 рр. Його «предмова» до синодика збереглася і в рукописі, яким користувався Філарет⁴². Відомі дві виписки з цієї передмови, а також дві короткі цитати з самого синодика, наведені у публікації 1900 – 1902 рр. О. Єфімова, соборного священика Єлецького монастиря⁴³; однак жодних відомостей про сам синодик автор, на превеликий жаль, не навів.

Подальша доля згаданих синодиків, окрім Любецького, склалася нещасливо. Р. В. Зотов у своїй записці, прочитаній на засіданні Археографічної комісії 28 січня 1884 р., зазначав: «Місцезнаходження згаданих шести синодиків Південної Русі у теперішній час нам не відоме; але можна вважати, що всі вони були в руках покійного преосвященного Філарета під час укладення ним своєї праці. Можна припустити, що вони у теперішній час зберігаються всі у архієрейському домі в Чернігові, оскільки преосвященний Філарет у своєму творі, говорячи про деякі ліквідовані монастирі Чернігівської єпархії, згадує про те, що речі та книги з них передані до архієрейського дому в Чернігів». Тоді ж Археографічна комісія ухвалила «звернутися до преосвященного єпископа Чернігівського з проханням про доставку до Комісії рукописів, у яких містяться синодики Чернігівських князів». І дійсно, на засіданні 12 грудня було «відзвітовано про отримання з Чернігівської духовної консисторії, при відношенні від 23 жовтня 1884 року, п'яти рукописних книг з архіву Чернігівського архієрейського дому, які преосвященний Філарет єпископ Чернігівський, у своєму «Історико-статистичному опису Чернігівської єпархії», назвав синодиками.

Визначено: передати вказані книги на розгляд Є. Є. Замисловського»⁴⁴. Таке рішення Археографічної комісії не можна не визнати досить дивним. Адже сфера наукових інтересів проф. Замисловського взагалі лежала поза межами історії Давньої Русі XI – XV ст. (всі його публікації, наскільки нам відомо, присвячені Московській державі XVI – XVIII ст.); а отже, Замисловський навряд чи міг реально оцінити історичну вартість унікальних пам'яток, що було віддано на його розгляд. Як би то не було, жоден з чернігівських синодиків Археографічна комісія так і не опублікувала, і надалі всі їхні сліди губляться. В опису 22-х рукописів Археографічної комісії, що надійшли до неї у 1882 – 1907 рр., ніякі синодики не згадані⁴⁵. А отже, вірогідніше за все, ці пам'ятки комісія повернула-таки до Чернігова. Про це може свідчити вищезгаданий факт, що кілька виписок з Єлецького синодика навів у своїй праці, опублікованій у 1900 – 1902 рр., соборний священик Єлецького монастиря О. Єфімов. Однак не можна виключати й того, що у розпорядженні Єфімова була інша копія Єлецького синодика, зроблена, можливо, перед його висланням до Петербурга у 1884 р. (за умови, що на той час синодик був ще «діючим» документом, тобто реально використовувався під час церковних служб). Якщо Археографічна комісія й повернула сіверські синодики до Чернігова, то сталося це, здається, не раніше 1893 р. (коли комісія надрукувала-таки працю Зотова). Принаймні, в описах ризниці та бібліотеки Чернігівського архієрейського дому, звідки рукописи було вислано до Петербурга, а також Єлецького монастиря, опублікованих улітку 1893 р., жоден синодик не згадується⁴⁶.

Ще один план видання одного з пом'яників кн. Чернігівських, зрештою також нереалізований, мало Київське історичне товариство Нестора літописця. Так, М. С. Грушевський не пізніше 1905 р. писав: «в копії помянника, приготованого для видання в Чтеніях київського історичного товариства, але не виданого до тепер, читаєть ся: «великаго князя Всеволода кievскаго, въ иноцѣхъ Кирилла; великаго князя Георгія, убіеннаго въ Кіевѣ». Близших відомостей про сей помянник не міг я досі добути»⁴⁷. Переглянувши всі випуски згаданих «Чтений», де у першому відділі наводилися відомості про засідання товариства, ніяких згадок про пом'яник кн. Чернігівських

ми також не знайшли⁴⁸. В описі рукописних книг, що належали товариству в 1909 р., жодні синодики теж не вказані⁴⁹.

Тим не менш, ми маємо всі підстави для того, щоб рукопис, який був у розпорядженні Історичного товариства Нестора літописця, визнати копією князівського пом'яника з Єлецького синодика. Адже у ньому, за свідченням архієпископа Філарета, читалися практично ідентичні записи: «к. Всеволода кїевскаго, во иноцѣхъ Кирилу»; «к. Георгія, убіеннаго въ Кїевѣ»⁵⁰. Однак ми схиляємося до думки, що рукопис, про який згадував М. С. Грушевський, був копією не власне Єлецького синодика, а ідентичного йому князівського пом'яника, що зберігся у складі одного з синодиків Києво-Печерської лаври. Адже найдавніший пом'яник цього монастиря було надруковано саме у «Чтениях» товариства Нестора літописця (1892 р.)⁵¹. Його видавець, професор Київської духовної академії С. Т. Голубєв, напевне, був знайомим і з наступним «за старшинством» пом'яником Лаври, 2-ї половини XVII ст. Але цій пам'ятці судилося бути оприлюдненою лише у 2007 р., і ця публікація, причому зовсім несподівано, принесла справжнє відкриття для нашої теми.

Мова йде про «поминникъ» церкви Введення Богородиці у ближніх (Антонієвих) печерах Києво-Печерської лаври (далі будемо називати його Введенсько-Печерський пом'яник, ВПП). Філігрань паперу, на якому написаний цей рукопис, датується 1654 р. Напевне, тоді ж ВПП і було започатковано, оскільки в ньому є «запис про приїзд до Києва царського воеводи Федора Федоровича Волконського у 1654 р. (арк. 30 зв.) (...) Останній поминальний запис зроблено 5 травня 1694 р. (арк. 164 зв.). Безперечно, до складу цього синодика ввійшли записи, які робилися в попередньому синодику (...) Відтак вважаємо, що текст синодика можна поділити на дві умовні частини – «історичну» або перенесену (арк. 1 – 61 зв.) та «оригінальну» (арк. 62 – 164 зв.)»⁵². У першій, «історичній» частині ВПП міститься розділ «Пресвѣтлыхъ Златоточныхъ Православныхъ и бл(а)говѣрныхъ Россійскихъ Ц(а)рей и Великихъ Кн(я)зей: от Великаго Владимира въ С(вя)том крещеніи нареченнаго Василя (...)» (арк. 8-8 зв.), а відразу після нього – великий розділ «Помяни Г(оспод)и Бл(а)говѣрныхъ Кн(я)зей Черниговскихъ» (арк. 8 зв.-16 зв.)⁵³. У своїй початковій частині (приблизно до половини арк. 9) він практично ідентичний тексту Любецького синодика, за винятком ряду помилок останнього, а далі, порівняно з ЛС, наводить значно більшу кількість імен князів давньої Чернігівської землі.

Неминуче виникає питання: яким чином пом'яник кн. Чернігівських, які жили у далеких XI – XV століттях, міг потрапити до складу пам'ятки, започаткованої в Києві 1654 р.? Відповідь на це питання дає біографія вищезгаданого Зосими Прокоповича († 1656), єпископа Чернігівського, укладача Єлецького синодика. А саме відомо, що Зосима протягом 1640 – 1650-х рр. подовгу жив у Києві, більше того, з 1635 р. він обіймав там посаду «блюстителя печери святого Антонія»⁵⁴ – тих самих печер, де й знаходиться Введенська церква лаври! Такий збіг бути випадковим просто не може, а тому слід визнати, що князівські списки включив до складу ВПП саме єпископ Зосима. Запозичені ж вони були з укладеного ним самим синодика Чернігівського Єлецько-Успенського монастиря.

Про це свідчать і дані про Єлецький синодик, наведені у архієпископа Філарета: «У єлецькому синодику крім чернігівських поминаються київські й володимирські. Він розпочинається кн. Володимиром та синами його. Тут варто зазначити: «к. Станислава, к. Судислава, во иноцѣхъ Савву... к. Всеволода кїевскаго, во иноцѣхъ Кирилу»; «к. Георгія, убіеннаго въ Кїевѣ»⁵⁵. У ВПП, як ми бачили, князі Київські та Володимирські також поминалися у окремому розділі, перед Чернігівськими. А зміст цього розділу повністю відповідає даним Філарета про Єлецький синодик: «Помяни Г(оспод)и. Велик(ого): Кн(я)з(я): Владимира: и чадъ Его хр(и)столюбивыхъ Бл(а)говѣрныхъ Князей (...) Кн(я)з(я): Станислава: Кн(я)з(я): Судислава, Въ иноцѣхъ, Саву (...) Велик(ого): Кн(я)з(я): Всеволода, Кїевскаго, Въ иноцѣхъ Кирила: Велик(ого): Кн(я)з(я): Георгія убіеннаго в Кїевѣ (...) Велик(ого): Кн(я)з(я): Андрея Б(о)голюбскаго (Володимирського – С. К.). Велик(ого): Кн(я)з(я): Димитрія, Всеволода Владимирскаго (...)»⁵⁶. В інших примітках архієпископа Філарета, де він наводить доповнення та варіанти Єлецького синодика, вони також співпадають із ВПП⁵⁷. Таким чином, втрату Єлецького синодика, а точніше,

князівських пом'яників у його складі, можна вважати практично «компенсованою». Більше того, рукопис ВПП є значно старшим, ніж той, що використовував Філарет (не оригінал, а копію Єлецького синодика Зосими Прокоповича – див. вище), і майже на століття старшим – за рукопис Любецького синодика 1751 р.!

Та головне, ВПП містить значно більше унікальної інформації про князів Чернігівської землі, ніж ЛС. Усього в ньому поминається 181 князь (у ЛС – лише 120), з яких від 2 до 4-х імен, щоправда, продубльовано⁵⁸. Порівняно з ВПП, ЛС майже не повідомляє ніяких нових даних⁵⁹. Тоді як у ВПП, порівняно з ЛС, додатково поминаються аж 63 князі⁶⁰, з урахуванням згаданих 2-4-х дублювань. З них ніяк не менше ніж 24 взагалі не згадуються у жодному іншому джерелі (якщо не рахувати загублені синодики, згадані Філаретом). До них слід додати якщо не всіх, то якусь частину з тих 12-ти князів, орієнтовно XV ст., які записані лише по імені, без по батькові та удільного титулу.

Що стосується жінок, то у ВПП поминається 69 осіб (переважно княгинь, але також і 2 князівни), з яких одне ім'я продубльовано⁶¹. З них у ЛС повністю відсутні 23 імені, що в інших джерелах також не згадуються. Крім того, у кількох випадках ВПП наводить інші імена княгинь, ніж ЛС, та містить, напевне, більш правильні варіанти. Так, дружина вел. кн. Михайла Всеволодовича Чернігівського, за ЛС Олена (арк. 17), у ВПП зветься Євдокією. І навпаки, тут же дружина кн. Бориса-Володимира Святославича названа Оленою (арк. 9), а не Євдокією, як у ЛС. Дуже важливим є запис: «Кн(я)г(и)ню *Сєволожскую*, іменем Анастасію. и С(ы)на єє Ксєнефонта» (арк. 14); у ЛС тут явно помилково: «Кн(я)гину *єго* Анастасію» – нібито дружину княжича Василя Дмитровича Курського (арк. 19 зв.). Після кн. Дмитра Новгородського у ВПП записано «Княжну Марію» (арк. 14 зв.), тоді як у ЛС – «Кн(я)гину Марію» (арк. 19 зв.). У ВПП тут же після кн. Івана Дмитровича Переславського – «Кн(я)з(я): Василієви Кн(я)гини Маріи», а у ЛС – «Кн(я)ниню Єго Марію». Відзначимо також, що у ВПП, на відміну від ЛС, княгиням інколи, хоча й дуже рідко, присвячені «персональні» записи (не лише поряд з іменами чоловіків), а наприкінці пам'ятки кілька разів навіть указано їхнє походження.

Окрім цілком унікальної інформації, безперечна цінність ВПП полягає ще і в тому, що він дає можливість виправити велику кількість помилок і пропусків, що містяться у ЛС. Так, описка зустрічається вже у першому запису ЛС, де поминається кн. Чернігівський Мстислав-Костянтин Володимирович († 1036) – «Великаго Кн(я)зя Ко(н)станина *Мстиславича* Чернѣговского Создавшого Церков С(вя)того Сп(а)са» (арк. 16); у ВПП ж правильно – «Мстислава» (арк. 8 зв.). Аналогічна помилка, коли «князівське» ім'я особи, що вказане відразу після хрестильного, було прийняте за по батькові, не раз зустрічається й надалі. Причому укладач ЛС чомусь мав схильність «корегувати» саме ім'я Мстислава: на «Мстиславичів» під його пером перетворилися вел. кн. Пантелеймон-Мстислав Чернігівський († 1223) (арк. 17 зв.) та Федір-Мстислав Новгородський (арк. 19). У ВПП записано (арк. 9) «Велик(ого): Кн(я)з(я): Константина Олга Черниговского» (Святославича, † 1204), ім'я якого у ЛС перетворилося на по батькові «Олго(вича)» (арк. 17). На підставі цього хибного варіанту Р. В. Зотов, а потім і ми в одній з попередніх статей, конструювали генеалогічні версії про «Рюрика-Костянтина Ольговича»; зараз же, на підставі запису ВПП, маємо визнати свою помилку та користуємось нагодою повідомити про це⁶². І навпаки, в одному випадку укладач ЛС перетворив по батькові князя на ім'я: замість вел. князя Данила-Всеволода Святославича Чернігівського († 1212), як його записано у ВПП (арк. 8 зв.), у ЛС маємо «Вел(икого): Кн(я)з(я): Всеволода Данила С(вя)тослава Чернѣ(говского)» (арк. 17).

У ряді випадків у ЛС зустрічаються пропуски й помилки у титулах князів, які правильно читаються у ВПП. 1) До імені кн. Василя, записаного у ЛС лише по імені (арк. 17 зв.), у ВПП додано «Черниговского» (арк. 9 зв.). 2) Замість «Кн(я)з(я): Симеона Всеволода чер(ниговского)» у ВПП – «*Велик(ого):* Княз(я): Симеона, Всеволода Черниговского» (там само). 3) Аналогічно, замість «Кн(я)зя Дмитрія чер(ниговского): убиеннаго от татаръ За православную вѣру» (арк. 18 зв.) – «*Велик(ого):* Княз(я): Дмитрія Черниговского (...)» (арк. 9 зв.). Ці уточнення не лише «поповнюють» список

великих князів Чернігівських татарської доби, а й спростовують ідентифікації Р. В. Зотова, зроблені на підставі наявності у ЛС «лише» князівських титулів згаданих осіб. 4) У ЛС записано «Кн(я)гину Єго Марію корчевскую» (арк. 19), тоді як у ВПП правильніше – «Корачевскую» (арк. 10)⁶³. 5) Згаданий уже випадок з княгинєю Анастасією Всеволожською, коли її удільний титул «Севоложскую» у ЛС було замінено на звичне «єго» (арк. 19 зв.). 6) У ЛС явно помилково «Кн(я)з(я) Юрія туровского» (арк. 20), у ВПП правильно – «Кн(я)з(я): Юрія Торуского» (арк. 14 зв.). 7) У ЛС «Кн(я)з(я) Дмитрія болковского» (арк. 20 зв.), у ВПП правильно – «Инок(а): Кн(я)з(я): Дмитрія Волконьского» (арк. 15 зв.-16).

У ВПП є відсутніми деякі досить значні дефекти тексту, наявні у ЛС, внаслідок яких виникали суттєві труднощі щодо віднесення окремих імен до певних історичних осіб. Такі дефекти зустрічаємо вже на початку ЛС: «Вел(икого): Кн(я)з(я): Георгія Київскаго Во иноцех Гавріила Всеволода (...) Вел(икого): Кн(я)з(я): Василя Всеволода въ С(вя)томъ Кр(є)щеніи Нареченнаго Гавріила» (арк. 16 зв.). Р. В. Зотов вважав, що в першому запису поминався Георгій-Всеволод Ольгович († 1146), а другий – «розшифрувати» взагалі не брався⁶⁴. Тим часом питання вирішує правильний текст у ВПП: «Велик(ого): Княз(я): Георгія, Київскаго. *Велик(ого): Княз(я): Всеволода Київскаго, Въ иноцех. Киріла (...) Велик(ого): Княз(я): Василя: Велик(ого): Княз(я): Всеволода Нареченнаго въ С(вя)томъ крещеніи Гавріила*» (арк. 8 зв.). Звідси випливає, що в першому запису поминалися не одна, а дві особи – вел. кн. Георгій Київський (Ігор Ольгович, † 1147) та його брат, вел. кн. Всеволод, у чернецтві Кирило, а у ЛС пропущені ті фрагменти тексту, виділені нами курсивом. Те ж саме стосується і другого запису, де, за нашою думкою, поминаються вел. кн. Рюрик-Василь Ростиславич Київський († 1215) та його дядько, св. кн. Всеволод-Гаврило Мстиславич Псковський († 1138).

Після поминання св. вел. кн. Михайла Всеволодовича Чернігівського та його боярина Федора († 1246) у ЛС читається: «Кн(я)з(я): Михаїла: и Кн(я)гину єго Єлену» (арк. 17). Р. В. Зотов вважав, що тут мова йде про окремого князя, скоріш за все – сина Михайла Чернігівського, а саме Мстислава Карачевського⁶⁵. Однак вже М. С. Грушевський зазначив: «Я думаю, що сей Михайл з Єленою не якийсь «незвісний князь», як думає Зотов (с. 68), а тільки повторення імені Михайла Всеволодовича з причин стилістичних: через злучення його з боярином Федором не було де вписати Михайлову княгиню, і через те повторено й ім'я князя»⁶⁶. І ця думка дослідника повністю підтвердилася після публікації ВПП, де читаємо: «Князя *Михайлови*. Кн(я)гину *Євдокію*» (арк. 9). Далі, у ЛС записано «Вел(икого): Кн(я)з(я) С(вя)тослава Всеволодовича чер(ниговского) и Кн(я)гину Єго Марію и С(ы)на ихъ Бориса» (арк. 17). У ВПП цей запис читається аналогічно, але тут до імені Святослава Всеволодовича додано «Въ иноцех Онуфрія» (арк. 9). А це виключає його тотожність з записаним раніше вел. кн. Святославом Чернігівським, у чернецтві *Гаврилом* (арк. 16 зв.), якого ми вважаємо Святославом Всеволодовичем († 1194).

ВПП суттєво уточнює скупи відомості інших джерел про великого князя Чернігівського та Брянського Олега III Романовича, поминання якого у ЛС має наступний вигляд: «и С(ы)на Єго (Романа Старого. – **С. К.**) Кн(я)з(я) Олга Романовича: Вел(икого): Кн(я)з(я): чер(ниговского) Леонтія оставившаго дванадцять темъ людей. и Пріємшаго Агт(є)лскій Образъ: Во Иноцех Василя» (арк. 18). Сприймаючи цей запис буквально, виходило б, що кн. Олег Романович та вел. кн. Леонтій Чернігівський були різними особами. Але у ВПП читаємо: «и С(ы)на єго Кн(я)з(я): Олга Романовича. Велик(ого): Кн(я)з(я): Черниговского оставившему дванадцят темъ людей. и пріємшему Агт(є)лскій образ Инока Леонтія. Инок(а): Кн(я)з(я) Василя» (арк. 9 зв.). Звідси чітко видно, що Олег Романович, вел. кн. Чернігівський, «залишив» своїх підданих та постригся у чернецтво з ім'ям Леонтія, а чернець кн. Василь був зовсім окремою від нього особою.

Нарешті, про деяких князів, хоча й записаних у ЛС, ВПП подає дещо ширші або точніші відомості. Про вел. кн. Михайла Олександровича Чернігівського повідомляється, що він постригся у чернецтво (арк. 9 зв.). У «блоці» кн. Глухівсько-Новосильських ЛС перераховує Олександра Новосильського, вбитого татарами, Семена Олександровича, Михайла Всеволодовича й Сергія Олександровича, вбитого татарами (арк. 19-19 зв.). У ВПП ж більш логічний порядок: Олександр Новосильський – Семен

Олександрович – Сергій Олександрович – Михайло Всеволодович, до якого (а не Сергія) й віднесено уточнення «убієнного от татаръ» (арк. 14). До імені кн. Дмитра Новгородського ВПП додає, що він постригся у чернецтво, а також, очевидно, по батькові цього князя – «С(вя)тославля». Записана ж відразу після нього Марія зветься княжною, а не княгинею, як у ЛС (арк. 14 зв.). У ЛС записано «Кн(я)з(я) Давида остинковича» (арк. 20), тоді як у ВПП, мабуть, правильніше «Остѣйковича» (арк. 15), оскільки у літописах під 1382 р. згадується кн. «Остѣй», онук Ольгерда⁶⁷ (Олександр Федорович). До імені кн. Івана-Мстислава (Таруського, † 1380) у ВПП додано «святослава» – вірогідно, його по батькові. Замість «Кн(я)з(я) Иоана Станѣславича» у ЛС (арк. 20 зв.) ВПП подає ««Кн(я)г(и)ню Евпраксию. Кн(я)з(я): Ивановы, ситславича» (арк. 16), а перед цим (у ЛС запис пропущено) – «Кн(я)з(я) Ивана С(вя)тославича» (арк. 15). До імені кн. Семена Вяземського додано по батькові – «Ивановича». Замість кн. Василя Перемишльського ВПП подає «Ивана». До імені кн. Онисима-Ярослава, вбитого литвою (1435 р.), додано «Гуєвинеича», тобто Лугвеновича (все арк. 16). А до імені кн. Василя Козельського Зазріки – важливе для генеалогії уточнення «Ивановича» (арк. 15 зв.).

Разом з тим, якщо «найпізніші» князі ЛС діяли в середині XV ст. (див. вище), то у ВПП поминаються кілька князів з Новосильсько-Одоєвської гілки Ольговичів, які померли у 1480 – 1490- рр.: Василь Львович († 1432), Федір Іванович (Одоєвський, † 1494/1497)⁶⁸, Іван Одоєвський (Юрієвич, † незадовго до 1481)⁶⁹, Федір Львович (Воротинський, † 1482/1483), Михайло Іванович Одоєвський († до 1492)⁷⁰. Характерно, що всі вони знаходилися на литовській службі, а їхні найближчі родичі, які служили Москві – кн. Семен Юрієвич Одоєвський († 1473), Федір та Василь Михайловичі Бельовські († до 1481), три сини Федора Воротинського, – у ВПП взагалі не записані. Звідси можна зробити висновок, що протограф князівського списку ВПП було укладено в Чернігові у 1490-х рр., точно до весни 1500 р., коли Сіверська земля перейшла до складу Московської держави. Що ж стосується протографу ЛС, то стосовно часу його укладення можливі два варіанти. 1) Це було зроблено у середині XV ст., тобто значно раніше протографу ВПП. 2) Укладач рукопису ЛС просто полінувався переписати весь текст свого джерела і чим ближче до кінця, тим більше його скорочував. Особисто ми більше схиляємося саме до цього, другого варіанту, хоча б тому, що князівський список у ЛС дивним чином закінчується точно наприкінці сторінки, займаючи весь її об'єм «рядок в рядок» і навіть «слово в слово» (арк. 21), що навряд чи могло вийти у переписувача чисто випадково.

Процес формування тексту князівських пом'яників, безперечно, був досить складним та багатостадійним. Вірогідніше за все, спочатку імена померлих князів та їхніх дружин вносилися до пом'яника відразу після їхньої смерті, а при черговому переписуванні тексту вони редагувались та групувались у більш-менш логічному порядку. Так, відразу звертає на себе увагу те, що на початку ВПП та ЛС записані в хронологічній послідовності виключно великі князі Чернігівські (якщо не рахувати невеликої вставки з іменами великих князів Київських, серед них і кількох Мономаховичів) аж до середини XIII ст., і лише потім поминаються удільні князі кінця XII – 1-ї половини XIII ст. У той же час великі князі від середини XIII ст. записані вперемішку з удільними, тобто прийнятий до того принцип послідовності записів різко порушується. Якщо порівнювати тексти ВПП та ЛС, то можна констатувати, що протягом більше ніж двох третин об'єму послідовність записів у них однакова, аж до кн. Давида Дмитровича Городецького включно (арк. 15 зв. та 20 зв. відповідно), хоча у ЛС і пропущено багато імен. Далі ж, хоча обидві пам'ятки й містять значну кількість спільних імен, їхня послідовність чомусь стає різною (більш безпринципно вони «перемішані» у ЛС).

Узагалі ж реконструкція, хоча б скільки-небудь переконлива, процесу формування текстів синодиків є практично нереальною – через сам специфічний характер цього виду джерел. Адже тексти синодиків, постійно знаходячись у практичному використанні, регулярно переписувались і доповнювались новими іменами, причому кожен черговий редактор міг вносити зміни у послідовність записів. Вірогідно, саме тому інколи можна зустріти випадки, коли поряд поминаються князі, час життя яких

розділяло навіть кілька поколінь. Особливо різкими такі «хронологічні стрибки» спостерігаються в тій частині ВПП, де поминаються князі з Новосильської гілки кн. Чернігівських (у ЛС вони чомусь відсутні). Так, першим з них записаний кн. Данило Романович Новосильський (арк. 14 зв.-15), потім через ряд імен – його брат, кн. Василь Романович Новосильський, кн. Василь Львович (племінник попереднього), кн. Федір Іванович (Одоєвський, двоюрідний племінник попереднього). І відразу потім іде кн. Роман Новосильський (прадід Федора, дід та батько попередніх князів!), кн. Іван Одоєвський (онук Романа), кн. Федір Львович (двоюрідний брат попереднього), кн. Михайло Іванович Одоєвський (старший син Івана, який помер ще до брата Федора, хоча той поминається значно раніше) (арк. 15). Нарешті, аж через 14 князівських імен зустрічаємо кн. Льва Романовича Новосильського (брата й батька князів, згаданих на самому початку нашого переліку!) (арк. 15 зв.), а ще через 25 (!) імен, зовсім несподівано, повторено кн. Романа Новосильського (гадаємо, первісно тут мав стояти Юрій Романович) та його «братанича» (насправді Романового онука) кн. Михайла Васильовича (арк. 16).

Надзвичайно важливе інформаційне значення пом'яників князів Чернігівських ілюструють наступні цифри. З усіх князів, записаних у ВПП та ЛС, не менш ніж 80 взагалі не згадуються в жодних інших джерелах! (до них, очевидно, слід додати ще й більшість з 12-ти «голих» імен, орієнтовно XV ст.). Практично всі імена княгинь та князівень – 66 з 68, – також відомі лише з пом'яників⁷¹. Про деяких князів, які згадуються в літописах, родовідних розписах та документальних актах, пом'яники наводять додаткові дані, іноді дуже важливого характеру (напр., називають Олега Романовича вел. князем Чернігівським, тоді як у «святцях» він зветься лише князем Брянським).

Для періоду XI – XII ст. цінність пом'яників полягає лише в тому, що вони повідомляють хрестильні та чернечі імена князів, невідомі з літописів (де вони фігурують переважно під «князівськими» іменами ще язичницького походження), а також імена їхніх дружин. Особливо ж важливого значення інформація пом'яників набуває, починаючи з XIII ст. Як відомо, власне літописання в межах Чернігівської землі після XII ст. не велося або, принаймні, у відомих нам зведеннях ніяк не відбилося. І якщо для XII ст. відносно детальні відомості про кн. Чернігівських містяться у складі Київського літопису, то для подальшого часу такі дані, що збереглися у північно-руському та галицькому літописанні, зустрічаються у багато разів рідше, переважно залежачи від взаємовідносин володарів Чернігівщини з князями інших регіонів Давньої Русі.

А що стосується періоду монголо-татарського панування, то тут хоч якісь літописні відомості про Чернігівську землю взагалі стають надзвичайною рідкістю, настільки, що вже не дозволяють дати хоча б загальне уявлення про історичний розвиток цього регіону (за винятком Брянського уділу та, разово-епізодично, уділів Курського «княження»). Достатньо констатувати, що після загибелі Михайла Всеволодовича (1246 р.) і аж до 1401 р. у літописах не згадується жодна особа з титулом князя Чернігівського! Це дало підставу деяким дослідникам говорити ледве не про повний занепад політичного життя Чернігова у монгольську добу. За нашою ж думкою, такий підхід є дещо суб'єктивним. Так, слідів чернігівського літописання або інтересу до Чернігова з боку інших літописців стосовно даного періоду не збереглося. Але, наприклад, що б ми знали про Галицько-Волинську Русь 1-ї половини XIV ст., коли б не документи, що збереглися у німецьких архівах Прибалтики, та кількох згадок у польських джерелах? Вірогідно, не знали б точно навіть імен правлячих князів. Тобто у даному випадку вирішальне значення для пізнавальних можливостей історика набуває досить суб'єктивний фактор – географічне положення регіону і, як наслідок, його природні контакти з країнами католицької Європи, де збереглося незмірно більше історичних джерел, ніж у землях Західної та Південної Русі. Що ж стосується Чернігівщини, то вона знаходилась у прямо протилежному становищі – з усіх сторін була оточена землями, що в той час не мали власної історіографії та майже не використовували писемних документів (Київська земля на заході, Смоленська та Рязанська на півночі, татарське «дике поле» на півдні та сході).

Сказаним, передусім, і обумовлюється надзвичайно важливе історичне значення

князівських списків у ВПП та ЛС. Не буде ніяким перебільшенням констатувати, що для середини XIII – середини XIV ст. саме ці пам'ятки є нашим основним джерелом з історії Чернігівської землі. Зокрема, лише вони повідомляють імена великих князів Чернігівських, а також багатьох удільних князів, включаючи й володарів тих уділів, навіть про саме існування яких у татарську добу жодних інших свідчень не збереглося. Зокрема, лише з пом'яників ми дізнаємося, що столицями удільних князівств після монгольської навали були Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Всеволож, Трубчевськ та Устя (князі Брянські, Рильсько-Воргольські, Липовицькі, Глухівські й т. зв. «верховські» відомі також за літописами й родоводами). Пом'яники дають змогу суттєво доповнити та уточнити генеалогії «верховських» (верхньо-оцьких) князів, укладені в Москві лише у XVI ст. ВПП містить деякі цікаві дані про татарських князів-християн (якогось «Кн(я)з(я) Теретереєви, оставившему беззаконную вѣру, и возлюбившему правовѣрную х(ристо)ву вѣру» (арк. 14 зв.), «Кн(я)зя его Адая (так – **С. К.**), именем Димитрія Єсараєвича» (арк. 16-16 зв.) – володаря відомої «Єголдаєвої тьми», на території колишнього Курського князівства). Нарешті, ВПП, а також загублений Сіверський синодик (за випискою Філарета) повідомляють винятково важливі дані про путивльських Ольговичів, які на межі XIII – XIV ст. якимось чином поширили свою владу на правобережжя Дніпра – князів Івана-Володимира Івановича Київського та Андрія Вруцького (Овруцького) (арк. 14 зв.).

Князівські пом'яники містять цінні відомості й про початковий етап литовського періоду в історії Сіверської землі. Зокрема, їх ми використовували для обґрунтування дати приєднання Чернігова до ВКЛ (1372/1375 р.), а також для уточнення складу володінь перших сіверських князів з династії Гедиміновичів – Дмитра Старшого та Дмитра-Корибута Ольгердовичів⁷². Важливе значення мають записи пом'яників, що «проливають світло» на утворення Стародубського уділу та походження його князів⁷³.

На завершення хотілося б зазначити, що і в наш час ще не цілком утраченою є надія виявити-таки синодики Єлецький, Сіверський, Іллінський, Гамаліївський та, можливо, якісь їм подібні. Щоправда, це навряд чи привело б до якихось наукових сенсацій, адже їхні найважливіші відмінності від ЛС були вказані ще Філаретом Гумілевським, а потім всі вони «знайшлися» у найдавнішому ВПП. Але, врешті-решт, саме синодики залишаються чи не єдиним видом джерел давньоруського походження, стосовно яких, чисто теоретично, ще існує можливість архівних знахідок текстів, що містять унікальні, досі невідомі нам дані XI – XIV століть.

1. Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1989. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 339-340.

2. Жуковская Л. П. Тихомиров Н. Б. Шеламанова Н. Б. Рекомендуемые наименования памятников письменности и рукописей для славянского выпуска «Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР» // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1976. – Вып. 2. – Ч. 1. – С. 20; Прокоп'юк О. Поменник як історичне джерело: особливості складання пам'ятки та поминальна практика // Поменник Софії Київської. – К., 2004. – С. 5.

3. Милорадович Г. А. Любеч, Черниговской губернии, Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1871. – М., 1871. – Кн. II. – С. 25, 77-79.

4. Ситий І. М. Ким і коли було започатковано Любецький синодик, або останній твір Івана Щирського // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – С. 191-193 (тут наведено детальний опис рукопису в його сучасному стані). ЛС було опубліковано у факсимільний спосіб: Синодик Любецького Антониевского монастыря. – Чернигов, 1902. Окрім цього видання, опис рукопису та його детальної структури див.: Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 6-20.

5. Синодик Антониевского Любечского монастыря (1694 – 1786) // Черниговские губернские ведомости. – 1857, № 38. Це один з додатків до роботи: Местечко Любеч. (Историко-статистическое описание) // Там само. – 1855. – № 48, 50-52 і окремо (Чернігів, 1855); перевидання, разом з додатками: Милорадович Г. Местечко Любеч (прежде бывший город). – Чернигов; СПб., 1855-1859.
6. Милорадович Г. Антониевский Любечский мужской монастырь. – Чернигов, 1860. – С. 13-15 (книгу передруковано з: Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 36-38, 40-42, 44-46, 48).
7. Чернигов // Черниговские епархиальные известия. – 1863. Прибавления. – 15 мая. – С. 307-318.
8. Милорадович Г. А. Любеч, Черниговской губернии, Городницкого уезда. – С. 30-39. Потім ця робота була перевидана ще три рази: К., 1873; К., 1883; СПб., 1898.
9. [Филарет, архиепископ Черниговский]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 34-45.
10. У рукопису ЛС відсутні або ж згадані без додаткових подробиць князі, наведені у списку Филарета під № 25 («к. Константія Михайловича, к. Романа чернозри, к. Іоанна и книгиню его Феодосію»), 37 («княгиню севоложскую Анастасію и сына ея Ксенофонта кн. Корикова»), 46 («К. Романа новосильскаго, приимшаго аггельскій образъ, кн. Василя Романовича новосильскаго»), 57 («(...) и сына его к. Володимера, княгиню Елену»). Крім того, деякі помилкові читання ЛС у Филарета передано правильно («Мстислава» замість «Мстиславича» під № 33, «Торускаго» замість «Туровского» під № 42 і 52), але є й протилежний випадок («волынскаго» замість «рилскаго», № 29).
11. «В этом синодике, бывшем на рассмотрении у преосвященного Филарета, архиепископа Черниговского, в то время когда он составлял описание Черниговской епархии в 1860 году, на листе 7, в помяннике Черниговских архиепископов и епископов, им собственноручно вставлены к двенадцати архиереям годы управления их епархией. Граф Милорадович. – Любеч, 1892» (Синодик... – С. 4).
12. Квашнин-Самарин Н. Д. По поводу Любецкого синодика // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1873. – М., 1874. – Кн. IV. – С. 213-226.
13. Синодик Любечского Антониевского монастыря // Черниговские губернские ведомости. – 1886. – № 69, 71.
14. Видані спочатку також і окремо, без імені автора: Описание Любецкого синодика // Черниговские епархиальные известия. – 1888. – № 10. Часть неофициальная. – С. 397-419.
15. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892; також у: Летопись занятий Археологической комиссии. 1882 – 1884 гг. – СПб., 1893. – Вып. 9; там само протокол комісії від 28 січня 1884 р. про розгляд праці Зотова (с. 47-51).
16. Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – 1895. – Т. V. – Кн. I. Бібліографія. – С. 12-15.
17. Напр., вони широко використані Л. Є. Махновцем у коментарях до Іпатіївського літописного зведення (Літопис Руський за Іпатським списком. – К., 1990).
18. Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Чернигов, 1902.
19. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Историко-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 27-38; ці висновки прийнято і в пізнішій книзі автора: Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла церква, 2006. – С. 83-84.
20. Ситий І. М. Коли і ким було започатковано Любецький синодик, або останній твір Івана Щирського // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 191-196.
21. Шеков А. В. О помяннике черниговских князей в составе Любецкого синодика // Труды Государственного Исторического музея. – М., 2007. – Вып. 169. – С. 281-300. Ця стаття для нас є недоступною.
22. Жарких М. Любецький синодик; Жарких М. Список князів із Любецького синодика. – К., 2013-2015 (<http://www.m-zharkikh.name/uk/History/Articles/>)

LjubechSynodikon.html; <http://www.m-zharkikh.name/uk/History/Articles/LjubechListPrinces.html>).

23. Жарких М. Любецький синодик. – С. 10-12, 16.

24. Там само, с. 14, 16.

25. Русский биографический словарь. – СПб., 1900. – Т. II. – С. 83-84. Той же 1755 р. вказано і в приписці архієпископа Філарета.

26. Там само, с. 227.

27. Жарких М. Любецький синодик. – С. 9, 7-8.

28. Русский биографический словарь. – СПб., 1914. – Т. XI. – С. 344. Насправді числився митрополитом Тобольським лише до указу від 19 січня 1741 р. (Вікіпедія).

29. Найостаннішим у списку митрополитів записано якогось Митрофана. М. Жарких припускає (але не стверджує), що це був Митрофан Слотвинський, насправді не митрополит, а лише архієпископ Тверський, який помер у 1752 р. «Імена митрополитів записані в синодику в дві колонки, а ім'я Митрофана – посередині окремого рядка нижче обох колонок. Це означає, що запис було зроблено або після укладання списку в дві колонки, або про Митрофана забули і дописали пізніше, коли пригадали» (Жарких М. Любецький синодик. – С. 8). Ми вважаємо, що якщо мова дійсно йде про Митрофана Слотвинського (що досить сумнівно, зважаючи на його титул архієпископа), то його ім'я було дописане до списку після його смерті.

30. Утім, перший датований запис вміщено ще на арк. 10: ««1755 года родъ и поминование іеромонаха Андрія Гиля городничого улановского». Однак з цього приводу М. Жарких справедливо зазначає: «Іеромонахи (всього 64 імені). Цей список закінчується на звороті 9-го аркуша. Далі укладач синодика залишив аркуш 10 чистим для записування наступних іеромонахів. На лицевому боці 10-го аркуша вписано (рід Андрія Гиля. – **С. К.**) (...) Ясна річ, що цей запис зроблено пізніше переписування першої частини синодика, і він власне належить до 4-го розділу (поточних записів). Оборот 10-го аркуша лишився незаповненим» (Жарких М. Любецький синодик. – С. 6). Дійсно, форма запису – поминання не самої особи, а її роду, тобто список предків, – відповідає останньому розділу ЛС, наприкінці якого починаються датовані записи. Однак особа, яка вела синодик у 1755 р., вирішила записати рід Андрія Гиля на чистому аркуші в початковій частині, залишеному для вписання іеромонахів, оскільки Андрій Гіль сам був іеромонахом.

31. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 20.

32. Г. О. Милорадович у запису, зробленому 1903 р. на першому, нумерованому аркуші рукопису, стверджує, що ЛС було започатковано у тому ж 1694 р., коли було засновано Любецький Антоніївський монастир (Ситий І. М. Ким і коли було започатковано Любецький синодик... – С. 192). Л. Войтович пише, що синодик був створений у 1693 р. та дійшов до нас у зошиті, переписаному аж у 1886 р. (Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 27; Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 84). Очевидно, перша дата походить з запису Милорадовича, вміщеного на третьому (за даними 1902 р., зараз – четвертому) нумерованому аркуші рукопису: «Синодикъ Антоніевскаго Любечскаго мужескаго монастыря. Возобновленный 1694 г. и упраздненный въ 1786 г. Любечъ 1693» (Синодик... – С. 4). 1693 р. ніде більше не зустрічається, але ним можна датувати лише протограф наявного рукопису, оскільки Антоніївський монастир було засновано, за документальними даними, у 1692 р. (Милорадович Г. А. Любеч... – С. 20, 42-43). Що ж стосується дати 1886 р., то у квітні цього року рукопис був зовсім не переписаний, як пише Войтович, а лише заново переплетений (Синодик... – С. 4).

33. Ситий І. М. Ким і коли було започатковано Любецький синодик... – С. 193-196.

34. Там само, с. 193.

35. Лише після розділу Київської та Московської митрополій, у 1465/66 р., чернігівсько-брянський єпископ Євфимій «пребѣже» до Москви, де він отримав Суздальську єпархію, до якої були додані також ті території його колишньої єпархії, що на той час входили до складу Московської держави – Калуга й Таруса (ПСРЛ. – Т. XXIV. – С. 186). Здається, це були перші територіальні втрати Чернігівської єпархії з XIII ст.

36. Горский А. А. Брянское княжество в политической жизни Восточной Европы (конец XIII – начало XV в.) // Средневековая Русь. – М., 1996. – Вып. 1. – С. 76-89.
37. У 1422 р. сіверський князь Швитригайло Ольгердович звав себе «*terragum Czirneow, Szewor et Trubeczensis dominus*» (Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. – Crakoviae, 1882. – S. 569). А ще 4 липня 1449 р. король Казимір, знаходячись у Брянську, зробив два надання на володіння у Трубчевську, причому друге – з таким уточненням: «што ему панъ Петрашъ дал, коли Трубческъ держалъ» (Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1998. – Кнуга Nr 3 (1440 – 1498). – Р. 39).
38. [Филарет, архиепископ Черниговский]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. III. – С. 101.
39. Там само. – Кн. V. – С. 34-35, прим. 19. В іншому місці Філарет ще зазначає, що в Сіверському синодику розділ кн. Чернігівських закінчувався на вел. кн. Дмитрі та його браті, вел. кн. Іоанні-Скиригайлі (виписка № 48), а цілий ряд удільних князів (№ 32-47 та 49-57) чомусь поминалися в розділі кн. Київських (там само, с. 44, прим. 70).
40. Там само, с. 34-35, прим. 19.
41. Галятковский И. Скарбница потребная и пожитечная всему свѣту, Прес(вя)тая Б(огороди)ца Елецкая... – Новгородок Сѣверский, 1676. – Арк. 3, також синодик згадується у передмові, на 16-му нумерованому арк. (рахуючи з титульного).
42. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1861. – [Кн. I]. – С. 31-33; Православная энциклопедия. – М., 2009. – Т. XX.
43. Елецкий монастырь Успения Пресвятыя Богородицы, со времени основания и до наших дней (1060 – 1900 г.) // Черниговские епархиальные известия. Прибавление. – 1900. – № 16. – С. 462 (про знищення монастиря Батиєм), 464 (імена архімандритів за період московського правління); 1902. – № 3. – С. 110-111 (поминальний запис вел. кн. Святослава Ярославича, засновника монастиря, і про те ж цитата з передмови єпископа Зосими).
44. Выписка из протоколов заседаний Археографической Комиссии. 1882 – 1884 гг. // Летопись занятий Археографической комиссии. 1882 – 1884 гг. – СПб., 1893. – Вып. 9. – С. 51, 61-62.
45. Сидоров Н. И. Рукописи Императорской Археографической комиссии. Первое прибавление. – СПб., 1907. Нема згадок про сіверські синодики і в опису Архіву Ленінградського відділу Інституту історії СРСР, куди надійшли фонди та колекції Археографічної комісії після її ліквідації (Путеводитель по Архиву Ленинградского отделения Института истории. – М.; Л., 1958. – С. 3).
46. Козминский Д. Описание ризницы и библиотеки Черниговского архиерейского дома // Черниговские епархиальные известия. Прибавление. – 1893. – № 11. – С. 350-356; № 12. – С. 370-379; № 13. – С. 421-442; № 14. – С. 465-500; № 15. – С. 526-559 (опис бібліотеки, включаючи рукописи – с. 539-559); Филоновский А. Опись ризницы и библиотеки Черниговского Елецкого Успенского монастыря // Черниговские епархиальные известия. Прибавление. – 1893. – № 16. – С. 580-615 (опис бібліотеки. – С. 604-615).
47. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992 [Львів, 1905]. – Т. II. – С. 145, прим. 4.
48. У 1903 р. на одному з засідань було прочитано звіт Н.Ф. Біляшевського про його дослідницьку поїздку до Глухова. У ньому коротко описані два пом'яники з глухівської Миколаївської церкви, один 1734 р., другий теж 1-ї половини XVIII ст., причому Біляшевський зробив з першого рукопису знімок титульного аркуша, а з другого – титульного аркушу 1-ї сторінки та ще однієї сторінки, прикрашеної заставкою (Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1903. – Кн. XVII. – С. 8, 15). Але навряд чи про ці знімки можна було говорити як про копію пом'яника, «приготованого для видання».
- До речі, окрім п'яти синодиків зі списками кн. Чернігівських, використаних архієпископом Філаретом, у різних місцях його опису Чернігівської єпархії зустрічаються згадки про ще десять синодиків, що зберігалися у церквах та монастирях регіону, а саме. 1) Чернігівського Спаського собору 1721 р.; 2) Чернігівської кафедри (архієрейського

дому) 1698 р.; 3) єпископа Чернігівського Іларіона Рогалевського 1737 р.; 4) Думницького Богородицького монастиря Чернігівського повіту; 5) Крупницького монастиря св. Миколая Конотопського повіту; 6) Макошинського Покровського дівочого монастиря Сосницького повіту; 7) Вознесенської церкви у містечку Нова Басань Козелецького повіту; 8) церкви Різдва Богородиці у с. Рождественському Кролевецького повіту; 9) церкви св. Миколая в с. Курені Конотопського уїзду; 10) П'ятницької церкви у с. Воробейні Мглинського повіту. За думкою Р. В. Зотова, вказані пам'ятки історичної цінності не мають (Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 22). Напевно, це дійсно так, точно стосовно № 1 (див. вище слова самого Філарета), № 4 (Ситий І. М. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. Реєстр рукописних книг. – Чернігів, 2004. – № 206: Синодик Домницького монастиря Різдва Богородиці, 1810 – 1893 рр., який ми переглядали особисто) та № 5 (там само, № 29, опубліковано: Ситий І. М. Синодик Крупницького Батуринського монастиря // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 40-64). Окрім них, немає пом'яників кн. Чернігівських і в інших синодиках, що зберігаються у Чернігівському історичному музеї, згідно з реєстром І. М. Ситого (Воскресенської церкви м. Сосниці, 1664 – 1821 рр. (№ 22); Михайлівської церкви с. Котов, 1704 – 1739 рр. (№ 57); Троїцької церкви с. Хлоп'яники, 1724 – 1830 рр. (№ 67); Троїцької церкви с. Шибиринівка, Чернігівського уїзду, 1729 – 1845 рр. (№ 73); Преображенської церкви м. Коропа, 1741 – 1780 рр. (№ 85); Миколаївської церкви м. Почеп, 1759 – 1796 рр. (№ 113); Святотроїцької старообрядницької Никодимової обителі, 1796 – 1809 рр. (№ 179); Успенської церкви м. Остер, XVIII – XIX ст. (№ 194); Вознесенської церкви с. Лиски, Прилуцького уїзду, кінця XVIII – початку XIX ст. (№ 195); Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, 1867 р. (№ 270).

49. Маслов С. Описание рукописей Исторического Общества Нестора-летописца // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1909. – Кн. XXI. – Отдел IV. – С. III-VII, 1-50.

50. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 35, прим. 19, с. 36, прим. 23.

51. Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI столетия) / Сообщил С. Т. Голубев // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн. VI. – Отдел III. Приложение. – С. I-XIV, 1-88.

52. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври / Упорядкування та вступна стаття О. Кузьмука // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 6, 9.

53. Там само, с. 16-19.

54. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1861. – [Кн. I]. – С. 31-32; Православная энциклопедия. – М., 2009. – Т. XX.

55. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 35, прим. 19, с. 36, прим. 23.

56. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. – С. 16.

57. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. V. – С. 39, прим. 35, с. 41, прим. 46 та в основному тексті № 25 (начебто з ЛС), с. 44, прим. 68 та в основному тексті № 46 (начебто з ЛС). Щоправда, у примітці до імені кн. Михайла Євнутієвича Філарет пише: «У єлеському додано: «и чада его кн. Иоанна, кн. Андрея», а у сіверському: «зятя его кн. Иоанна, кн. Андрея»» (там само, с. 44, прим. 71). Тоді як у ВПП читається: «и Зятя его Кн(я)з(я): Ивана. Кн(я)з(я): Андрея» (Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. – С. 18). Однак Філарет, через властиву йому неуважність, цілком міг просто сплутати варіанти Єлеського та Сіверського синодиків.

58. 1) На арк. 8 зв. двічі повторено «Велик(ого): Княз(я): Василія» – точно невідомо, чи мова тут іде про двох різних осіб, чи переписувач припустився гаплографічної помилки. 2) На арк. 9 поминається вел. кн. Олег Чернігівський, в чернецтві Павло – можливо, той самий, який перед цим поминається як вел. кн. Костянтин-Олег Чернігівський. 3) На арк. 15 разом з кн. Федором Звенигородським поминається його син

кн. Олександр, який на звороті того ж арк. записаний і окремо, разом з дружинами і матір'ю. 4) На тому ж арк. 15 поминається кн. Роман Новосильський, продубльований потім на арк. 16. Зазначимо також, що ми рахували за двох різних осіб «Кн(я)з(я): Димитрія: Кн(я)з(я): С(вя)тослава Володимировича» (арк. 9 зв.), тоді як з варіанту ЛС – «Кн(я)з(я) Димитрія: С(вя)тослава: Кн(я)з(я): Володимера» (арк. 18), – може впливати, що в початковому протографі мова йшла про одного князя, Дмитра-Святослава Володимировича. І навпаки, рахували за одну особу «Кн(я)з(я): С(вя)тослава Д(а) в(и)довича. и Вана стр(а)стотерпца чудотворца» (арк. 14), де, за «буквою формуляру», Іван начебто має означати хрестильне ім'я Святослава. Але є дуже вірогідним і те, що тут помилково продубльовано запис на арк. 14 зв.: «Кн(я)з(я): Ивана Путивльського, Стр(а)стотерпца и чудотворца убитого от татар за хр(и)стіяны».

Нарешті, слід зазначити, що в запису на арк. 14 зв.: «Кн(я)з(я): Михайла Александровича Пронского убиенного от своего Брата. Кн(я)з(я): Ивана Ивановича, от павल्या (...)», – поминається лише перший князь, тоді як другий був його вбивцею. За літописними даними, кн. Олександр Михайлович (а не Михайло Олександрович) Пронський у 1339 р. був убитий кн. Іваном (Івановичем) Коротополом Рязанським, його двоюрідним братом: «И ту убиень бысть князь Александръ Михайлович Пронскый отъ своего брата» (ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 51; Т. XVIII. – С. 93). Про те, що у ВПП мова йде саме про цього кн. Олександра Пронського, однозначно свідчить запис відразу після його синів, Ярослава та Василя – князів Рязанських, які також згадуються у літописах.

59. За «стовідсотковим» винятком лише двох випадків: ЛС наводить чернече ім'я вел. кн. Георгія (Ігоря) Київського – Гавриіл (арк. 16 зв.), та по-батькові кн. Михайла Трубецького – Андрійович (арк. 19 зв.). Інші ж різночитання ЛС порівняно з ВПП, скоріш за все, пояснюються пропусками чи помилками: напр., замість кн. Костянтина Михайловича у ЛС поминається кн. Михайло (арк. 18), кн. Іван Перемишльський названий Василем (арк. 21), і т. п., див. нижче.

60. Невідповідність у цифрах ($181 \text{ мінус } 63 = 118$, а не 120) пояснюється тим, що два записи ВПП відбилися у ЛС, але, скажімо так, у «неадекватному» вигляді. 1) Кн. Костянтина Михайловича «замінив» у ЛС кн. Михайло (арк. 18) – очевидно, через пропуск імені та «перетворення» на таке його по батькові. 2) Кн. Іван Святославич там, де він поминається у ВПП (арк. 15), у ЛС пропущений, зате там, де поминається його дружина чи дочка – «Кн(я)г(и)ню Евпраксию. Кн(я)з(я): Ивановы, ситславича» (арк. 16), – ЛС «робить» з його імені та, мабуть, спотвореного по батькові, окремий запис – «Кн(я)з(я) Иоана Станѣславича» (арк. 20 зв.).

61. Софія, дружина кн. Федора Звенигородського (арк. 15, 15 зв.).

62. Див.: Келембет С. Рюрик-Костянтин Ольгович – загадковий чернігівський князь XIII століття // Сіверянський літопис. – 2012. – № 1-2. – С. 3-10. Тут ми довели, що Костянтин «Ольгович» був тотожним Рюрику, князю Чернігівському, який помер у 1215 р., та нібито помилково був названий Ростиславичем північно-руським літописцем-редактором; справжнім його батьком ми вважали Олега Святославича († 1180), кн. Новгород-Сіверського. Після ознайомлення з ВПП від цієї гіпотези, звичайно, довелося відмовитися. Тим більше, що разом з Костянтином-Олегом поминаються його сини Давид, Гліб та Олександр, а у Київському літопису протягом 1190 – 1196 рр. згадується Давид, син Олега Святославича, онук Святослава Всеволодовича (ПСРЛ. – М., 2001 [СПб., 1908]. – Т. II. – Стб. 668, 674, 691). Відповідно, «Инока Великого Кн(я)з(я) Феодосія Черниговского», записаного відразу після вел. кн. Ярослава Чернігівського, слід ототожнити зі знаменитим Ігорем-Георгієм Святославичем, який після смерті Ярослава у 1198 р. дійсно успадкував Чернігів (там само, стб. 707-708). Вірогідно, далі у ВПП Олег Святославич поминається ще і вдруге, цього разу зі своїм князівським іменем, а також чернечим – Павла (арк. 9).

63. Див. про це: Келембет С. Великий князь Роман Михайлович II – останній самостійний володар Чернігова // Сіверянський літопис. – 2016. – № 2. – С. 9, 12-13.

64. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 44-36, 37.

65. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 68.

66. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993 [Львів, 1905]. – Т. III. – С. 569.

67. ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 144. У Ростовському синодику цей князь, який загинув під час штурму Москви ханом Токтамишем, зветься Олександром Федоровичем, тобто він був сином Федора Ольгердовича.

68. Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб., 1882. – Т. 35. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. Т. I. – С. 59, 65, 136, 141, 232.

69. Ліцкевіч А. У. Старабеларускіе граматы XV ст. з Archiwum glownego akt dawnych у Варшаве // Здабыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі. – Мінск, 2009. – Вып. 11. – С. 7; электронна публікація: <http://starbel.narod.ru/razn/d127.htm>. Практично одночасно цей документ був детально описаний та опублікований А. Казаковим: Казакоу А. У. Невядомае даканчанне караля Польскаго і вялікаго князя Літоускаго Казіміра і князя Навасільскаго і Адоеускаго Міхаіла Іванавіча 1481 г. // Studia Historica Europae Orientalis / Исследования по истории Восточной Европы. – Минск, 2010. – Вып. 3. – С. 297-300.

70. Сборник Императорского Русского исторического общества. – Т. 35. – С. 57.

71. З інших джерел відомі тільки Феофанна, княгиня Олега І-Михайла Святославича (та й те лише за даними нумізматики, де прямо дружиною Олега вона не названа), та Марія, княгиня кн. Давида Дмитровича Городецького, дочка вел. кн. Ольгерда Литовського.

72. Келембет С. Великий князь Роман Михайлович II – останній самостійний володар Чернігова // Сіверянський літопис. – 2016. – № 2. – С. 10-12; Келембет С. Дмитро-Корибут Ольгердович – перший литовський князь південної Сіверщини // Сіверянський літопис. – 2016. – № 5. – С. 19-21, 26.

73. Келембет С. Князі Стародубські та Рильські: середина XIV – початок XV століть // Сіверянський літопис. – 2015. – № 2. – С. 12-16, 19.

В статье произведен источниковедческий анализ двух важнейших памятников по древней истории Северщины – помянников (синодиков) князей Черниговских. Доказывается, что известная нам рукопись Любецкого синодика была начата в 1751 г., хотя она и основана на более раннем протографе. Помянник Введенской церкви Киево-Печерской лавры (Введенско-Печерский), начатый в 1654 г., очевидно, был копией утерянного черниговского Елецкого синодика; он содержит значительно больше исторической информации, чем Любецкий синодик. Эти памятники, без преувеличения, являются нашим основным источником по истории Северщины середины XIII – середины XIV вв.

Ключевые слова: Любецкий синодик, Елецкий синодик, Введенско-Печерский помянник, архиепископ Филарет Гумилевский, епископ Зосима Прокопович, великие и удельные князья Черниговские, летописи.

Stanislav Kelembet. Pomyanniks (synodics) of princes of the Chernigov land as a historical source.

The article source analysis two the most important monuments of ancient history of Siverschyna – pomyanniks (synodics) of Chernigov princes. It is proved that the manuscript known to us as Lyubetsky Synodikon was started in 1751, although it is based on an earlier protograph. Pomyannik of Vvedensky church of Kiev-Pechersk Lavra (Pechersk-Vvedensky), was started in 1654. Obviously it was a copy of a lost Chernigov Eletski Synodikon. It contains much more historical information than the Synodic from Liubech. These monuments, without exaggeration, are our main sources of the history of Siverschyna between the middle of XIII and the middle of the XIV centuries.

Keywords: Lyubetsky Synodicon, Eletski Synodicon, Pechersk-Vvedensky pomyannik, Archbishop Filaret Gumilevsky, Bishop Zosimus Prokopovich, the great and appanage princes of Chernigov, chronicles.

Павло Бірюк

УЧАСТЬ ВЕРХОВСЬКИХ КНЯЗІВ У ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТАХ У ЛИТВІ (30-ті рр. XV ст.)

Розкривається роль та участь князів Верхнього Пооччя в основних подіях громадянської війни 1432-1438 рр. у Великому князівстві Литовському. Зосереджено увагу на позицію верховських князів по відношенню до конкуруючих сторін. Проаналізовано становище князівських родин після поразки прихильників Свидригайла.

Ключові слова: Свидригайло, Сигізмунд Кейстутович, протистояння, Мценськ, намісництво, верховські землі.

Одним з досить важливих аспектів історії Великого князівства Литовського була боротьба за великокнязівський престол, своєрідно пов'язана з політичними амбіціями вищих прошарків влади. Не є винятком дослідження громадянської війни у Литві 1432-1438 рр. Її учасниками були князі, що відстоювали певні політичні позиції, а їх володіння на той час входили до територіальної структури Великого князівства Литовського. Князівства Верхнього Пооччя, як і сусідня Сіверщина чи Смоленщина, належали до однієї з воюючих сторін, брали участь у військових заходах, чим суттєво впливали на перебіг і результат подій. Тому дослідження участі та позицій верховських князів у громадянській війні є досить актуальним та зумовлює мету нашого дослідження.

У сучасній історіографії з'явилися ґрунтовні праці, присвячені політичній ситуації в Литві XV ст., зокрема дисертаційне дослідження С. Полехова [11], яке розкриває перебіг суспільно-політичної кризи там в 30-х рр. XV ст. Також важливими є роботи А. Коцебу [8], О. Шекова [16], Е. Гудавічуса [5], О. Зиміна [6, 7]. Однак предметом розгляду науковців були військові чи дипломатичні заходи, а не окремі землі, які підтримували одну з конкуруючих сторін. У зв'язку з цим виокремити конкретні праці, що характеризували б позиції верховських князів та роль регіону Верхнього Пооччя у протистояннях, досить складно.

Смерть Вітовта 27 жовтня 1430 р. знаменувала зміни у Великому князівстві Литовському, однак вони визначалися не лише проголошенням нового великого князя, а і частковою корекцією геополітичного становища Литви. Перехід великокнязівського престолу до Свидригайла започаткував конфлікт з Польщею та акцією на відхід від унійних зобов'язань.

Відсутність широкого кола джерел не дозволяє нам в розрізі визначених сучасною історіографією етапів боротьби за владу в Литві визначити відношення верховських князів до вказаних подій [11, с. 16-24]. Як відомо, ще за Вітовта, в 1427 р. з лінією Новосильських князів було укладено службовий договір, який документально започаткував литовський сюзеренітет над їхніми князівствами. Наголосимо, що причиною цього була як регіональна значимість верховських можновладців, так і безпосередній авторитет Вітовта як верховного правителя. Свидригайло, до обрання великим князем литовським, не мав значного впливу на Верхньоокський регіон, тому вважати, що місцеві князі його підтримували, буде не доречно.

М. Любавський, аналізуючи політичну систему цього періоду, значним аргумен-

© Бірюк Павло Михайлович – аспірант кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

том називав те, що за період «скитаній и перемънъ» Свидригайло знайшов багатьох однодумців серед руських князів та бояр [9, с. 64]. Сюди ж варто додати князювання останнього в Новгороді-Сіверському 1400-1403 рр. Як приклад автор приводить «еміграцію» князів 1408 р. до Москви, де поряд з литовським князем записані ряд чернігівських, сіверських та верховських князів. Однак цей епізод не можна назвати гучною акцією підтримки, оскільки вказана група князів явно не показувала настроїв усього регіону. Проаналізувавши імена та статус князів, які вирішили здійснити перехід, можна сміливо говорити про пошук кращого становища у східного сусіда. Похідні родини Звенигородських, Перемишльських та Хотетовських постали в результаті дроблення Карачевської лінії верховських князів і на початку XV ст. особливої політичної ролі не грали. У той же час ми не заперчуємо історично визнаної тези, що «русини» були оплотом Свидригайла, яка досить вдало розглянута у М. Грушевського [4, с. 106-107].

Серед північно-східних земель України активна підтримка була надана Свидригайлу зі сторони Смоленщини та Сіверщини. Проте ще до початку громадянської війни 1432 р. Верхньоокський регіон відігравав опосередковану роль у політичній боротьбі. Зокрема, в Патріаршому або Никонівському літописі є згадка за жовтень 1430 р. про те, що «князь Ординскій Айдаръ воевал землю Литовскую, и прииде подъ градъ Мченескъ (*авт.* – Мценськ)» [12, с. 9]. Після тритижневої облоги місто взято не було, однак хитрістю полонили литовського намісника Григорія Протасєва. Згідно з літописною інформацією, Улуг-Мухаммед зобов'язав відпустити полоненого. Ординець Айдар був зятем вищезгаданого хана, з яким Свидригайло, формуючи коаліцію проти Сигізмунда, дотримувався союзу [6, с. 20; 12, с. 9]. (Характеристику відносин Свидригайла та Улуг-Мухаммеда див. в Я. Пилипчука [10, с. 63-66]).

У листі від 9 травня 1431 р., направленим Свидригайлом до Ордену, йдеться про встановлення дружніх відносин з Улуг-Мухаммедом, на що хан відповів взаємністю та відпустив Григорія Протасєва та інших полонених, які розглядалися як союзники [8, с. 94]. Можемо припустити, що звільнення литовського намісника було безпосереднім проханням Свидригайла, яке він висловив через посла. З огляду на зазначену інформацію стає зрозумілим, що Мценськ як місто верховських земель, та і самі князівства підтримували великого князя литовського.

Приблизно в період 1431 – 1432 рр. Свидригайло призначає нового намісника у Вітебську та старосту в Луцьку, а намісника мценського залишає того ж [9, с. 69]. З огляду на те, що Вітебськ був резиденцією Свидригайла, а Луцьк стратегічно важливим містом на Волині, виникає доречне запитання наявності в переліку Мценська. Місто ще при Вітовту перейшло у підпорядкування великого князя, однак ми прийшли до висновку, що воно було для Свидригайла опорним пунктом на сході його володінь. Доказом цього є лист Збігнева Олеського (Олесніцького), записаний у січні 1432 р., де він скаржиться кардиналу, що «почти всъ важнѣйшія замки и уряды роздали русскимъ схизматикамъ» [9, с. 69].

При підписанні мирного договору з Орденм 15 травня 1432 р. Свидригайла супроводжували ряд литовських та руських урядовців, які також дали згоду дотримуватися умов угоди. Крім імен самих князів, у договорі записані міста, серед яких фігурує Мценськ [9, с. 68; 8, с. 128-130]. Часте згадування Мценська призводить до висновку, що лише незначна частина Верхньоокського регіону, де власне був литовський намісник, стала на бік великого князя литовського. Однак незрозуміло, чому немає згадок про Любутськ, який теж підпорядковувався напряму великому князю литовському.

У роботі А. Коцебу, яка базується на документах, що зберігалися в архіві великого магістра Тевтонського Ордену, використано акт з назвою «Города и земли, принадлежащие Пресвѣтлѣйшему князю Свитригайлу...». Численний перелік для нас особливо важливий згадкою про міста, що відносяться до північно-східних земель України. У ньому зазначені Смоленськ, Любутськ, Мещерськ, Тула, Рильськ, Стародуб, Трубчевськ, Путивль, Новгород-Сіверський, Курськ, Вязьма та інші. Чернігів указаний «съ немалымъ числомъ уѣздовъ» [8, див. додаток до с.130]. На нашу думку, враховуючи історичний зв'язок, до цього числа можуть відноситися основні міста верховських земель.

Ще до укладання мирного договору з Орденем Свидригайло писав в одному з листів, що «князья Одоевские, родные братья, прибыли къ намъ вчера съ многоразличными дарами и просили насъ убѣдительноше принять ихъ въ милость нашу и покровительство» [8, с. 127; 16, с. 141]. Гілка Одоєвських князів визнавала зверхність Вітовта, який також допомагав їм в організації оборони від ординської загрози. Ми не можемо стверджувати про укладання окремого договору з верховськими князями. Швидше за все, це було засвідчення вірності великому князю литовському в розпочатому протистоянні.

Старшою лінією серед новосильських князів рахувалися воротинські князі, серед яких Лев Романович у 1427 р. уклав службовий договір з Вітовтом. Тісні стосунки воротинських князів були і з новим великим князем. Зокрема, Федір Львович був одружений на Марії Корибутівній, а Свидригайло називав його «krewnym», рахуючи своїм родичем [17, с. 133; 16, с. 142]. Наведені факти виступають важливим аргументом у підтримку тези, що Верхньоокський регіон виступав у підтримку Свидригайла у його боротьбі з Сигізмундом.

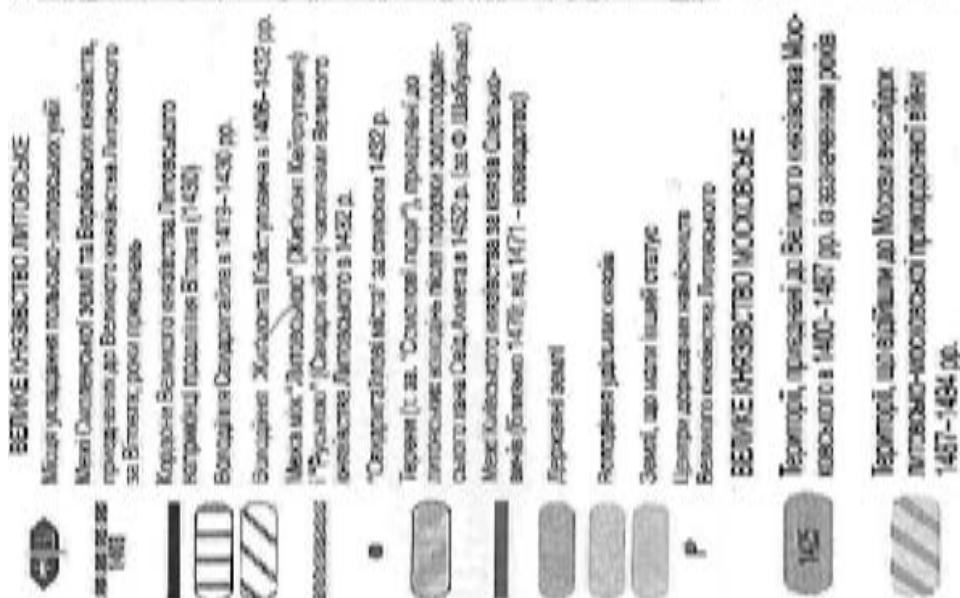
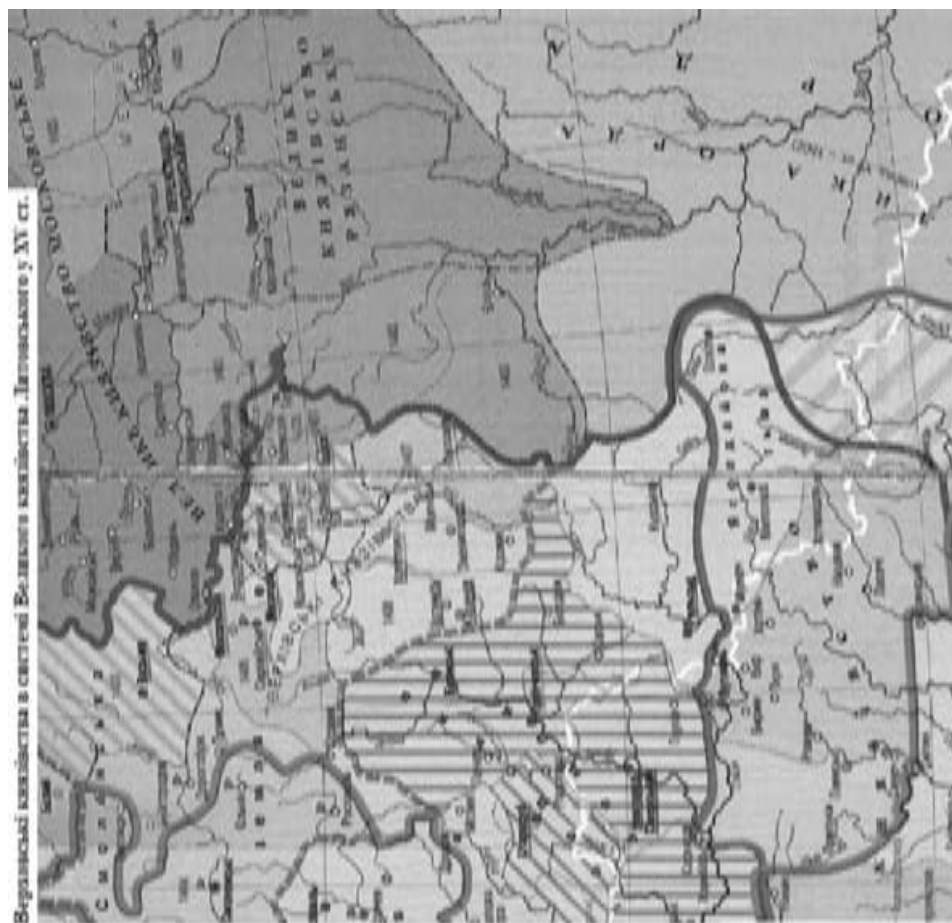
Про вдалу дипломатичну ситуацію, що склалася для Свидригайла після Чарторийського перемир'я, писав Е. Гудавічус. Великому князю литовському вдалося залучитися підтримкою Новгорода, Пскова, Твері та Одоєва [5, с. 277]. Причому останніх автор ставив на одному політичному рівні з іншими містами. Проте така підтримка не завадила польсько-литовській еліті здійснити переворот в Ошмянах у ніч з 31 серпня на 1 вересня 1432 р., в результаті чого Сигізмунд Кейстутович здобув литовський престол [11, с. 19].

Перебуваючи у союзному Полоцьку, Свидригайло перейшов до організації опору польсько-литовським противникам та повернення собі великокнязівського престолу. Сигізмунд зі своєї сторони розпочав наступ на Поділля та навіть здобув Брацлав, де перебував несвіцький князь Федір. Однак за підтримки ординців та Молдовського князівства йому було дано рішучу відсіч. Успішні дії надихнули Свидригайла дати бій, тим більше, що до його армії приєдналася тверська рать. Демарш у глибину литовських земель закінчився 8 листопада 1432 р. під Ошмянами розгромом [13, с. 57, 76, 141, 163], який наніс противнику син Сигізмунда Кейстутовича Михайло.

У складі війська чисельними були сили українських та білоруських князів. Зокрема, серед загиблих у бою згадується одоєвський князь Василь Юрійович [2, с. 433; 16, с. 141-142]. На нашу думку, згадка про лише одного верховського князя не говорить про одиночну участь цього можновладця в битві. Швидше за все, підтримку Свидригайлу надали Воротинські та Одоєвські князі, які роками раніше висловлювали прихильність великому князю литовському. У полон потрапили білоруські дружцькі князі [13, с. 57, 76, 141, 163]. Один з них Василь Семенович був одружений з невідомою на ім'я княжною воротинською [2, с. 301]. Сестра іншого дружцького князя Федора була дружиною Сигізмунда Кейстутовича. Підтримка Федором Свидригайла дозволила деяким історикам висунути тезу, що ряд князів у цьому протистоянні виступали за нерушимість удільної системи, проти якої виступав Сигізмунд [3]. Також потрапив до полону ще один представник північно-східних князівств, а саме мстиславський князь Юрій Семенович.

Наявна джерельна база не містить докладної інформації про учасників вирішальної битви, що відбулася 1 вересня 1435 р. на р. Свента під Вількомиром. Літописець не вдається до детальної характеристики підготовки до бою, пишучи, що «скопи силу велику Свидригайло, Смоляны, и пригороды ихъ, и Кияны, и Видбляны, и Полочаны...» [14, с. 209-210]. Описуючи завершення битви, білорусько-литовські літописи зазначають про велику кількість убитих, а в полон військом Сигізмунда взято 42 князі [13, с. 58, 77, 142; 9, с. 85]. Враховуючи незмінність «Свидригайлової коаліції», ми можемо лише припускати участь верховських князів у побіді.

Втрата війська на Свенті, наступ противника та спалення ще у березні 1435 р. митрополита Герасима значно послабили позиції Свидригайла серед руського населення. Через три тижні після Вількомира вірність Сигізмунду висловили смоленці [9, с. 85]. При поширенні чуток про смерть свого лідера такі міста, як Стародуб, Мценськ та інші, заявляють про прихильність литовсько-польським силам. 1 квітня 1436 р.

Згідно з картою: атлас історії України / Д. Ісаєв – К.: ДНВП «Картографія», 2012. – С. 46-47.

колишній великий князь литовський у листі згадував про повторну підтримку зі сторони вищевказаних міст, однак шанси Свидригайла повернути попередні позиції були мізерними [8, с. 221-222; 5, с. 288; 9, с. 85].

За нашими переконаннями, Свидригайло використовував верховські землі для залучення ординців як союзників. В одному з листів grosмейстеру від 26 квітня 1434 р. колишній великий князь зазначає, що направив посла до Саїд-Ахмеда з проханням військової допомоги. Ординський хан «отдаль намь сихь Князей Одоевских и принадлежащия имь земли во владьніе» [8, с. 195-196]. Ще з 1433 р. новим ханом за підтримки останнього став Саїд-Ахмед. Я. Пилипчук зазначає, що в обмін на татарське прикриття Свидригайло сплачував упоминки та розмістив татарських даругачів у Каневі, Черкасах та Путивлі [10, с. 66]. Згадки про військове заволодіння ординцями верховських територій у джерелах відсутні. Така інформація може свідчити про те, що Свидригайло надав частину північно-східних земель, а саме одоевські землі та, беручи до уваги згадку про Путивль, частину Сіверщини у користування союзнику. Такі заходи не викликали особливу підтримку серед місцевих можновладців, враховуючи наявність у них упродовж усього існування антиординських позицій.

Становище Свидригайла ставало все більш скрутним. Улітку 1436 р. від нього відходять Полоцьк та Вітебськ. Враховуючи територіальні втрати, організувати достойну відсіч силами колись численних союзників змоги не було. За Свидригайлом залишався Київ та Луцьк, які з початку 1437 р. піддалися агресії з боку військ Сигізмунда, а вже 4 вересня 1437 р. Свидригайло визнав перевагу Польщі [5, с. 288-289]. На нашу думку, в період між літом 1436 р. і до початку 1437 р. верховські князі відмовилися надавати підтримку Свидригайлу, зайнявши швидше за все вичікувальну позицію.

Поступово розуміючи критичність політичної ситуації, князі Верхньоокського регіону визнали своїм сюзереном Сигізмунда Кейстутовича. Зокрема, С. Кучинський висловлював думку про те, що представники мезецької лінії верховських князів наприкінці зими 1438 р. займалися вигнанням прихильників Свидригайла з чернігово-сіверських територій [17, с. 229; 16, с. 150]. Показово, що навіть у той час стала очевидною поразка політичних амбіцій Свидригайла, його позиції ще й досі підтримували на Сіверщині. Існує документ від 26 квітня 1438 р., де Свидригайло свого прибічника Тимофія Богуша, вихідця з Сіверської землі, прирівнює до стану лицарів з наданням йому прав литовської «хоруговної» шляхти [1, с. 49]. Не залишені поза увагою Сигізмунда були і мезецькі князі. Так, під час московсько-литовських переговорів 30 січня 1494 р. литовські послы опиралися на «Грамоту Жыдимонтову на Мезческ» та ряд інших волостей, які стали подякою великого князя литовського за службу [16, с. 148-149; 15, с. 120, 137]. На жаль, не відображено в актах чи документах пожалувань іншим верховським князям, що датувалися б періодом княжіння Сигізмунда. Однак, беручи до уваги ряд наділів уже у 1440-х рр. зі сторони нового великого князя литовського Казимира IV, можемо зробити висновок, що в 30-х рр. XV ст. мали місце територіальні зростання володінь особливо Воротинських та Одоевських князів.

Отже, аналізуючи перебіг громадянської війни у Великому князівстві Литовському 1432-1438 рр., з-поміж ряду питань значна увага приділялася союзникам Свидригайла, до яких ми можемо віднести князів Верхнього Пооччя. Відсутність в історичних дослідженнях конкретних згадок про відношення Верховського регіону до згаданих подій можна вважати як історіографічне упущення. З-поміж князівств північно-східних земель України опорними були не лише Сіверщина та Смоленщина. З початку здобуття титулу великого князя литовського Свидригайло опирався на Мценськ, місто, де перебував литовський намісник.

Проте Одоевські та Воротинські князі, які займали найвищі політичні позиції у Верхньоокському краї, теж визнавали владу Свидригайла та підтримували його у воєнних та дипломатичних заходах. Військові загоны верховських князів були в армії Свидригайла під Ошмянами та Вількомиром. Уже після військових поразок та проведенням політики, що не викликала підтримки серед руського населення, верховські князі утрималися від союзу з Свидригайлом. Приблизно в 1437 р. вони

перейшли на сторону Сигізмунда Кейстутовича та зуміли утриматися на раніше зайнятих політичних позиціях.

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией – Т. 1. – СПб., 1848. – 405 с.
2. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. / Л. Войтович. – Біла Церква: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Львівський національний університет ім. І. Франка, 2006. – 782 с.
3. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. / Л. Войтович. – Львів, 2000. – 649 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. / М. Грушевський. – Київ-Львів, 1907. – 538 с.
5. Гудавичюс Э. История Литвы. С древнейших времен до 1569 года. / Э. Гудавичюс. – М., 1999. – 679 с.
6. Зимин А. Витязь на распутье: Феодальная война в России XV в. / А. Зимин. – М., 1991. – 286 с.
7. Зимин А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. / А. Зимин. – М., 1988. – 350 с.
8. Коцебу А. Свидригайло, великий князь литовский / А. Коцебу. – СПб., 1835. – 328 с.
9. Любавский М. Литовско-русский сейм. / М. Любавский – М., 1901. – 850 с.
10. Пилипчук Я. Гедиминовичи и Джучиды в 1380–1480 гг. (украинский и молдавский аспекты). / Я. Пилипчук. // Крымское историческое обозрение. – Вып. 1. – Институт востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины. – Бахчисарай-Казань, 2015. – С. 58-90.
11. Полехов С. Внутриполитический кризис в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века: автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук: 07.00.02 / С. В. Полехов – М., 2011. – 25 с.
12. Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). Патриаршая или Никоновская летопись. – Т. 12. – СПб., 1901. – 272 с.
13. ПСРЛ. Летописи Белорусско-Литовские. – Т. 35. – М., 1980. – 313 с.
14. ПСРЛ. Новгородские и Псковские летописи. – Т. 4. – СПб., 1848. – 360 с.
15. Сборник императорского русского исторического общества. – Т. 35. – № 85. – СПб., 1882. – 957 с.
16. Шеков А. Верховские княжества. Середина XIII – середина XVI в. / А. Шеков. – М., 2012. – 364 с.
17. Kuczynski S. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. / S. Kuczynski – Warszawa, 1936. – 412 s.

Раскрывается роль и участие князей Верхнего Поочья в основных действиях гражданской войны 1432-1478 гг в Великом княжестве Литовском. Сосредоточено внимание на позицию верховских князей по отношению к конкурирующим сторонам. Проанализировано положение княжеских семей после поражения сторонников Свидригайло.

Ключевые слова: Свидригайло, Сигизмунд Кейстутович, противостояние, верховские земли.

The revealed role and participation of the princes of Upper Poochchya in the civil war 1432-1478 years in the Grand Principality of Lithuania. The emphasis is on verkhovskiy princes position in relation to competing parties. Analyzed the situation princely families after losing supporters Svydrygailo.

Key words: Svydryhajlo, Sigismund Kęstutaitis, confrontation, verkhovska land.

ЗАГАДКОВІ СЕВРЮКИ: 5. ПРОБЛЕМА НАЗВИ. ТЕРИТОРІЯ І СТАН ЇЇ ЗАСЕЛЕНOSTІ

У статті ставиться проблема визначення етнімічної назви севрюків, оскільки література і джерела дають ряд її різночитань. Також уточнюються межі севрюцької етнічної території, зокрема, на півдні та південному заході.

Ключові слова: етнімізм, севрюки/севруки/сіврюки, територія, населення, місця проживання/мешкання, поселення, Лівобережжя.

Проблеми, які я хочу розглянути в цій публікації, як правило, вирішуються на самому початку дослідження, проте в даному випадку це стало можливим лише після розгляду матеріалу в ході вивчення генези, етнічної природи та етнокультурних особливостей севрюцької спільноти. Власне лише на цьому етапі дослідницького процесу я усвідомив, що і з назвою, і з визначенням етнічної території севрюків далеко не все ясно та однозначно.

Отже, спочатку спробуємо визначитися з головним терміном, який стосується нашої теми, а саме з етнімічною назвою*. Річ у тім, що в літературі, незважаючи на всю її, як ми бачили в попередніх публікаціях, нечисленність, немає одностайності стосовно терміна, яким позначали і позначають севрюцьку спільноту. Зокрема, хоч і утвердився переважно термін «севрюки», проте досить часто вживається також назва «севруки», можна зустріти й «сіврюки». Разом з тим при уважному вчитуванні в літературу виявляється цікавий факт: найбільш уживана сьогодні назва «севрюки» з'явилася спочатку в Росії. Не дарма вона повністю узгоджується саме з особливостями російської мови. Цю форму згаданої назви використовували вже Василь Сухоруков¹ у першій половині та Георгій Карпов² у другій половині XIX ст., а за ними й майже всі решта російських істориків, археологів, філологів, культурологів, аж до наших днів включно (Сергій Соловйов, Борис Рибakov, Надія Коткова, Георгій Анпілогов, Олександр Шенніков, Нела Багновська, Антон Ракітін та інші)³. Українські дослідники, які, до того ж, у кінці XIX – на початку XX ст. писали в більшості російською мовою, наслідуючи російських попередників та колег, і собі стали переважно вживати саме цю форму назви. Маються на увазі Михайло Владимирський-Буданов, Олександр Лазаревський, Дмитро Багалій, Лев Падалка, Микола Василенко⁴. Пізніше, у середині XX ст., назву «севруки» вживав Антон Слюсарський⁵, який писав як російською, так і українською мовами.

У той же час частина дослідників, зокрема українських, використовує форму «севруки». Так, уже Андрій Стороженко у праці «Стефан Баторій і дніпровські козаки», яка з'явилася 1904 року, незважаючи на те, що написана вона російською мовою, вжив термін «севруки-севрюки»⁶. Форму «севруки» використовує Михайло Грушевський у третьому томі «Історії України-Руси», а також Олександр Андріяшев⁷. Також мовознавець, який досліджував топонімічні й етнімічні назви та їхній зв'язок з етнічною історією різних народів, Олексій Стрижак називає населення Сіверщини пізньосередньовічно-ранньомодерної доби «севруками (севрюками, северюками)»⁸. А от Олена Русина у працях, присвячених історії Сіверщини того ж періоду, послідовно використовує термін «сіврюки»⁹.

* Висловлюю вдячність за консультацію з мовознавчих питань етнолінгвістці п. Юрію Бідношій.

© Балушок Василь Григорович – кандидат історичних наук, фахівець з історичної етнології/антропології.

Цікаво, що форму «севруки» зустрічаємо і в присвяченій історії Лівобережної України книзі радянського російського медієвіста Володимира Мавродіна¹⁰. І це, судячи з усього, не випадково. По-перше, сам він є вихідцем з міста Рильська, що знаходиться на сучасній Курщині і колишній Сіверщині. А по-друге, у джерелах з України та Білорусі в переважній більшості випадків фігурує саме форма «севруки», у той час як російські документи та інші джерела, як правило, дають форму «севрюки». Форма ж «севрук/саврук» у російських джерелах дуже рідкісна, і зустрілася нам вона лише у вигляді кількох нечисленних антропонімів (імен), утворених від досліджуваної етнімічної назви. Нечисленні білоруські джерела, що походять із пізньосередньовічно-ранньонових часів, дають лише форму «севруки»¹¹. Подібними ж є й сучасні відетнімічні прізвища білорусів, утворені від «севрук/саврук»¹². І це не випадково, адже в білоруській мові можлива лише форма «севруки» («сявруки») і под. Українські джерела донесли до нас із досліджуваної епохи переважно антропонімію – прізвища і, менше, імена, утворені від досліджуваної етнімічної назви. Йі це у переважній більшості теж форма «севрук» і похідні від неї. Прізвища, утворені від «севрюк», зустрілися нам лише тричі (Севрюк, Севрюкович і Севрюченко)¹³, причому в останньому випадку – в переписній книзі 1666 року, яку укладали писарі, прислані з Московії, тобто етнічні росіяни. Стосовно випадків безпосередньої фіксації в українських джерелах досліджуваної епохи етнімічної назви севрюцької спільноти, слід зазначити, що їх зовсім не багато. Але вони все ж є. Це, зокрема, датоване 1620-м роком оповідання Петра Могили про «севруків», які в лісі на річці Оріль зустріли пустельника Григорія¹⁴, а також написана польською мовою люстрація 1616 року, де двічі фігурує форма «севруки» («Sewruki»)¹⁵.

Усе сказане дає деякі підстави для припущення, що в українській мові етнімічна назва, яка застосовується для позначення населення Сіверщини XIV–XVII ст., має звучати як «севруки». Проте тут мають сказати своє остаточне слово мовознавці, та ще й після ретельного вивчення питання. Адже у пізньосередньовічно-ранньонові часи серед писарів і книжників України, особливо північно-центрально-східної, було багато вихідців з ареалу поширення північноукраїнського наріччя, для якого властива саме форма «севруки». Південно-східного ж, яке послужило основою для унормування сучасної української літературної мови, у досліджувані часи ще не існувало взагалі. І ми не знаємо, як на говорах цього наріччя звучала б назва, що на говорах північного наріччя вимовлялась як «севруки». Адже на час утворення української літературної мови ця етнімічна назва у живому мовленні вже не вживалася. При цьому маймо на увазі, що самі севрюки розмовляли мовою, близькою до східнополіського (лівобережнополіського) говору української мови¹². Тобто їхньою самоназвою (якщо вона звучала саме так), скоріше за все, було «севруки».

Слід також зупинитися й на формі «сіверюки», яку послідовно вживає Олена Русина. Сама дослідниця не пояснює власного вибору форми написання означеної етнімічної назви. Можемо лише припустити, що вона віддає їй перевагу тому, що відстоює ідею тяглості севрюцького населення від давньоруських сіверян. А етнімічна назва останніх писалася у джерелах через літеру «ѣ» – «сѣверъ», яка в сучасній українській мові дає рефлекс «і». Разом з тим авторів цих рядків форму етнімічної назви севрюків (не сіверян), яка б писалася через «ѣ», ні в російських, ні в українських, ні у білоруських джерелах XIV–XVII ст. зустріти взагалі не пощастило. Вона всюди пишеться через «е». Літера «ѣ» зустрілася нам лише в російських джерелах досліджуваних часів у топонімах, пов'язаних із давньою назвою сіверян (що звучала як **сѣверъ**) та їхньої землі (Сѣверо, Сѣвера): «И на Сѣвере мужики севрюки...»; «...і в Сѣверских і в украинных городѣх...»¹⁷; «...изъ Новгородка-Сѣверского...»¹⁸. Українські джерела в аналогічних топонімічних назвах дають «і» (у текстах староукраїнською мовою – «и»), яка, закономірно, є рефлексом колишньої літери «ѣ»: «...з уходовъ тыхъ Сиверскихъ...», «...уходомъ онымъ Сиверскимъ...»¹⁹.

Отже, почекаємо, поки своє слово у визначенні того, яка форма означеної етнімічної назви найбільш характерна для української мови, скажуть мовознавці. Поки що все ж будемо вживати звичну для більшості праць форму «севрюки».

* * *

Територію розселення севрюків окреслюють у межах тодішніх Чернігівського, Новгород-Сіверського, Путивльського та Рильського повітів, а також по ріках Ворсклі, Пслі, Сулі, Удаю, Трубежу, Орелі²⁰. Більшість дослідників, які вивчали цю спільноту, зокрема у кінці XIX – на початку XX ст., вважають, що названі лівобережні ріки були заселеними севрюками переважно у верхів'ях. На думку багатьох із них, у тому числі сучасної дослідниці Сіверщини Олени Русиної, південне Лівобережжя у післямонгольський час чи, принаймні, протягом усього XVI ст. узагалі не мало постійного населення й експлуатувалося лише шляхом ухощництва²¹. Вона цитує Олександра Лазаревського, який вважав, що севрюки «...приходили в південну Лівобережну Україну лише для промислів, як приходили сюди й жителі київського Полісся. Жодних даних для висновку, що севрюки у цей час, тобто в XVI ст., були осілими жителями берегів Сули, Удаю й Ворскли, немає»²². Стосовно цього необхідно зауважити, що обстеження такого роду спорожнілих територій, які проводилися в різних країнах і на різних континентах, як правило, усе ж засвідчують присутність на них хоч і нечисленного (іноді дуже нечисленного), проте постійного населення. Іншими словами, будь-які території ніколи чи майже ніколи не збезлюднюються повністю, якимсь населенням на них усе ж зберігається, незважаючи ні на що. Крім того, ми маємо й прямі свідчення того, що українське Лівобережжя у середніх і навіть нижніх течіях згаданих рік було заселене впродовж усього досліджуваного періоду, включно з XVI ст. І ці поселенці були севрюками. Це ми побачимо дещо нижче, де буде спеціально розглянуто стан заселеності Сіверщини.

Отже, звертаючись безпосередньо до питання меж Сіверської землі та території, заселеної севрюками, дослідники зазначають, що тут немає повної визначеності. Так, Олена Русина вважає, що, виходячи з існуючої джерельної бази, точно визначити межі Сіверської землі на сьогодні неможливо²³. І все ж, територію розселення севрюків дослідниця окреслює достатньо чітко, спеціально зупиняючись на обґрунтуванні її меж. Так, за Русиною, природним кордоном Сіверщини на півдні стали «обширні лісові масиви та заболочені землі в поріччі Остра, верхів'ях Удаю й Ромна, а також на вододілі між Сеймом і верхів'ями Сули, Псла, Ворскли» (до питання визначення південної межі севрюцької території ми ще повернемося). На північному сході лісисте й пагорбкувате межиріччя верхньої Оки та Десни розмежовувало Сіверську землю і володіння «верховських князів», які хоча й належали до 1494 року Литві, проте були вже етнічно російськими теренами, колишніми землями в'ятичів. На півночі територія севрюків відокремлювалася лісовими масивами від Смоленської землі – «області розселення дніпровської групи кривичів». «Природно-географічним рубіжем Сіверщини на заході був Дніпро, який споконвічно розділяв землі сіверян та полян». «Що ж до радимичко-сіверянського порубіжжя, – пише Олена Русина, – то ним традиційно вважають межиріччя Сожа й Десни». При цьому, звертаючи увагу на те, що джерела називають сіверськими «низку міст у Посожжі: Гомель (на Сожі), Мглин і Дроків (в поріччі Іпуті)», вона допускає, що сюди в минулому могла відбутися інфільтрація сіверян²⁴.

Територія, заселена севрюками, судячи з усього, залюднена була далеко не рівномірно, що залежало від освоєності даних теренів, а також, особливо на півдні, від стосунків зі степовиками. До того ж, стан залюдненості окремих районів Сіверської землі, особливо наближених до Дикого Поля, періодично зазнавав суттєвих змін. Разом із тим, теренів, які б повністю збезлюднювалися в якийсь період, на Сіверщині, судячи з усього, не було, хоча дуже щільно залюдненою вона, як порубіжна, а також наближена до Степу земля, ніколи не була. Іноді в якихось її районах населення рідшало, емігруючи в інші місцевості, переважно через татарські напади, які призводили також до фізичної загибелі частини людності та захоплення її в полон. Через деякий час, унаслідок зміни суспільно-політичної ситуації, ці терени знову залюднювалися. При цьому, наближена до татарських володінь південна й південно-східна периферія Сіверщини, яка знаходилася в лісостеповій і навіть степовій зонах, була територією колонізації севрюків та експлуатувалася значною мірою шляхом ухощництва. Тому

тут хоч і проживало постійне севрюцьке населення, проте воно не було численним. Севрюки в цих краях трималися переважно лісових ділянок, зосереджених у більшості в річкових долинах.

Після монгольського завоювання потік слов'янського населення на Лівобережжі спрямовувався з півдня колишньої Чернігівщини в Посейм'я. На наближених до Степу теренах Переяславщини, як вважає російський дослідник Вадим Єгоров, унаслідок загибелі та відтоку місцевого населення, тоді утворилася своєрідна буферна зона²⁵. Проте достатньо стабільна політична ситуація, яка встановилася у новоствореній Золотій Орді, сприяла тому, що навіть наближені до степового порубіжжя терени заселили постійне севрюцьке населення. Час від часу з боку степовиків виникала більша чи менша загроза осілому населенню Русі. Це ставалося переважно у часи заколотів та усобиць в Орді, які іноді переростали у громадянські війни. Наприклад, під час війни беклярбека* Ногая, володаря західних областей Золотої Орди, до яких входила Україна, з ханом Токтою, через Лівобережну Україну пройшли три великі військові походи: Токти 1298 року, Ногая 1299 року і знову Токти 1300 року²⁶. Проте усобиці, як правило, не тривали довго, і рано чи пізно стабільність відновлювалась. А з другої половини XIV ст. українське Лівобережжя потрапляє під владу Великого князівства Литовського, що теж сприяло стабільності ситуації. Це сталося близько 1362 року під час «Великої замятні» в Орді, що настала після смерті могутнього хана Узбека і мала наслідком ослаблення влади ординців над руськими князівствами. Литва вже давно чинила «постійні спроби поширити на них свою владу, і лише наявність ординського фактору стримувала литовців. Тепер же за відсутності цього бар'єру шлях для В[еликого] к[нязівства] Л[итовського] було відкрито»²⁷. (Дослідники вважають, що Україна-Русь перейшла під владу Литви на правах кондомініуму.)

Слід зазначити, що допоки зберігалася система удільних князівств, саме їхні володарі займалися справою оборони своїх володінь. І справлялися вони з цим завданням вельми успішно. У кінці XIV ст. була відновлена споруджена ще у давньоруські часи оборонна лінія, яка проходила в долині Сули, верхньої та середньої течії Псла, а також на Ворсклі й Сіверському Дінці – переважно у верхів'ях²⁸. Вона існувала до ліквідації в Україні удільних князівств, останнє з яких – Київське перетворене на воєводство у 1470 році. Успішність оборонних заходів, що їх вживали удільні князі, відзначив дослідник українсько-ординських відносин Борис Черкас. Зокрема, він звертає увагу на той факт, що воїнство середньоазійського завойовника Тимура (Тамерлана), яке 1395 року вогнем і мечем пройшлося по західних улусах Золотої Орди, знищуючи все і всіх на своєму шляху, не зачепило українські землі: «...маршрут Тамерлана, що дугою оминав південний кордон В[еликого] к[нязівства] Л[итовського], яскраво продемонстрував успішну оборонну політику попередніх українських князів, яка, на жаль, так скупо відбита у джерелах»²⁹.

Про стан заселеності Сіверської землі у той час дає уявлення важливе історичне джерело кінця XIV ст. «Список руських міст далеких і близьких», в якому детально перераховуються «городи», тобто лише укріплені поселення. «Список» називає значну кількість сіверських «городів» – укріплених міст і містечок-фортець на українському Лівобережжі, в тому числі в басейнах Сули, Псла, де вони розташовувалися не тільки у верхній, а й у нижній течії, і навіть понад Ворсклою. Всі вони входили до виділеного укладачем «Списку» регіону «киевские городи», у складі якого російський медієвіст Михайло Тихомиров окремо виділив «городи чернігівські». Він зазначає: «Дуже повно представлені у Списку чернігівські міста, якщо зараховувати до них і прикордонні міста по Сулі та Ворсклі, зазначені у Списку. Всього вказано 32 чернігівських гради»³⁰. Це, зокрема: «Остречьскыи, на Десне Чернигов. Омелники. Сновеск. Брянск. Ростовець. Унеятин. Новгород Северьскыи. Трубочек. Путивль на Семи. Рылеск. Куреск на Тускорі. Коршов на Сосне. А на Суле Снепород. Съкнятин. Грошин. Чемесов. Утешков. Синеч. Кляпечь. Ромен. Ковыла. Ворона. Сал. Песьи кости. Хотень. А на Пьсле Ничян. Городище. Лошици. Бирин. Жолважь. На Ворьскле Хотмышль»³¹. Крім того, серед «київських городів», які знаходилися на північ від Києва, названо «Дроков.

* Тобто керівника державної адміністрації в Золотій Орді, свого роду прем'єр-міністра.

Гомин», а також «Любечь»³². Їх Тихомиров не зараховує до виділених ним «чернігівських гродів», але з них, принаймні Дроків і Любеч усе ж належали до сіверських.

Отже, у часовому відрізку приблизно від 1387 до 1392 року, коли, як визначив Михайло Тихомиров, було створено «Список руських міст далеких і близьких», на українському Лівобережжі знаходилося більше 30 укріплених «гродів», не рахуючи сільських та інших неукріплених поселень. Пізніше, в кінці XV – на початку XVI ст., більшість лівобережних «гродів», які знаходилися в нижній і середній течії лівобережних рік, були зруйновані в ході татарських нападів. На жаль, удільні князівства, що раніше організовували оборону на місцях, були на той час ліквідовані, дії ж центральної влади у цьому плані виявилися вкрай неефективними. (Хоча залишилися «городища», тобто запустілі міста, зі старими назвами, що їх пам'ятало місцеве населення, кількість якого хоч і зменшилася, проте повністю воно не зникло навіть після таких катаклізмів, про що детальніше піде мова нижче. Саме на цих «городищах» через деякий час знову були засновані поселення, які зберегли старі назви, адже місцеві жителі їх пам'ятали). Проте в часи укладання «Списку» згадані міста, як бачимо, існували. Тобто севрюцьке населення тут було достатньо чисельним.

Окрім «гродів», на теренах Сіверщини розташовувалися села, хутори та інші неукріплені поселення. Більш-менш повну їхню кількість, до того ж стосовно різних часових періодів, виявити зможуть лише подальші дослідження. Зважаючи на нестачу писемних джерел, найбільшу надію слід покладати на археологічні обстеження. Вже й сьогодні можна твердити про значну кількість таких поселень. Лише на Переяславщині далеко не планомірні археологічні дослідження виявили більше двадцяти невеликих сіл та хуторів другої половини XIII – XVI ст.

Разом з тим стосовно періоду, який настає після менглігіреєвих походів кінця XV ст. та наступних татарських нападів, з легкої руки люстраторів серед дослідників закріпилася думка про практично повне запустіння більшої частини українського Лівобережжя у XVI ст. Проте російська дослідниця Нела Багновська, використовуючи джерела, відкриті в архівах Григорієм Анпіловим та частково його висновки, зазначає, що люстратори спеціально перебільшували цю обставину. Вони, як вважає вчена, зображали дані землі, які з 1503 року належали Московії, такими, що не мали постійного населення, щоб була можливість польським властям роздавати їх у володіння своїм підданам та можновладцям (таким, як, наприклад, князі Вишневецькі) з метою повернення у склад Речі Посполитої. І справді, осіле місцеве севрюцьке населення, хоча й поріділо в результаті татарських нападів, на цих землях, як повідомляють деякі джерела, було.

Найперше, звернімося до результатів археологічних обстежень. Так от, у ході цих досліджень на теренах Лівобережжя знайдено кілька невеликих поселень, які виникли в другій половині XIII – XIV ст. У той же час матеріали, що представляють XV–XVI ст., хоч на них припадають відомі татарські напади, становлять набагато більшу групу пам'яток, у порівнянні з попереднім періодом. До того ж, знайдені вони не лише у Посеймі та поблизу, а й південніше, вже на теренах Переяславщини³³.

Про присутність постійного населення на буцімто повністю спустілому просторі Лівобережжя збереглися також повідомлення деяких писемних джерел. У цьому зв'язку згадаймо епізод, що стосується одного з походів кримців на українські землі у кінці XV ст. Тоді в ході війни за лівобережноукраїнські терени великий князь московський Іван III спонукав свого союзника кримського хана Менглі-Гірея послати у квітні 1493 року сина Ахмед-Гірея з військом напасти на «Литовську землю», тобто на сучасну Україну: «...сына своего Ахметъ Кирея въ головахъ и князей послалъ есми Литовскую землю воевати и разорити»³⁴. Менглі-Гірей посилав з цим військом свого посланця Яниша у супроводі козаків московського князя, щоб потім він особисто розповів московському монархові про те, як Ахмед-Гірей громить Литовську землю, тобто українські терени. І от цьому Янишу, як зазначає Андрій Стороженко, Менглі-Гірей наказує, щоб він, прямуючи до Москви, не заходив у «Русскую землю» (під якою розуміє терени «колишнього Переяславського князіння – Дніпровське Лівобережжя»), а відхилився східніше і рухався «полем»³⁵. Наводимо текст наказу

Менглі-Гірея: «Опослѣ того молвили: коли въ Русскую землю войдутъ, къ тобѣ къ брату моему не дойдутъ отъ севрюковъ, которые ѣжжалые люди, вѣдая то слово, молвили. Надѣйся, пригожь то съ семь Янышемъ твоихъ кзаковъ полемъ бы шли, молвя. И сыну своему Ахметъ-Кирею такъ есми приказалъ, чтобы ихъ полемъ отпустилъ. Съ моимъ паробкомъ съ Янышемъ твоихъ кзаковъ велѣлъ есми отпустить. И нынѣчи въ тѣхъ ярлыкѣхъ такъ было написано, что полемъ пошли съ моимъ съ паробкомъ съ Янышемъ твои казаки того дѣля, чтобы тебѣ брату моему вѣдомо было. Молвя, жиковиною запечяталъ грамоту послалъ есми. Съ семь съ Янышемъ съ паробкомъ о тѣхъ дѣлѣхъ изъ устъ словомъ приказалъ есми, такъ бы еси вѣдалъ»³⁷. Тобто цей Яниш в умовах ведення бойових дій мав остерігатися севрюків, оскільки вони дуже небезпечні вороги — люди кінні («ѣжжалые»), а значить здатні наздогнати й захопити в полон ханських посланців³⁷. І в такому випадку вони до великого князя московського Івана III, якого Менглі-Гірей називає за усталеним між монархами звичаєм «братом», не дойдуть («не дойдутъ отъ севрюковъ»). А севрюки ці проживали десь на сучасному Лівобережжі.

Точнішу локалізацію місць проживання згаданих севрюків можна визначити з опису маршруту послів московського великого князя до Криму, які, вже після захоплення Московією Сіверщини, 1516 року пройшли Лівобережжям до нижнього Дніпра. Кожен із цих послів — боярин Іван Григорович Мамонов і «середній чоловік» Ілля Челищев, склали повідомлення про свою поїздку³⁸. З цих повідомлень ми дізнаємося, що севрюки мали десь поблизу «вотчини», де вони «съ санми пометали кони», тобто залишили сани з кіннями. Адже незадовго до цього був великий снігопад, а потім сталася відлига й утворився різучий, крупинкоподібний сніг, який ще й покrywся кіркою. Коні не могли пересуватися по такому снігу й тягти сани. Довелося рухатися на «нартах», тобто на лижах. Залишити сани, а тим більше коней, севрюки могли лише там, де їх хтось міг доглянути, тобто у якихось поселеннях, що в документі названі їхніми «вотчинами». Андрій Стороженко зробив спробу визначити місцевості, де ж знаходились означені «вотчини». Він указує, що Мамонов у січні 1516 року занотував: «...как вышолъ изъ Путивля, да Сулу перешодъ, пошли по засулю межъ Сулы и Псла къ устью ко Пселскому, а захотели... Днѣпръ лѣсти на усть Псла...»³⁹. А Ілля Челищев у січні наступного 1517 року писав: «Пришолъ есми... въ Путивль въ первое воскресенье по Крещеньѣ Христовѣ, изъ Путивля есми... пошелъ въ поле въ недѣлю на Офонасьевъ день (18 січня. — **В. Б.**), а подьячаго есми, государь, твоего Коростку Онофѣрева отпустилъ къ тебѣ ко государю наранѣ Офонасьева дни въ понедѣльникъ съ первого стану съ Рышова, а самъ есми... пошолъ перебродомъ до Сулы, что севрюки шли съ Сѣверы. А отъ Сулы... сказываютъ до Псла... сказываютъ, снѣги велики, а Псломя... снѣги, сказываютъ малы. А Сула мнѣ... лѣзтъ, ожъ дастъ Богъ, во Лепетцкіе волости, а отъ Клетецкіе волости... ожъ дастъ Богъ, ийти мнѣ къ усть-Пслу, къ Нѣпру...»⁴⁰ «Із цих повідомлень ясно, — робить висновок Стороженко, — що «вотчини» севрюків, тобто поселення, де вони залишили коней із саньми, лежали в межах нинішньої Полтавської губернії в басейнах рік Сули й Псла»⁴¹.

Як приклад існування на Лівобережжі поселень з постійними мешканцями Нела Багновська називає також «селище» Глинсько на Ворсклі, яке фігурує в ілюстрації Канівського замку 1552 року. Цей випадок ми розглянули у статті, присвяченій відносинам севрюків з українцями, росіянами й білорусами⁴². Проте, гадаю, треба навести документ ще раз: «...а другое селище и городище за Днепромъ у Севере на рецѣ Ворскле, на имя Глинско»⁴³ (в ілюстрації помилково замість «Севере» зазначено «Сквере»). Селище було населене весь час, і його власник Михайло Грабунович з Канева отримував «дани отъгуль 4 кади меду присного»⁴⁴. З великою долею ймовірності слід припустити, що йдеться про сучасне селище Глинське в Зіньківському районі Полтавської області, що було засноване на землях князів Глинських у середині XV ст., хоча на його місці ще у VIII–XIII ст. існувало давньоруське городище. Крім того, й інші землі у середній та верхній, і навіть, частково, у нижній, течії лівобережних рік, очевидно, ще на початку XVI ст. мали постійне севрюцьке населення.

Проте перш ніж про них вести мову слід, гадаю, розглянути боротьбу між Річчю

Посполитою і Московією, яка розгорнулася у XVI ст. за Лівобережжя та поступово наростала. Чи не призвела вона, як і татарські напади, до його спустошення? Отже, після того, як ці терени на початку згаданого століття перейшли під владу Московії, українські магнати і багаті пани за підтримки центральної влади стали організовувати регулярні напади на них. У ході цих нападів лівобережні землі захоплювалися, про що читаємо в російських джерелах: «...и в Севере в Черниговском уезде многими землями хотят владети, а иными и владеют, и насильства нашим людем чинят великие», а також: «...а из Острявы езжая за рубеж в нашу отчину в Черниговской уезд в Моровское городище, а угоды и озером Рясиным и иными многими месты Черниговского уезда владеют»⁴⁵. Про такі територіальні захоплення зустрічаємо інформацію в списку «обидных дел», який вручили представники московської влади членам річпосполитського посольства 1592 року – посланцеві Павлу Волку і гінцю Мартину Сушському: «Да в нынешнее ж перемирное время (тобто під час миру, укладеного 1582 року при закінченні Лівонської війни. – **В. Б.**) близко нашего рубежа Путивльского уезда и Ноугородцкого князь Александро Вишневецкой поставил новую слободу и острог на Лубне, и город хочет делати, а на Прилутцком городище на реке на Удое в Черниговском уезде слободу ж ставитъ хочет»⁴⁶. Поступово Олександр Вишневецький та інші організатори територіальних захоплень чи, як вони небезпідставно вважали, повернення лівобережних теренів, свої дії переносили й на більш віддалені землі Сіверщини. Зокрема, у згаданому списку «обидных дел» фігурують уже і повіті фактично центру Сіверської землі: «И ныне приходя ис тех мест с Лубны в Путивльской уезд, и в Черниговской, и в Рылской, и в Ноугородцкой уезд...»⁴⁷. У названому списку спеціально звернено увагу на підтримку, яку такі магнати, як Олександр Вишневецький та інші пани, що захоплювали лівобережні землі і спрямовували на них людей з козацьких районів України, мали від центральної влади Речі Посполитої. При цьому підкреслюється, що їхні інтереси, а також інтереси Речі Посполитої взагалі вже поширювалися і на віддалені від Дніпра терени: «А из Канева, и из Черкас, и ис Переяславля ваши люди приходят в Путивльской, и в Рылской, и Новогорода Северского в уезд, безпрестани воинским обычаем, станичников и бортников побивают, и в рыбных ловлях рыбу ловят, и станы ставят, а посылают де их в нашу землю ис Канева, и из Черкас, и из Переяславля, и с Лубен державцы»⁴⁸.

Аналогічні дії річпосполитських підданих, що мали на меті не лише напади на землі підмосковської Сіверщини з метою грабунку, а й захоплення цих територій, тривали і надалі. Причому нападники дісталися навіть віддаленої Дроківської волості. Про це ми дізнаємося зі списку «обидных дел», посланого з Москви цього ж 1592 року «к Жигимонту королю с посланником с Офонасьем с Резановым»⁴⁹ (посольство Афанасія Дмитровича Резанова). І так само нападників підтримувала влада Речі Посполитої: «И которые черкасы ис тех городов государевым людем в руки попали, и они сказывали, что посылают их ис Переяславля киевского воеводы урядник пан Чирский да княж Александров урядник Вишневецкого князь Лыко Нароком и велят им государевы проезжие станицы громить и грабить»⁵⁰.

До речі, у нападах загонів річпосполитських (а по суті в більшості українських) феодалів брали активну участь і втікачі з московських земель, які перебігали на територію Речі Посполитої, рятуючись від зростаючого феодального гніту в тодішній Московії. На це спеціально звертає увагу Григорій Анпілогов, наводячи численні факти таких дій⁵¹. При захопленні, а фактично поверненні підданими Речі Посполитої сіверських земель, їхніх тодішніх володільців – переселених у XVI ст. сюди з інших регіонів Московії російських дітей боярських (назва соціального стану), інших служилих людей, селян, а також, судячи з документів, частково і давніх місцевих жителів стали систематично витіснити. Наприклад, в одному зі списків «обидных дел» повідомляється, як князь Олександр Вишневецький поставив нову слободу і острог «на Лубне», і його збройні загони «...людей наших севрюков из наших волостей выбили... больше двухсот человек побили. (...) И ныне приходя с тех мест с Лубны в Путивльской уезд, и в Черниговской, и в Рылской, и в Ноугородцкий уезд, и наших сиверских городов и уезды по многим местам, наших детей боярских и севрюков бьют

и грабят и досмерти забивают и в нашу землю во многие места вступаются, и угодыя всякими владеют, и рыбу ловят»⁵².

І все ж, незважаючи на всі ці соціально-політичні катаклізми, принаймні частина севрюків і далі продовжувала мешкати на землях, що їх захоплювали українські магнати під покровительством Речі Посполитої на Лівобережжі, яке в той час належало Московії. Тим більше, що, як випливає з цитованого документа, річпосполитська експансія після перших нападів на ближні землі була перенесена на північніші терени, які, очевидно, також планувалося відібрати у Москви. Слід мати на увазі і можливість перебільшення збитків від указаних нападів у списках «обидных дел», які московська влада передавала польській стороні. Про севрюків, що продовжували проживати на землях, які відторгалися від володінь Московії, теж дізнаємося з документів. Це, зокрема, вже наведений нами в одній зі статей⁵³ документ (процитуймо його ще раз) про те, як 1638 року польські пани надали московським боярам «Листъ князя Михаила Вишневецкаго, старосты Черкаскаго, подъ дачею въ Черкасѣхъ, лѣта 1570, мѣсяца Ноября 15 дня, который вызволяетъ Севрюковъ Байбузиныхъ Ворскольскихъ отъ податей всякихъ городовыхъ», а також «Листъ судовый межъ Севрюками Ворскольскими пана Проскуриными и пана Байбузиными вотчины ихъ на Ворсклѣ, подъ дачею въ Черкасѣхъ, лѣта 1590, мѣсяца Ѳюля 14 дня, которому листу уже 48 годъ»⁵⁴. Тобто, як бачимо, ці севрюки, що проживали на захопленій Москвою Сіверщині, у часи складання названих документів уже вважалися підданими нових власників, яких, зрештою, змінили князі Вишневецькі.

Лев Падалка також зазначав, що у першій половині XVII ст. на території Черкаського староства мешкали севрюки, які, за даними люстрації Київського воєводства 1616 року, підлягали юрисдикції винятково своїх панів⁵⁵. Вони теж були постійними жителями тієї частини Лівобережжя, де знаходилися підвладні Черкаському замку землі. У тексті самої люстрації про це сказано: «Також Севруки (Sewruki), або данники, що мешкають у Черкасах, від юрисдикції пана старости вільні і їй не підлегли; як міщани та обивателі тамошні, котрі перед нами були, то зізнались, що то добра їхні власні дідичні у тих Севрюків, тільки що з того ґрунту міського, на котрому ґрунті сидять, куніцю до замку дають»⁵⁶.

Як бачимо, в цитованих документах ідеться про севрюків, які й надалі, у другій половині XVI – XVII ст., продовжували мешкати на землях українського Лівобережжя понад рікою Ворсклою та поблизу, в нижніх течіях сусідніх рік, що так чи інакше контролювалися Річчю Посполитою або ж із часом перейшли під її владу. Очевидно, деś там проживали й севрюки, розповідь яких лягла в основу оповідання Петра Могили про пустельника Григорія, якого ці промисловці зустріли в лісі над річкою Оріль 1620 року*. Адже розповіли вони монахам про цю зустріч коли перебували «въ оброцѣ суще въ монастырѣ печерскомъ»⁵⁷, тобто, як зазначає Михайло Грушевський, у Печерському монастирі «на обов'язковій роботі»⁵⁸. А таку роботу навряд щоб відбували мешканці дуже віддалених від Києва теренів підросійської Сіверщини.

Наведені приклади підтверджують наше припущення про тяглість севрюцького населення не лише у верхів'ях лівобережних рік, але й на наближених до Дніпра теренах українського Лівобережжя.

Найпівденніше севрюцькі поселення, ймовірно, сягали Дніпра в районі найбільшого вигину його річища на схід, де в нього впадає річка Самара. Зокрема, севрюки там проживали у кінці XVII – на початку XVIII ст. Про це дізнаємося з документів, які стосуються будівництва російською владою та подальшого існування Новобогородицької (в межах сучасного Дніпропетровська) і Новосергієвської (на схід від цього міста) фортець на ріці Самарі, у поселенців яких періодично виникали конфлікти як із запорожцями, так і з давніми місцевими мешканцями, серед яких фігурують і севрюки⁵⁹. Згадана річка Оріль, де знаходилися мисливські й рибальські угіддя севрюків, розповідь яких лягла в основу оповідання Петра Могили, теж знаходиться в тому ж районі, деś північніше й північно-західніше Самари, і теж біля великого ви-

* Висловлюю щиро вдячність колезі з Полтави п. Костянтинові Рахну з те, що він звернув мою увагу на це джерело.

гину річища Дніпра на схід. До річі, саме у місці зазначеного вигину Дніпра севрюки виводили до його річища послів московського великого князя до Криму, куди вони прямували Лівобережжям узимку 1516 року, про що йшлося вище. Судячи з наведених фактів, саме тут тоді знаходився південно-західний край севрюцької території: «...до Самара дошли есмя совсѣмъ поздорову и Самару... перешли есмя поздорову, на Крещенье Христово, а по твоему по государьскому приказу туто намъ было на усть Самара за Днѣпръ лѣсти...»⁶⁰.

А терени по ріках Самара й Оріль – це вже територія Вольностей Війська Запорозького, що на північному сході доходила до Сіверського Дінця, в долині якого лежали південні й південно-східні уходи севрюків. Тобто північні та північно-східні територіальні володіння запорожців включили давні землі севрюків. Останнім часом археологи почали знаходити свідчення безперервності існування поселень і, відповідно, місцевого нижньодніпровського населення від давньоруських часів до козацьких. Одним із таких поселень є Самарь. Історія цього запорозького містечка, на місці якого з другої половини XVII ст. збудовано згадану вище Новобогородицьку фортецю, сягає ще XIII–XIV ст. Як зазначає дніпропетровська дослідниця Ірина Ковальова, «археологічно зафіксована безперервність існування на її площі передуючих у часі поселень. Тим самим нам відомі історичні попередники мешканців козацької Самарі, якими було неоднорідне в етнічному відношенні слов'яно-кочівницьке населення золотоорднського часу»⁶¹. І серед цієї людності, яка мешкала там, де виникла Самарь, судячи з наведених фактів, були й севрюки. А отже, можемо з повним правом припустити, що серед населення, яке проживало на теренах, де виникло Запорозжя, були не лише бродники⁶² тощо, а й севрюки. І вони, таким чином, теж можуть вважатися попередниками запорозького козацтва.

Отже, на півдні та південному заході територія розселення севрюків доходила до Дніпра, включаючи й нижні течії лівобережних рік, аж по Самару й Оріль. І таким чином практично все Лівобережжя, за винятком крайніх південних чисто степових теренів, слід зараховувати до їхньої етнічної території. Хоча, звичайно, густота севрюцького населення на цих південних, наближених до Дикого Поля, землях була незначною.

1. *Сухоруков В. Д.* Историческое описание земли Войска Донского. – Новочеркасск, 1867. – Т. I. – С. 5 (книга написана до смерті автора в 1841 році).

2. *Карпов Г.* История борьбы Московского государства с Польско-Литовским. 1462–1508. – Москва, 1867. – С. 39.

3. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1896. – Кн. II. – Т. VII. – Стб. 641; Т. VIII. – Стб. 760; *Рыбаков Б. А.* Поляне и северяне // Советская этнография. Сб. статей. – Москва; Ленинград, 1947. – Вып. VI–VII. – С. 93–94; *Коткова Н. С.* Названия русских бортных знамен – историко-лингвистический источник // Исследования по лингвистическому источниковедению. – Москва, 1963. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruslang.ru/doc/lingistoch/1963/08-kotkova.pdf>; *Антилогов Г. Н.* Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в. // Советская археология. – 1964. – № 4; *Шенников А. А.* Княжество потомков Мамай (к проблеме «запустения» Юго-Восточной Руси в XIV–XV вв.) // *Гумилев Л.* Древняя Русь и Великая степь: В 2-х кн. – Москва, 1997. – Кн. 2. – С. 463, 465; *Багновская Н. М.* Севрюки: население Северской земли в XIV–XVI вв. – Москва, 2002; *Ракитин А. С.* Севрюки – коренное население Северской земли. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://diderix.petergen.com/rgd-svr.htm>

4. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569) // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 46, 134, 175–176, 189; *Лазаревский Ал.* Лубенщина и князя Вишневецкие (1590–1648 гг.). – К., 1896. – С. 13; *Багалей Д. И.* Очерки из истории колонизации и быта степной

окраины Московского государства. – Москва, 1887. – С. 75; *Падалка Л. В.* Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы с картами. – Полтава, 1914. – С. 46, 100–101, 193; *Василенко Н. П.* Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916. – С. 484–488, 532.

5. *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. – Харьков, 1964. – С. 50.

6. *Стороженко А. В.* Стефан Баторий и днепровские козаки: исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – С. 10, 11, 12.

7. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. III. – С. 153; *Андріяшев О.* Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку 16 в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1931. – Т. XXVI. – С. 20–27.

8. *Стрижак О.* Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі. – К., 1991. – С. 111.

9. *Русина О. В.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 40–41, 47–53 та ін.; *Й ж.* Сіврюки // Енциклопедія історії України. – К., 2012. – Т. 9. – С. 572.

10. *Мавродин В. В.* Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). [Изд. 2-е] – Санкт-Петербург, 2002. – С. 371, 373 (Перше видання книги з'явилося 1940 року).

11. Списокъ Быховца // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 17. Западнорусские летописи. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 519; Хроника Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. – Т. 32. Белорусско-литовские летописи. – Москва, 1975. – С. 77.

12. *Климчук Ф. Д.* К этноязыковой истории Днепровского Левобережья (в связи с проблемой этногенеза горюнов). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://severyane.ucoz.com/publ/1-1-0-10>

13. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 87, 89, 604; *Лазаревский Ал.* Послесловие // Малороссийские переписные книги 1666 года. С послесловием Ал. Лазаревского. – К., 1900. – С. 102, 104.

14. Собственноручныя записи Петра Могилы // Архив ЮЗР. – К., 1887. – Ч. 1. – Т. 7. – С. 85.

15. Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 316.

16. *Железняк М. Г.* Східнополіський (лівобережнополіський) говір // Українська мова. Енциклопедія / Ред. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. Вид. 2-е, виправлене і доповнене. – К., 2004. – С. 673–674.

17. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Москва, 1912. – Т. 137: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. (Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. Т. IV. 1598 – 1608 гг.). – С. 243, 259.

18. ПСРЛ. – Т. XIII. Ч. II: Дополнения к Никоновской летописи. Так называемая Царственная книга. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 367.

19. Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 103.

20. *Багновская Н. М.* Северюки: население Северской земли в XIV–XVI вв. – С. 22–24.

21. *Русина О. В.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – С. 45.

22. *Лазаревский Ал.* Лубенщина и князя Вишневецкие... – С. 13.

23. *Русина О. В.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – С. 41–42.

24. Там само. – С. 47–53.

25. *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – Москва, 1985. – С. 37–38.

26. *Черкас Б.* Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). – К., 2014. – С. 137.

27. Там само. – С. 189.

28. *Беляева С. А.* Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в. – К., 1982. – С. 30, 31.
29. *Черкас Б.* Західні володіння Улусу Джучи... – С. 224.
30. *Тихомиров М. Н.* Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. – Москва, 1952. – Т. 40. – С. 232.
31. Там само. – С. 223.
32. Там само. – С. 224.
33. *Юрченко О. В.* Переяславщина в другій половині XIII – XVI ст. (історико-археологічний огляд) // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ, 2004. – № 9. – С. 219–225. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gisgroup.narod.ru/PIZNYOSER.htm>
34. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. 41: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. (3. Памятники дипломатических сношений Московского государства с азиатскими народами: Крымом, Казанью, Ногайцами и Турцией, за время Великих Князей Иоанна III и Василия Иоанновича. Ч. 1 (годы с 1474 по 1505)). – С. 188 (№ 41).
35. *Стороженко А. В.* Стефан Баторий и днепровские козаки... – С. 10.
36. Сборник Императорского Русского Исторического Общества... – Т. 41. – С. 188 (№ 41).
37. *Стороженко А. В.* Стефан Баторий и днепровские козаки... – С. 11.
38. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Санкт-Петербург, 1895. – Т. 95: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. (7. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Ногайцами и Турцией: Т. 2) – С. 225, а також с. 425–426.
39. Там само.
40. Там само – С. 425–426.
41. *Стороженко А. В.* Стефан Баторий и днепровские козаки... – С. 12.
42. *Балушок В.* Загадкові севрюки: 3. Між українцями, росіянами та білорусами // Сіверянський літопис. – 2016. – № 2 (128). – С. 23.
43. Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 103.
44. Там само.
45. Выписи из статейного списка посольства Павла Волка и Мартина Сушского // *Антилогов Г. Н.* Новые документы о России конца XVI – начала XVII вв. – М., 1967. – С. 73, 74.
46. Там само.
47. Там само. – С. 74.
48. Там само.
49. Выписи из статейного списка посольства Афонасия Резанова // *Антилогов Г. Н.* Новые документы о России конца XVI – начала XVII вв. – Москва, 1967. – С. 86.
50. Там само. – С. 91.
51. *Антилогов Г. Н.* Выписи из статейного списка «польские дела» за 1592–1593 гг. // *Антилогов Г. Н.* Новые документы о России конца XVI – начала XVII вв. – Москва, 1967. – С. 19–20.
52. Выписи из статейного списка посольства Павла Волка и Мартина Сушского. – С. 73–74.
53. *Балушок В.* Загадкові севрюки: 3. Між українцями, росіянами та білорусами. – С. 23–24.
54. Дворцовые разряды, высочайшему повелению изданные II-м отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии. – Т. II (с 1628 по 1645 г.). – Санкт-Петербург, 1851. – Стб. 901.
55. *Падалка Л. В.* Прошлое Полтавской территории и ее заселение... – С. 46.
56. Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 316.
57. Собственноручные записи Петра Могилы. – С. 88.
58. *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т. VI. – С. 582–585.

59. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / У 3 т. Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К., 1991. – Т. 3. – С. 49, 277.
60. Сборник Императорского Русского Исторического Общества... – Т. 95. – С. 225.
61. Ковальова І. Ф. Місце Самарі у системі пам'яток України козацьких часів // Заповідна Хортиця. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». Зб. наукових праць. – Запоріжжя, 2010. – С. 320.
62. Див.: Козловський А. Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII – середині XV ст. // Ruthenica. – К., 2002. – Т. I.

Васи́лій Бала́шок

Загадочные севрюки: 5. Проблема названия. Территория и состояние ее заселенности

У статті ставиться проблема визначення етнонімічного названня севрюків, поскільки література і джерела дають ряд її різночтень. Також уточняється границя севрюжкої етнічної території, в частині, на юге і юго-западе.

Ключевые слова: этноним, севрюки/севруки/сиврюки, территория, население, места проживания, поселения, Левобережье.

Vasyl Balushok

Enigmatic Sevriuks: 5. Name Problem. Territory and State of Its Occupancy

There are various forms of the Sevriuk ethnonym in literature: Sevriuks, Sevruks, and occasionally, Sivriuks. In so doing, sources from Ukraine primarily give the Sevruks form, while Russian sources customarily contain the form of Sevriuks, which are completely in keeping with peculiarities of Russian language. However, the Sevruks form corresponds with features of Northern Ukrainian dialects, as well as the Belarusian language. And the Southeastern dialect, as far back as at the times of Sevriuks/Sevruks, did not exist yet, therefore we do not have knowledge of how this ethnonymical appellation would be pronounced in the vernacular of speakers of this dialect being taken as a basis of Ukrainian literary language.

There has been firmly established an opinion in literature that on Ukrainian territories, the Sevriuks, particularly in the XVIth–XVIIth centuries, resided only in the utmost East and on the upper reaches of Left-Bank Ukraine rivers. At the same time, some written and archaeological sources provide documentary evidence of the fact that although small yet constant Sevriuk population lived on the whole of Left-Bank Ukraine territory, including the lower reaches of the rivers of Psel, Vorskla, and Samara, as well as on the riverheads of the Siverskyi Donets, – to the very Dnipro, except for extreme southern steppe regions.

Keywords: ethnonym, Sevriuks/Sevruks/Sivriuks, territory, population, residence, settlement, Left-Bank Ukraine.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 346.232:94(477.51)«16/17»

Ганна Доманова

ВІЙТИ СТАРОДУБСЬКОГО МАГІСТРАТУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII ст.)

Привілеї на маґдебурзьке право містам Чернігово-Сіверщини зобов'язували міщанську спільноту формувати органи міського самоврядування на чолі з війтом. У статті зроблена спроба реконструювати персональний склад війтівського уряду Стародубського магістрату впродовж другої половини XVII – XVIII ст. та проаналізувати проблему взаємовідносин урядовців магістрату з представниками козацької старшини під час обрання міського голови.

Ключові слова: Стародубський магістрат, війти, полкова старшина.

Історично так склалося, що Стародуб в епоху середньовіччя та раннього модерного часу входив до складу Чернігово-Сіверської землі. Цей регіон став «яблуком розбрату» між Великим князівством Литовським, Польщею (згодом Річчю Посполитою) та Московським князівством. Після укладення Деулінського перемир'я у грудні 1618 р. до складу Речі Посполитої відійшли території Смоленщини та значної частини Сіверщини [1, с. 26]. Згодом, головним чином через стратегічну значущість, Стародуб отримав королівські привілеї на маґдебурзьке право, які мали стати гарантом економічного добробуту міста.

Польський король Сигізмунд III вперше надав Стародубу самоврядний статус за маґдебурзьким правом 15 лютого 1620 р. Стародубська міщанська спільнота мала самостійно обрати війта – голову міського уряду та «до нас (короля. – Г. Д.) для потвердження его уряду прислати». Перший міський уряд зобов'язаний був сформувати війт разом із міщанською громадою, а надалі у виборах мали брати участь лише урядовці магістрату [2, с. 50]. 27 травня 1625 р. Стародуб удруге отримав від Сигізмунда III привілеї на маґдебурзьке право, який не був конфірмацією [2, с. 57 – 60]. Між іншим, було змінено порядок формування магістратського уряду. Війтом повинен був стати місцевий замковий староста або капітан, католик за віросповіданням, що підкреслювало стратегічне значення міста, яке знаходилося на кордоні з Московським царством [2, с. 58 – 59; 3, с. 391]. Урядовці магістрату мали сповідувати римо- або греко-католицьку віру, а після свого обрання скласти «урядову» присягу.

12 грудня 1646 р. Стародуб отримав конфірмацію на маґдебурзьке право від польського короля Владислава IV з посиланням на привілеї Сигізмунда III 1625 р. [2, с. 69 – 70]. З цього приводу О. Лазаревський зауважив, що польські чиновники, які перебували у Стародубі, «знаходили для себе не вигідним магістратське самоврядування і грамота 1620 р. залишалася мертвим актом до вигнання поляків» [4, с. 115 – 116]. Перелік стародубських війтів О. Лазаревський розпочав з Корнія Молявки, згадуючи його на посаді міського голови у 1656 р. [4, с. 115]. На жаль, невідома тривалість його війтівства [5, с. 52].

© Доманова Ганна Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри все-світньої історії ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.

Після Української національної революції середини XVII ст. та приєднання України до Росії стародубське міщанство зберегло status quo. На цьому ґрунті було досягнуто порозуміння з гетьманським та царським урядами. Голова міського уряду – війт обирався міщанами на конкурсній основі з наступним затвердженням гетьманом. До його обов'язків належало керівництво адміністрацією та судом. Під час відсутності війта у місті з тих чи інших причин, а також під час переобрання, його місце займав зазвичай бурмистер, який іменувався наказним війтом, намісником війтівським, нарочним війтом чи лентвійтом.

У Стародубі впродовж другої половини XVII – XVIII ст. уряд війта обіймали понад 11 чоловік. Вибори міського голови у XVIII ст. супроводжувалися активною боротьбою за владу. Вслід за О. Лазаревським, Д. Багалій зауважив, що у XVIII ст. Стародубський магістрат «служив тереном різних інтриг, і виборний принцип у нім був сильно обмежений» [6, с. 628]. Перші відомі нам війти стародубського магістрату – Корній Молявка та Андрій Григорович Шабловський [4, с. 116; 5, с. 52]. Відомо, що останній очолював міський уряд у 1664 р. [7, с. 7]. Під його керівництвом 17 січня 1666 р. відбулися загальні вибори стародубської магістратської старшини, за результатами яких посади бурмистра дісталися Якову Марковичу та Лавріну Яковичу, райці – Івану Низовцю, Тимофію Нагаско, Петру Шашонку та Костянтину Ларіоновичу, лавника – Григорію Григоровичу, Йосифу Молявці, Івану Хламоті, Єлисею Максимовичу, магістратського писаря – Василю Афанасійовичу Бернацькому [7, с. 25 – 26]. Утім, уже 22 серпня 1667 р. посаду стародубського війта обійняв колишній бурмистер Яків Маркович. Про його обрання залишилися уривчасті данні: «а по змарлой особе славной памяти пана войта Андрея Григоревича, будучого бурмистра старшого пана Якова Марковича тож миром обобрали на войтовство при высланных особах од боку велможного боярина его царского пресветлого величества верного войска запорозкого суди генерального Петра Забелы и при ним пана Кункевича, одноголосно» [7, с. 26]. Заразом відбулися відповідні посадові зміни серед урядовців магістрату. Колишній райця Тимофій Нагаска зайняв посаду бурмистра, лавник Іван Хламота затверджений райцею, а «бывшего посполитого» Никифора Семеновича обрали лавником. У 1669 р. та на початку 70-х рр. обов'язки війта виконував колишній райця Костянтин Ларіонович [8, с. 399; 7, с. 36]. Саме він був присутній у Глухові під час обрання гетьманом Д. Многогрішного 6 березня 1669 р. та поставив свій підпис під Глухівськими статтями [9, с. 458 – 462].

Упродовж 1681 – 1708 рр. посаду стародубського війта обіймав Спиридон Якович Ширай. Його війтівство не надовго було перервано у 1686 р., коли міським головою став Ісак Єрмолайович Дерев'янка [10, с. 410 – 412; 8, с. 450]. Але вже у наступному, 1687 р. Ісак Дерев'янка отримав посаду полкового обозного і увійшов до складу стародубської делегації на Коломацькій раді [11, с. 19]. На посаді війта було поновлено С. Ширая.

Спиридон Якович Ширай належав до найзаможніших родин Стародубщини. За слушним зауваженням О. Лазаревського, «немає сумніву, що якщо стародубський магістрат не втратив остаточно свого значення при полковниках Самойловичах і Миклашевському, то цим він зобов'язаний єдино особі тодішнього війта Спиридона Яковича Ширая» [4, с. 118]. С. Ширай родом з Погару, але згодом разом із родиною переїхав до полкового міста. Завдяки торгівлі пенькою він розбагатів, зав'язав вигідні знайомства, ставши доволі авторитетною людиною у місті: «користувався великим впливом не лише у своїй общині, але і в середовищі полкової і генеральної старшини» [12, с. 399]. С. Ширай товаришував із гетьманом І. Мазепою. 24 травня 1688 р. він отримав гетьманський універсал на «сельце» Сінін [10, с. 92 – 93], що знаходилося в полковій сотні: «дарований від нього маетком, не будучи при цьому ніколи на військовому уряді» [12, с. 399]. У 1712, 1714 та 1730 рр. родина Шираїв отримала підтверджувальні універсали від гетьманів І. Скоропадського та Д. Апостола на володіння даним селом [10, с. 93 – 95]. Перебуваючи на посаді війта, С. Ширай у липні 1696 р. придбав у тодішнього стародубського полковника Михайла Миклашевського двір «Дашкевичевский, в Стародубе» за 1200 золотих [13, с. 7], що засвідчило великі

статки міського голови. У 1705 р. він породичався із стародубським полковником, одруживши свого старшого сина Степана на його дочці Марії Михайлівні. Степан Ширай згодом отримав звання бунчукового товариша «выбыв таким образом из мещанства». Поволі родина Ширай, яка мала міщанське походження, вже на початку XVIII ст. перейшла до складу стародубської неурядової старшини, що було звичайним явищем упродовж другої половини XVII – XVIII ст. У 1708 р. С. Ширай залишив уряд війта: «для приват своих до царствующего града Москви зъехал, оставивши Стародуб под самое неприятеля шведа нашествие майстрат без призывоитих порядков и так до сего время в своих делах упражнялся» [10, с. 326], що стало причиною проведення нових виборів на посаду війта. Помер С. Ширай у наступному 1709 р., залишивши своїм нащадкам значний спадок.

У 1709 р. стародубським війтом став колишній райця Стародубського магістрату Дем'ян Єрмолайович, який 11 лютого того ж таки року отримав гетьманський універсал на війтівство: «Мы теди гетман (І. Скоропадський. – Г. Д.), стосуючи ся до тих же монарших его царского пресветлого величества грамот и до прежних антецессоров наших универсалов, а нимало ненарушаючи здавна установленного ... права автентичного майдебурского, яко при целости наданих волностей майстрат Стародубский заховуем и новообранного на уряд воитовства мененного п. Демяна Ярмолаевича повагою сего универсалу нашего стверждаем» [10, с. 327 – 328]. Через інтриги бурмистра Григорія Самойловича Злотника та райці Семена Тихоновича Дорогинця (більш відомого як Семен Тищенко) Дем'ян Єрмолайович змушений був залишити уряд війта у 1719 р. Відтоді Стародубський магістрат упродовж понад 10 років був місцем постійних інтриг магістратських урядовців, полкової старшини та Генеральної військової канцелярії, які переслідували власні інтереси.

Після відставки Дем'яна Єрмолайовича гетьман І. Скоропадський дозволив провести нові вибори міського голови. Цього разу проведенню виборів передували бенкети, які влаштовували обидва кандидати на посаду війта – Григорій Злотник та Семен Тищенко з метою отримання якомога більше прибічників. Перемогу в цій боротьбі здобув бурмистер Григорій Злотник, про що відразу було повідомлено гетьманський уряд. Водночас на ім'я гетьмана Семена Тищенко разом зі своїми однопдумцями адресували листа, в якому зазначили про обрання його, Семена, на посаду стародубського війта і неправомірність дій Григорія Злотника: «при собрании числилось компутовне народу 600 человек; и – единогласно приговорили и вотум (голос) дали на п. Семеона Тихоновича Дорогинца, райцу майстратового, годным быти войтовской власти... и тако уничтоживши народа собрание сами председящие особы совет совещали и слугам майстратовым розказали людей зысковати и нехотящих принудили до подписания рук на Григория Злотникова, избираючи на уряд войтовства» [4, с. 120]. У листі представники стародубського міщанства звернулися до гетьмана з проханням особисто призначити війта, якщо його не задовольнить кандидатура Семена Тищенка. Обидва кандидати на посаду війта разом зі своїми прибічниками вирушили до Глухова і запропонували гетьману шляхом жеребу визначити гідного цієї посади: «предстатели обоих кандидатов указали гетману как средство помирить претендентов – решить жребием, кому из двух, Тищенку или Злотнику, быть войтом». Отримавши на це дозвіл, стародубські міщани «метнули жребий», який засвідчив перемогу Григорія Злотника. Того ж таки 1719 р. І. Скоропадський надав останньому підтверджуючий універсал: «утверждаем оногo, приказуючи пилно, абы так майстратoвые яко и все обще посполитые обыватели принявши его пана Григория Злотниченка без жадной противности за совершенного войта» [10, с. 413]. Ображений Семен Тищенко вирішив повернути свої гроші, витрачені на бенкети під час передвиборчої кампанії. 967 золотих, саме таку суму він хотів отримати від магістрату, про що і повідомив гетьманський уряд. У Глухові його претензію знайшли цілком виправданою, Семену Тищенку був виданий універсал «на взыскание с магистрата указанной суммы». Натомість урядовці магістрату були обурені таким рішенням. У листі на ім'я І. Скоропадського вони скаржилися на те, що рахунок, виставлений Семеном Тищенком, занадто великий, а бенкети він улаштовував лише для своїх

однодумців. Магістратська старшина клопоталася про звільнення магістрату від «несправедливої претензії Тищенка» [4, с. 121]. Чим закінчилася справа, невідомо, але напевно чи С. Тищенко отримав свої гроші.

Г. Злотник перебував на посаді війта 3 роки. Під час його війтівства у 1721 р. був проведений перепис населення міста, який засвідчив наступний склад магістратської старшини: війт, 8 бурмистрів, 5 райців, 5 лавників та писар [3, с. 422].

Після смерті Г. Злотника його колишній суперник С. Тищенко відразу розпочав клопотання перед гетьманом про своє призначення на уряд війта, апелюючи до виборів 1719 р. І. Скоропадський схвально поставився до даної пропозиції і вже у травні 1722 р. повідомив наказного стародубського полковника Петра Корецького про призначення стародубським війтом С. Тищенка, «абы вышовши в ратуш при собрании обиклом урядников и поспольства, сей наш лист велел вычитати и по прежних их войтах, вручил указом нашим помянутому Симену Тишковичу правление войтовского тамошнего уряду, до далшого нашего утверждения» [4, с. 123]. Беручи до уваги перебіг подій під час останніх виборів на уряд війта, І. Скоропадський знайшов можливим призначити С. Тищенка головою магістрату та пообіцяв видати йому універсал на війтівство. Про організацію нових виборів у листі гетьмана навіть не згадувалося.

Через скору смерть І. Скоропадського С. Тищенко так і не встиг отримати підтверджувальний універсал, через що ситуація в місті вкрай загострилася. Стародубські міщани забажали проведення нових виборів, а магістратський писар Григорій Отвіновський (понад 14 років перебував на посаді писаря) висунув свою кандидатуру на війтівство. С. Тищенко відправив листа на ім'я генерального писаря Савича, сподіваючись на його підтримку в своїх намірах, але відповіді так і не отримав. Водночас Г. Отвіновський, знайшовши собі чимало прихильників, і на свій страх й ризик організував 1 січня 1723 р. вибори, які гарантували йому перемогу. Дякуючи за довіру, він пообіцяв стародубським міщанам захист від полковничої влади, а магістратським урядовцям певні привілеї щодо повинностей. Магістрат сповістив наказного гетьмана П. Полуботка про хід виборів та обрання Г. Отвіновського війтом. Не визнавши ані виборів, які були проведені без його згоди, ані нового війта, П. Полуботок звелів організувати нові вибори у присутності «двох присланных из Глухова» комісарів. Були заявлені два кандидати – відомий уже Семен Тищенко та бурмистер Яків Андрієнко. 14 січня того ж таки 1723 р. відбулися чергові вибори стародубського війта. Після проведення голосування С. Тищенко відмовився від посади міського голови. Наказний стародубський полковник П. Корецький звітував П. Полуботку про обрання бурмистра Якова Андрієнка на уряд війта. Обидва вони прибули до Глухова і 21 березня 1723 р. Яків Андрієнко отримав гетьманський універсал на війтівство [10, с. 338]. Новообраний війт здобув прихильність стародубського полковника, пообіцявши йому повагу і повну покору [4, с. 125]. Магістратський писар Григорій Отвіновський не порушив клопотання, а у березні того ж таки року зайняв посаду городского отамана [10, с. 189].

С. Тищенко хоча і відмовився від війтівства (ймовірно через тиск з боку наказного полковника П. Корецького), не облишив надії згодом очолити міський уряд. Він вирушив до Глухова з відповідним клопотанням. Знайшовши там колишніх «благотриятелей и в прежней силе», зокрема, генерального писаря Савича, відстоював правомірність свого призначення на уряд війта колишнім гетьманом І. Скоропадським. Але всі його старання були марними.

Війт Яків Андрієнко, завдячуючи своєю новою посадою П. Корецькому, письмово зобов'язався «не виходити з полковницької підпорядкованості і, таким чином, відкрито підпорядкував і свою, і магістратську владу – владі полковника» [4, с. 127]. Відтоді магістратська старшина перебувала у повній залежності від уряду полковника. Так було і за наступника Петра Корецького – стародубського наказного полковника Івана Кокошкіна. Така політика міського голови аж ніяк не влаштовувала стародубське міщанство, яке спершу не наважилося оскаржити дії магістратської старшини. У січні 1725 р. стародубські міщани врешті-решт насмішилися подати

скаргу наказному полковнику Івану Бороздні на війта Якова Андрієнка та просити про його звільнення. Не будучи компетентним у цій справі, І. Бороздна відправив скаргу стародубських міщан до Генеральної військової канцелярії, а остання передала її для подальшого розгляду в Малоросійську колегію. Лише після повторного клопотання стародубських міщан постановою Генеральної військової канцелярії від 2 лютого 1725 р. було запропоновано наказному полковнику І. Бороздні провести вибори міського голови: «дабы он за согласиём урядников майстратовых и других мещан тамошних, избравши якого человека добросовестного и справного. Приказал ему за войта всякие дела в майстрате управлять, до времени, покамест на посланную в коллегию промеморию ответ и резолюция учинится» [4, с. 128]. Укотре спалахнула боротьба за посаду міського голови. Виборювали собі владу Семен Тищенко (заручившись цього разу підтримкою наказного полковника) та Яків Андрієнко. Останній відправив до Генеральної військової канцелярії лист-протест, в якому занажив, що має універсал на війтівство. Генеральна військова канцелярія змінила своє попереднє рішення і 1 березня 1725 р. видала нове розпорядження «об оставлении войтом Андреенка». Тим часом наказний полковник І. Бороздна 2 березня провів вибори і звітував до Глухова. Боротьба за посаду голови Стародубського магістрату засвідчила розквіт хабарництва. Хоча наказний полковник І. Бороздна і підтримував С. Тищенка, втім, дізнавшись про нову постанову Генеральної військової канцелярії, заперечувати не наважився. Де-юре Яків Андрієнко продовжував очолювати уряд війта, але де-факто завідував магістратськими справами бурмистер Ісак Якович, перебуваючи під постійним наглядом наказних полковників. Урешті-решт, на вимогу магістратської старшини у травні місяці 1725 р. Яків Андрієнко відмовився від посади.

З новою силою боротьба за війтівство спалахнула навесні 1727 р. Наказний полковник Ілля Пашков угледів «в магистратском правлении нерадие» через те, що наказний війт Ісак Якович «за старостию своей и что весьма (вовсе) неграмотен, не может в том управиться и действительно быть» [4, с. 129 – 130]. Він запропонував посаду міського голови колишньому війту Якову Андрієнку, про що завчасно повідомив Генеральну військову канцелярію. Остання видала Стародубському магістрату два протилежні за змістом розпорядження, датовані 10 червня та 6 липня. Згідно з першим, наказним війтом мав лишатися Ісак Якович, а згідно з другим – Яків Андрієнко. Для вирішення даного конфлікту гетьман Д. Апостол дозволив організувати нові вибори та делегував до міста комісію: «отправляем своего сотника, чтобы вы в присутствии его выбрали на войтовский уряд с общаго всех согласия человека добраго, исправнаго и ни в чем дурном не заподозреннаго, которого мы и утвердим в этом звании своим универсалом», а Якова Андрієнка було відсторонено від війтівства [6, с. 628 – 629]. За результатами виборів уряд війта очолив колишній магістратський писар, бурмистер Олександр Злотник. Після його смерті, у червні 1730 р. гетьман дозволив провести вибори лише кандидатів (2 – 3 осіб) на посаду міського голови. Обрати і затвердити війта він мав особисто. Відтак, було запропоновано двох кандидатів – бурмистра Андрія Дем'яновича та відомого вже Семена Тищенка. Але жоден з них так і не очолив міський уряд. На прохання колишнього війта Якова Андрієнка рішенням Генеральної військової канцелярії він був поновлений на посаді міського голови. 4 вересня 1730 р. отримав гетьманський універсал на війтівство: «по умертвии тепер означенного войта Александра Злотникова, хочай прислан к нам от них же магистратовых урядников и мещан тамошних выбор на тот войтовский уряд кандидатов, однак мы не отдаляючи ж оного прежнего войта Якова Андреевича од того войтовства и утверждаючи ж его тепер до розиску ...определяем оного п. Якова быть войтом и правление в майстрате Стародубовском содержать до дальшого нашего определения и утверждения» [10, с. 340].

Цього разу стародубські міщани не оскаржили дане рішення, за 8 років боротьби вони втратили будь-яку віру в чесні вибори, не могли протистояти хабарництву та корупції у вищих ешелонах влади.

Після смерті війта Якова Андрієнка у лютому 1732 р. стародубський магістрат лише через рік отримав дозвіл на проведення нових виборів. Відтак у 1733 р. міським

головою було обрано бурмістра Антона Коменка, який залишався на цій посаді до 1760 р. [4, с. 131 – 132]. Про його заможність свідчать факти купівлі-продажу шляхетського володіння у 1736 р. та продаж міщанської землі в Стародубі у 1752 р. Його син «абшитований» військовий товариш Семен Антонович Коменко отримав від батька не лише значні володіння, а й високий соціальний статус [14, с. 46].

У 1766 р. окремо існували посади голови міста та війта. Обов'язки голови міста виконував бурмістер Герасим Єлисеєв, а посаду війта обіймав військовий товариш Петро Грозинський, який, за слушним зауваженням міщан, «находится не по выбору гражданскому и не из мещан тамошних прироченных» [15, с. 94]. До складу магістратської старшини 1766 р. входили: бурмістри Данило Рочинський (депутат від магістрату до Законодавчої комісії), Лаврентій Злотников, Євстафій Іафтафев, Іван Цалабан, лавники Феодосій Євтихій, Семен Худина, Федір Коробовський, Петро Гуфтарьов, Данила Лешедка, Григорій Шалобов, Роман Лайкевич, райці Микита Іванов, Олексій Кункевич, Петро Расторгуй, Роман Цалабан та магістратський писар Кіндрат Пашкевич [15, с. 96]. Стародубське міщанство воліло провести нові вибори війта [15, с. 96; 16, с. 14 – 66]. Але ймовірно і надалі уряд війта у Стародубі, так само як і в Чернігові та Ніжині, очолювали представники козацької старшини.

Таким чином, боротьба за війтівство в Стародубі поступово призвела до того, що представник державної установи очолив міський уряд, що свідчить про поступове узалежнення Стародубського магістрату від полкової канцелярії.

1. Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619 – 1633 рр.) / П. Кулаковський // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук-практ. конф. / За ред. С. А. Леп'явка, В. М. Бойка. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 26 – 33.

2. Магдебурзькі грамоти містам Лівобережної України XVII – XVIII ст. (верстка збережених аркушів) // Корпус магдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань 20-х – 40-х років XX століття / автори-упорядники В. І. Андрейцев, В. І. Ульяновський, В. А. Короткий. – Київ: «Прайм», 2000. – С. 45 – 75.

3. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні / Д. Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. – Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1904. – Ч. 2. – С. 386 – 442.

4. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1. – Полк Стародубский / А. Лазаревский. – Киев: Типография К. Н. Милевского, 1888. – 522 с.

5. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Білоцерківський полк / В. Кривошея. – Київ: Стило, 2002. – 184 с.

6. Багалей Д. Судьба магистратского самоуправления в малороссийских городах XVII – XVIII вв. / Д. Багалей // Сборник статей в честь Матвея Кузьмича Любавского. – Петроград, 1917. – С. 627 – 636.

7. Модзалевский В. Л. Орывки из Стародубской меской книги за 1664 – 1673 гг. / В. Л. Модзалевский. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1911. – 37 с.

8. Константинович Н. Обозрение Румянцевской описи Малороссии / Н. Константинович. – Чернигов: Губернская типография, 1875. – Вып. 3 (Полк Стародубский).

9. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / Упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К.; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. – 1086 с.

10. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку 1729 – 1730 гг. / Під ред. К. О. Лазаревської – К.: ВУАН, 1929. – Український архів. – Т. 1. – 576 с.

11. Лаєвський А. Старшинський корпус Стародубського полку за гетьмана Івана Мазепи / А. Лаєвський // Сіверянський літопис. – 2015. – № 4. – С. 18 – 32.

12. Лазаревский А. К портрету С. Я. Ширая / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1887. – Т. XIX – № 10. – С. 398 – 400.

13. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник / В. Л. Модзалевський

/ Упор. В. В. Томазов. – Київ – СПб.: Видавництво ВІРД, 2004. – Т. V. – Випуск 5. – 100 с.

14. Кривошея І. Неурядова старшина Гетьманщини і міщанська верхівка в середині XVIII ст. (на прикладі м. Стародуба) / І. Кривошея // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2-3 – С.40 – 48.

15. Наказ от жителей г. Стародуба / Материалы Екатерининской законодательной комиссии. – Часть XIII // Сборник императорского русского исторического общества. – Т. 144. – С.-Петербург: Типография Главного Управления, 1914. – С. 86 – 99.

16. Авсеенко В. Малороссия в 1767 г. Эпизод из истории XVIII столетия / В. Авсеенко. – К.: Университетская типография, 1864. – 152 с.

Анна Доманова

**ВОЙТЫ СТАРОДУБСКОГО МАГИСТРАТА
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVII – XVIII В.)**

Привилегии на Магдебургское право городам Чернигово-Сиверщины обязывали мещанство формировать органы местного самоуправления во главе с войтом. В статье осуществлена попытка реконструировать персональный состав войтовской должности Стародубского магистрата во второй половине XVII – XVIII веках и проанализировать проблему взаимоотношений должностных лиц магистрата с представителями казацкой старшины во время избрания городского главы.

Ключевые слова: Стародубский магистрат, войты, полковая старшина.

Hanna Domanova

**VIITS OF STARODUB MAGISTRATE
(THE SECOND HALF XVII – XVIII CENTURIES)**

The privileges of the Magdeburg Law in the cities of Chernihiv-Sivershchyna obliged middle-class community to form the municipal governments headed by viit. After the Ukrainian national revolution of the mid XVII century and Ukraine's accession to Russia middle-class community tried to keep status quo. On this basis the understanding with both the Hetman and the tsarist governments was reached. The head of the municipal government – the viit was elected by citizens on a competitive basis with a subsequent Hetman's approval. His responsibilities included the management of administration and courts.

The article attempts to reconstruct the personnel of the viit government of Starodub magistrate during the second half of the XVII – XVIII centuries and analyze the problem of relationship between the magistrate officials and representatives of Cossacks' sergeant majors at the time of election of the mayor.

Therefore, in Starodub during the second half of the XVII – XVIII centuries more than 11 people occupied the viit post and the elections of the mayor in the XVIII century were accompanied by active struggle for power.

Keywords: The Starodub magistrate, viits, regimental sergeant Major.

Олександр Бондар

ПЛАН ПРИЛУЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ 1745 р. У АЛЬБОМІ Ф. ЛАСКОВСЬКОГО

Повідомлення присвячене опису та публікації плану Прилук 1745 р. Він був опублікований у 1866 р. військовим інженером та істориком фортифікації генералом Ф. Ласковським. Проте цей документ довгий час залишався невідомим для більшості дослідників історії містобудування України XX – початку XXI ст. Автор повідомлення упорядкував графічну сторону плану та зробив його короткий опис. Це третій відомий план міста Прилуки XVIII ст. На жаль, сьогодні не відомо, де зберігається оригінал 1745 р., і чи існує він узагалі. Однак завдяки Ф. Ласковському ми можемо користуватися його копією середини XIX ст. під час досліджень містобудівних процесів Прилук 1740-х рр.

Ключові слова: Прилуки, фортеця, план, фортифікація.

На сьогодні однією з найактуальніших тем української історії є історія містобудування. Адже українське місто ранньомодерного часу – це своєрідне урбаністичне утворення, що відрізнялося за своїми морфологічними ознаками як від західноєвропейського, так і від російського зразків. Воно поєднувало в собі традиції різних епох і народів, що в свою чергу призвело до народження дуже цікавого і специфічного симбіозу міста-фортеці. За останні десятиліття українські науковці зробили суттєвий дослідницький прорив у цій галузі. Особливо завдяки тому, що вдалося вийти за рамки марксистської теорії градоутворення, віднайденню нових та вивченню вже відомих джерел. Серед них чи не найголовніше місце посідають картографічні матеріали. Вони якнайкраще ілюструють тенденції українського містобудування. На жаль, фонд картографічних матеріалів досить обмежений. Для Правобережної України ситуація дещо краща. Там збереглася значна кількість планів міст, містечок та замків. Для Лівобережної України ситуація з планами часто катастрофічна. Іноді навіть для полкових міст відомо не більше 2-3 планів XVIII ст. Одним з таких міст Лівобережжя є Прилуки.

На сьогоднішній день до наукового обігу було введено всього два плани полкового міста Прилуки, що відносяться до XVIII ст.

Перший – це недатований план Прилуцької фортеці XVIII ст. На думку В. Вечерського, він відноситься до середини XVIII ст. [1, с. 186] Другий – план міста Прилуки з нанесеним контуром фортеці 1780-х рр. [5] Обидва ці плани були надруковані в енциклопедичному довіднику Чернігівщина у 1990 р. [6, с. 664; Табл. XL] На жаль, якість публікації залишалася досить ознайомчою. Вже у 2000-х рр. обидва ці плани були передруковані в більшому розмірі та кращій якості В. Вечерським [1, с. 185-186].

У 2016 р. під час роботи з альбомом «**Карти, плани і креслення до III-ї частини матеріалів для історії інженерного мистецтва в Росії**» 1866 р. Ф. Ласковського на листі №4 «**До оборони кордонів**», в нижній частині під артиклем «**Зображення 15**», було виявлено план «**Полкового міста Прилуки**», а під «**Зображення 16, 17 і 18**» профілі розрізів оборонних споруд Прилуцької фортеці [2, Лист 4]. Загалом «Альбом» Ф. Ласковського до його відомого тритомника з історії фортифікації був надрукований обмеженим накладом (на сьогодні точна кількість примірників невідомо).

© Бондар Олександр Миколайович – науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського.

ма) у двох теках та використовувався під години навчання у військово-інженерних заставах Російської імперії у другій половині XIX ст.

План Прилук являє собою графічно відображену схему укріплень міста та замку. Виконаний друкарським методом (літографія?) темно-сірою або чорною фарбою. На ньому позначено основну топографічну ситуацію Прилуцької фортеці та місцевості навколо неї. На плані наявна значна кількість різноманітних позначень та букв, що становлять експлікацію плану. Текстове пояснення до експлікації знаходиться окремо від альбому в третьому томі «Материалов для истории инженерного искусства в России» Ф. Ласковського. Ця експлікація є досить детальною та інформативною, тому слід навести її повністю мовою оригіналу:

«Изобр. 15 (ориг.)

А. Город;

Б. замок;

В ... форштадты;

В городе:

а, а... земляной вал, окружавший город;

б, б... деревянные на нем башни;

в, в... рavelины;

г. ворота Млиновые;

д. -//- Киевские;

е. -//- Пыратинские;

ж. -//- Кустошевские;

з. вылазные или калитки.

В замке:

и. ворота замковые;

к. пороховой погреб Прилуцкого полка.

Изобр. 16, 17, 18 (ориг.) профили к укреплённой ограде г. Прилук» [3, с. 867].

План, профілі та масштаби до них досить сильно розкидані по листу № 4. Тому для зручності користування всі елементи, що стосувалися Прилуцької фортеці, зведені в електронній копії в одну аплікацію з повним збереженням масштабів (рис. 1).

Зрозуміло, що саму літографію плану виконано вже в середині XIX ст., однак на експлікаціях у планах Ф. Ласковського завжди вказувалося на походження плану. Так, якщо план був копією з оригіналу, то завжди додавалося поряд з назвою «(ориг.)». Тому цей план можна використовувати для вивчення містобудівних процесів Прилук середини XVIII ст. Оригінальний план, як указує сам Ф. Ласковський, зберігався в «Инж. арх.» під «17725 №5/1. – 1745». Однак, що це був за «Інженерний архів(?)» і де він зберігається тепер, автору цього повідомлення невідомо.

Повертаючись до плану, слід окремо сказати кілька слів про профілі фортечних валів та ровів. Так, вірогідно, в найкращому стані був вал та рів замку, про що свідчить **«Изобр. 16»**. Рів тут мав більш-менш V-подібну форму характерну для тогочасної фортифікації, а сам контрескарп – прямий профіль. Також по верху валу проходив невеликий земляний бруствер. Укріплення ж фортеці, як видно з профілю **«Изобр. 17»**, були дещо в гіршому стані: рів був досить широким, але мав коритоподібну форму, контрескарп дещо осунувся. По зовнішній стороні валу був горизонтально вкопаний гострокіл, що виконував функцію «рогаток». Також із внутрішнього боку вал підтримувався дерев'яною зрубною конструкцією, яка, можливо, залишилася від попередніх укріплень або ж була заново спеціально збудована. Найслабші фортифікації знаходились зі сторони р. Удай. Тут вони просто представлені ескарпованим схилом річкового берега та валом з невисоким бруствером та рогатками. Завдяки масштабній лінійці (дана в футах і сажнях) можна дізнатися про розміри валів. Так, замковий вал мав висоту 1,2 саж (2,5 м), ширину підосви 4,5 саж. (9,4 м), ширина рову 6,5 саж. (13,6 м), глибина – 2,7 саж. (5,7 м); міський вал зі сторони міста висота – 1,7 саж. (3,5 м), ширина – 4,5 саж. (9,4 м), ширина рову – 10 саж (21 м), глибина від підосви валу – 3 саж. (6,2 м); висота й ширина валу від р. Удай становила 0,8 саж (1,7 м) та 3,5 саж. (7,3 м) відповідно, а висота ескарпованого берега становила 6 саж. (12,5 м). Звертає на себе увагу те, що профілі укріплень не мають берми між

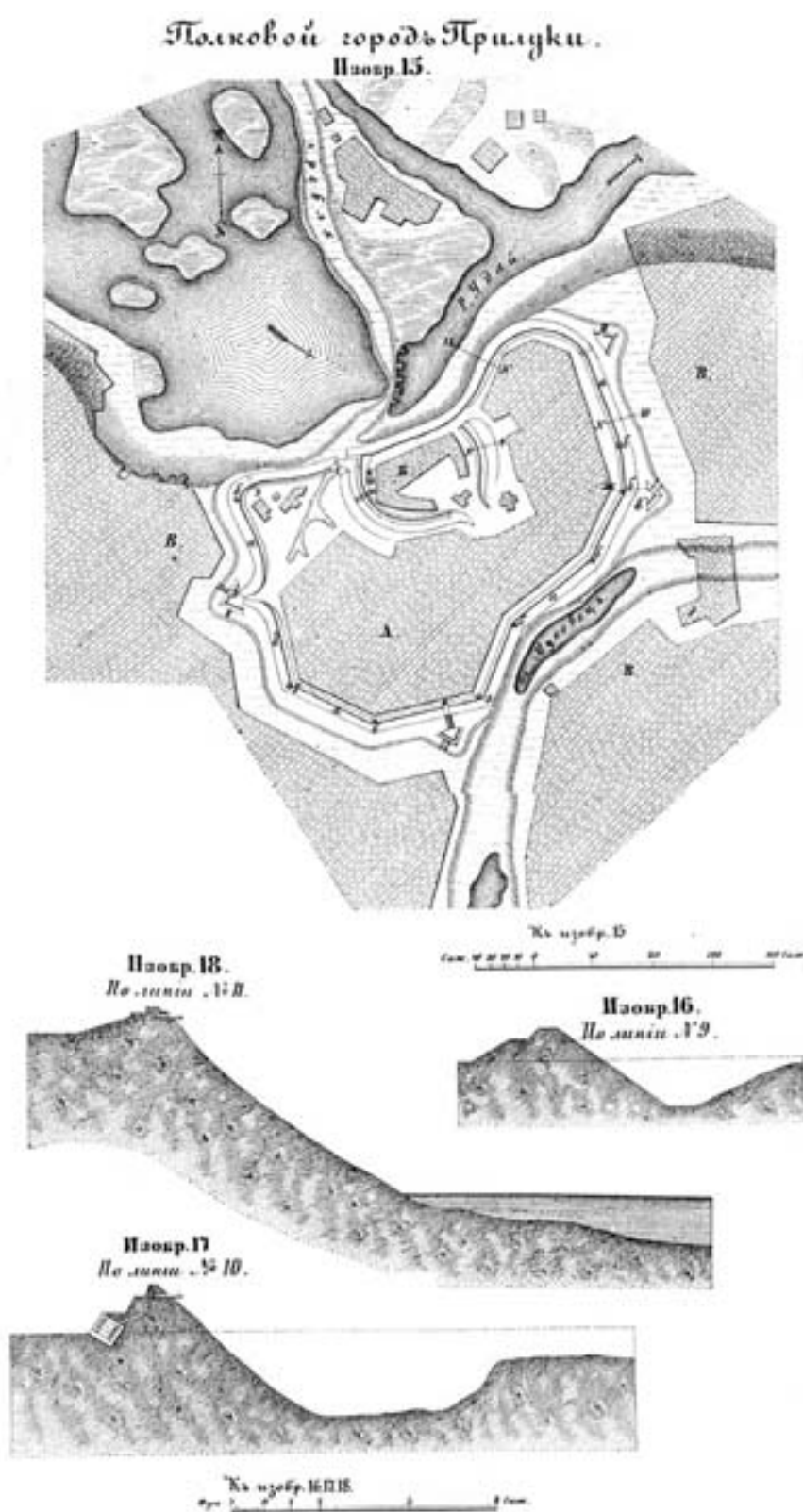

Рис. 1. План «Полкового города Прилуки» 1745 р. з альбому Ф. Ласковського, упорядкований автором.

валом та ровом, що якраз характерно для козацьких фортець. Приблизно до плану фортеці відноситься і її письмовий опис, який засвідчує: «Вал во многих местах осыпался, коло бойниц земля извне поосулась. Рогатки вокруг не всюды поставлены, а некоторые повалились, а вылазках фортки запоров никаких не имеется» [4, с. 38]. Ці дані відносяться до 1738 р., на початку війни з Туреччиною. На плані ж 1745 р. видно, що укріплення в більш-менш пристойному стані, тож, можливо, що вони були дещо реконструйовані. Зазвичай, якраз з такими реконструкціями і пов'язана зйомка нових планів.

На жаль, на цьому плані міська забудова показана лише «прямою» у вигляді штриховки, а сама вулично-квартирна структура відсутня, оскільки головним завданням було дати уявлення про укріплення, а не план міста. На плані також наявні три топонімічні назва – «гребля», «оз. Муховець» та «р. Удай».

Таким чином, план «Полкового города Прилуки» в альбомі Ф. Ласковського – це копія XIX плану 1745 р. Однак остання, за вказівкою самого автора, відповідає оригінальній зйомці, зважаючи на те, що це третій відомий план Прилук XVIII ст. Дуже цінним джерелом виявилася й експлікація до плану, оскільки вона уточнила розташування воріт, вилазок, башт, а також порохового погреба. Тепер, поєднуючи дані всіх трьох відомих планів, можна точніше відтворити містобудівні процеси Прилук між 1740-ми та 1780-ми рр.

1. Вечерський В.В. Фортеці й замки України. – К., 2011. – 664 с.
2. Ласковский Ф.Ф. Карты, планы и чертежи к III-й части материалов для истории инженерного искусства в России. – СПб., 1866. – Лист № 4 «К обороне границ».
3. Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Опыт исследования инженерного дела в России после императора Петра I до Императрицы Екатерины II. – СПб., 1865. – 1022 с.
4. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. – К., 1980. – 148 с.
5. Національна бібліотека імені В. Вернадського. – Відділ картографії. – План Прилук № 23439.
6. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1006 с.

Александр Бондарь

Сообщение посвящено описанию и публикации плана Прилук в 1745 г. Он был опубликован в 1866 г. военным инженером и историком фортификации генералом Ф. Ласковским. Однако этот документ долгое время оставался неизвестным для большинства исследователей истории градостроения Украины XX – начала XXI ст. Автор сообщения упорядочил графическую сторону плана и сделал его короткое описание. Это третий известный план города Прилуки XVIII в. К сожалению, сегодня не известно, где хранится оригинал 1745 г., и существует ли он вообще. Однако благодаря Ф. Ласковскому мы можем пользоваться его копией середины XIX ст. во время исследований градостроительных процессов Прилук 1740-х гг.

Ключевые слова: Прилуки, крепость, план, фортификация.

Olexandr Bondar

The Plan 1745 of Priluky Fortress of the F. Laskovsky Album

Posts describes plan of Pryluky 1745. Plan was published in 1866 as a military engineer and historian of fortifications F. Laskovsky. However, this plan remained unknown to most researchers History of Urban Planning Ukraine 20–21 century. Author of this posts streamlined graphical side plan and did a brief description. This plan was the third known plan of Pryluky city 18th century. We don't know where it is known which houses the original 1745 today. We do not know whether there is at all original today. However, due to F. Laskovsky, we can use his copy of the mid-19th century when exploring city planning process of Pryluky in 1740-ies.

Keywords: Pryluky, fortress, plan, fortification.

Оксана Ломко

ЗАСНОВНИК МІСТА ДОНЕЦЬК: КОЧУБЕЙ ЧИ ЮЗ?

Стаття є спробою спростувати поширену в історіографії думку, що засновником міста Донецьк був англієць Джон Джеймс Юз. Водночас мало кому відомо, що ідея побудувати рейкопрокатний завод і робоче селище навколо нього належала не йому, а дійсному статському раднику Сергію Вікторовичу Кочубею.

Акцентовано увагу на співпраці Сергія Кочубея і Джона Юза, що призвела до становлення Донецька як великого промислового центру України.

Ключові слова: Донецьк, Сергій Вікторович Кочубей, концесія, залізниця, рейкопрокатний завод, металургійний завод, родовища вугілля і залізної руди.

Донецьк до початку російської збройної агресії проти України (2014 рік) – великий промисловий та фінансовий осередок, «шахтарська» столиця України, на долю якої безпосередньо вплинула родина Кочубеїв.

Основне заселення теперішнього міста почалося наприкінці XVIII століття, коли у верхів'ях річки Кальміусу, на її правому березі в урочищі Олександрівці осідали зимовниками і хуторами заможні січовики-запорожці разом зі своїми сім'ями і наймитами [1, 70].

Новий поштовх розвитку донецький край отримав у XIX столітті, коли на його території були знайдені значні поклади кам'яного вугілля. Загалом на Донбасі родовища вугілля і залізної руди почали досліджувати ще в часи Катерини II (1762–1796 рр.), але до практичного видобутку сировини справа так і не дійшла [2, 327]. У подальшому протягом XIX століття російський уряд починав кілька спроб самостійно організувати видобуток вугілля і створити металургійну промисловість на сході і півдні України. Перші «казенні» заводи були побудовані в Луганську (1800 р.), у Керчі (1850 р.), а також Петровський завод в Бахмутському повіті (1861 р.), але налагодити виробництво так і не вдалося. З одного боку, видобуток вугілля гальмувала відсутність залізниць на Донбасі, з другого – залізнична мережа в імперії тільки починала створюватися, і загальний попит на вугілля з боку залізниць був ще не достатнім [3, 346–347]. Саме тому, для освоєння Донбасу російським урядом було вирішено залучити приватний капітал. Протягом 1866–1873 років видається цілий ряд концесій (договір про передачу природних багатств, підприємств, інших господарських об'єктів, що належать державі чи місцевим органам влади, в тимчасову експлуатацію іншим державам, іноземним фірмам, приватним особам) на будівництво чавуноплавних та рейкопрокатних заводів на досить пільгових і навіть заохочувальних для їхніх організаторів умовах. Зокрема, такі концесії були видані: князю Віктору Іларіоновичу Васильчикову (1820–1878 рр.), залізничному підприємцю Самуїлу Соломоновичу Полякову (1837–1888 рр.), Петру Івановичу Губоніну (1825–1894 рр.) та Віктору Федоровичу Голубєву (1842–1903 рр.) [4, 25].

З них успіху досягли лише два останніх представники, створивши спільно в 1873 році «Акціонерне товариство Брянського рейкопрокатного, залізо-детального і механічного заводу для добування металів і мінералів, виплавки чавуну, вироблення заліза, сталі і виготовлення з них виробів на продаж». Підприємство, задумане князем

© Ломко Оксана Миколаївна – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Віктором Іларіоновичем Васильчиковим, не було засноване через те, що Міністерство державного майна зустріло труднощі щодо відведення під завод казенної ділянки землі з притаманним їй кам'яновугільним родовищем (в Бахмутському повіті Катеринославської губернії) [5, 232]. Засновник Курсько-Харківсько-Азовської залізниці Самуїл Соломонович Поляков при утвердженні статуту товариства згаданої дороги зобов'язався, без всякого грошового сприяння з боку уряду, збудувати поблизу лінії рейковий завод для виготовлення не менше 500 тисяч пудів рейок на рік. У 1869 році він безоплатно отримав казенну ділянку землі в Бахмутському повіті. Завод повинен був відкритися в 1872 році, але вже влітку цього року Самуїл Поляков клопотав про віддалення вказаного терміну і просив дозволу на передачу своїх зобов'язань заснованому ним товариству Азовського рейкового заводу. Завод так і не збудували, пізніше члени товариства повідомляли: «місцевість для побудови заводу виявилася непридатною з причини нестачі води» [5, 233].

*Портрет Сергія Вікторовича
Кочубея (1820–1880 рр.).*

У 1866 році концесію на будівництво рейкопрокатного заводу отримав і князь Сергій Вікторович Кочубей [4, 25]. Плануючи побудувати завод для виготовлення рейок у Донбасі, Сергій Вікторович висунув перед урядом низку умов. По-перше, уряд мав надати в розмірі 50 копійок з кожного пуду рейок премію, яка сплачувалася б з перших 300 тисяч пудів протягом 12 років і становила 1,5 мільйона карбованців, по-друге, дозволити безмитне ввезення устаткування для заводу і наполягав на ряді інших пільг. 12 листопада 1867 року Міністерство фінансів погодилося з вимогами концесіонера, але з умовою, якщо він за півроку збере необхідний для будівництва заводу капітал [6, 48].

Сергій Вікторович Кочубей (1820–1880 рр.) – один з представників давнього роду Кочубеїв, дійсний статський радник, полтавський губернський предводитель дворянства. Сергій

Вікторович – молодший син російського державного діяча Віктора Павловича Кочубея (1768–1834 рр.) та Марії Василівни Васильчикової (1779–1844 рр.). У 1841 році закінчив фізико-математичний факультет Санкт-Петербурзького університету. Був зарахований до Департаменту уділів. Служачи на Кавказі і в Закавказзі, він займався розробкою покладів кам'яного вугілля. Під час служби довідався про поклади вугілля в Донецькому кряжі від відомого гірничого інженера Олександра Борисовича Іваницького (1811–1872 рр.). За працю з розробки та відшукування кам'яного вугілля на Кавказі й у Закавказькому краї князь Сергій Вікторович Кочубей у 1847 році отримав орден Святого Володимира IV ступеня. Після життя на Кавказі повертається в Росію, де стає чиновником особливих доручень при Міністерстві внутрішніх справ [7, 547]. Сергій Вікторович був одним з перших членів Санкт-Петербурзького Імператорського яхт-клубу. На своїй яхті в 1849–1850 роках здійснив подорож навколо Європи з Кронштадта (місто-порт в Росії, розташований на острові Котлін) в Миколаїв (місто в Україні, що за 65 кілометрів від Чорного моря) [8, 535]. Разом з братом Михайлом Вікторовичем Кочубеєм (1816–1874 рр.) займався організацією акціонерних товариств та брав участь у фінансових, промислових та залізничних проєктах. Так, у 1852 році був запропонований план будівництва Харківської залізниці, і князь Сергій Вікторович подав прохання надати концесію на будівництво дороги, яка повинна була з'єднати Курськ, Харків і Таганрог. У планах Сергія Кочубея з компаньйонами акціонерного товариства було спорудження дороги від Харкова – «Нижнього Новгорода південної Росії», як його називали через зростання торгового значення міста, – до порту Феодосія. Але цей проєкт так і не був затверджений. Ро-

сійський імператор Олександр II (1855–1881 рр.) віддав перевагу пропозиції Самуїлу Соломоновичу Полякову, яка передбачала будівництво залізниць Курськ-Харків і Харків-Таганрог з відгалуженням на Ростов [9, 72–73].

*Портрет Джона
Джеймса Юза
(1814–1889 рр.).*

У 1869 році Сергій Вікторович за 24 тисячі англійських фунтів стерлінгів продав концесію англійському підприємцю Джону Джеймсу Юзу (Х'юзу) (1814–1889 рр.). Коли Джон Юз у 1869 році розпочав свою підприємницьку і промислову діяльність у Донбасі, він вже був зрілою людиною і мав значний досвід організації металургійного виробництва в Англії. Власне, все його попереднє життя, особливості характеру й рід діяльності стали тими чинниками, які логічно привели Джона Юза до рішення зв'язати свою долю з індустріалізацією Донбасу [10, 18].

Ймовірно, Сергій Вікторович взагалі не планував збирати необхідні для будівництва заводу капітали, адже перепродаж концесій у той час був звичайною і вигідною практикою. Але той факт, що російський уряд раніше вже мав контакти з Джоном Юзом (його завод виробляв броньовані щити для військових кораблів, які були використані в Кронштадтській фортеці), дає підстави припускати, що поява англійського підприємця на Донбасі не тільки не була випадковою, але продуманою стратегією уряду [2, 330]. Можливо, це була своєрідна «гра», яка стала частиною складних російсько-англійських взаємин 1860-х років і тому, близький до урядових кіл, князь Сергій Вікторович Кочубей (член правління Головного товариства російських залізниць з 1857 року) не випадково продав Джону Юзу концесію. «Гра», за планами російського уряду, мала потреби в швидкій, ефективній і легальній експансії європейських технологій у вітчизняну економіку.

Прибувши до Росії й одержавши від Сергія Вікторовича права на концесію, Джон Юз уклав із Комітетом Міністрів «Договір на утворення Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного й рейкового виробництва і товариства залізниць від Харківсько-Азовської лінії», затверджений 18 квітня 1869 року [2, 328]. Засновники товариства – англійські акціонери, їхнє правління офіційно було розташоване в Англії, де було відоме під назвою New Russia Company Ltd. («Новоросійська компанія») зі статутним капіталом 300 тисяч фунтів стерлінгів (близько 3 мільйонів рублів). Товариство хоча і було організовано на підставі англійських законів, але на вимогу Комітету Міністрів зобов'язувалося підкорятися всім законам Російської імперії відносно підсудності та відповідальності у справах з казною і приватними особами. Загалом у стосунках з імператором, його чиновниками і землевласниками Джон Юз чітко дотримувався російських правил «гри», тому і був прийнятий при дворі та мав урядові привілеї для розширення свого бізнесу [11, 12].

Під час першої емісії планувалося випустити 3400 акцій (фактично в листопаді 1869 року було випущено 1452 акції), частина з яких – привілейовані, а частина – звичайні. Дивіденди встановлювалися в розмірі 10% річних, а для власників привілейованих акцій гарантувався прибуток 15%. Правління складалося із шістьох осіб – чотирьох власників привілейованих акцій і двох – звичайних. Директорами-порядниками заводу стали Джон Юз і Даніель Гуч, що одержували по 1000 фунтів на рік і по 1000 звичайних. Джон Юз добре усвідомив, що підприємницьку діяльність він може вести, тільки спираючись на традиційний досвід російських акціонерних товариств, які для встановлення надійних зв'язків при дворі користувалися послугами почесних осіб, відомих серед імператорських чиновників. Таким почесним директором Новоросійського товариства став князь Сергій Вікторович Кочубей. Він, як записано у Товариському статуті, мав лише право присутності і дорадчого голосу на засіданнях правління, але відповідальності як директор не мав [2, 329].

Уряд надав товариству всі пільги, обіцяні князю Сергію Кочубею, зокрема йому безоплатно передавалися казенні ділянки землі в кількості, достатній для розробки

Загальний вигляд Юзівського заводу зі східної сторони. Фото 1912 р.

кам'яновугільних копалин та державні землі уздовж лінії Харківсько-Азовської залізниці, давалася можливість безмитного ввезення через кордон всього необхідного обладнання для дії заводу та копалин. На вироблені рейки протягом перших 10 років роботи заводу давалася «премія з пуда» – 50 копійок з кожного пуда рейок при щорічному запланованому виробництві 300 тисяч пудів рейок. За рахунок цієї «премії» завод Джона Юза отримував щорічну дотацію 150 тисяч рублів. Крім того, на вигідних умовах видавався кредит на 500 тисяч рублів на будівництво залізниці, що з'єднувала завод із загальною мережею залізниць. Таким чином, Джон Юз у той час був майже повним монополістом у металургійному виробництві на півдні Російської імперії [2, 331].

Зв'язки князя Сергія Вікторовича Кочубея в урядових колах допомогли товариству отримати кредит на будівництво залізничної гілки від заводу до станції Костянтинівка. Чиновник Міністерства шляхів сполучення Андрій Іванович Дельвіг (1813–1887 рр.), який добре знав усі обставини справи, свідчив, що угода на будівництво дороги з Джоном Юзом була укладена на надзвичайно вигідній для останнього умові – максимум протяжності і максимум вартості за кожен версту (1 верста = 1.06 км). Новоросійське товариство отримало також півмільйонний нестатутний кредит з Держбанку і позику в 3 мільйони карбованців на будівництво Костянтинівської залізниці. При замовленні першої партії рейок Джон Юз отримав також від казни понад 1 мільйон завдатку, виплату якого щораз відтягував. Гірничопромисловці півдня згодом зазначали, що з боку уряду Новоросійському товариству були даровані такі пільги і підтримка, яких потім не давали нікому і які, забезпечивши заводу монопольний стан, надовго усунули з його шляху будь-яку конкуренцію і будь-яку спробу розпочати виплавку чавуну і сталі на півдні Росії [4, 25–26].

Джон Юз розпочав будівництво металургійного заводу з робочим селищем в районі села Олександрівка. Так виникла Юзівка (сучасний Донецьк). Юзівський завод почав діяти з 1872 року, а на початку 1873 року підприємство стало працювати за закінченим металургійним циклом. Почали працювати сталеплавильні печі, розпочався прокат рейок. За виробництвом металу завод вийшов на перше місце в країні. Він поклав початок великої металургії південного промислового району [2, 333].

З давніх часів вважається, що роком заснування будь-якого населеного пункту є

момент першого безперервного поселення людей на цьому місці або момент першої згадки у літописах. Виникнення міста Донецьк відрізняється від загальноприйнятих норм. Як відомо, офіційною датою заснування Донецька вважається 1869 рік, коли «Джон Юз почав будівництво металургійного заводу». Звичайно ж, він вніс свій великий внесок у будівництво заводу та розбудову робочого селища навколо нього (сучасний Донецьк). Але мало хто знає, що ідея побудувати завод, умови функціонування заводу і перші кроки в цьому напрямку належали не йому, а Сергію Вікторовичу Кочубею – представнику давнього роду Кочубеїв.

1. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Выпуск 2. Нынешние уезды: Бахмутский, Славяносербский, Ростовский на Дону, Александровский и Мариупольский. – Екатеринославль, 1880. – V, 373 с.

2. Мошенський С. З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. – London Xlibris, 2014. – 455 с.

3. Былим-Колосовский Н. Н. Развитие донецкой каменноугольной промышленности // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 47. – С. 346–347.

4. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики). – К.; Інститут історії України НАН України, 1999. – 266 с.

5. К столетию Комитета Министров (1802–1902). Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета Министров. Исторический очерк. Воспроизведено в оригинальной авторской орфографии издания 1902 года. – Том 4. – М., 2011. – 428 с.

6. Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861 – 1900. – М., 1974. – 281 с.

7. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1910 – Т. 2 Е – К. – 740 с.

8. Большая Российская энциклопедия. В 30 томах. – М., 2010. – Т. 15. Конго – Крещения. – 767 с.

9. История железнодорожного транспорта России. Т.1: 1836–1917 гг. – СПб, 1994. – 336 с.

10. Гайдук В. А., Ляшенко В. Г., Мозговий В. І., Навка І. П. Юз і Юзівка. Пер. анг. текстів Яндоми І. М., підбір і рубрика художніх текстів Вергазова Л. Т. – Донецьк, 2000. – 320 с.

11. Гонимов И. А. Старая Юзовка. 1869–1905. Сталинский металлургический завод. – М. – К., 1937. – 256 с

Оксана Ломко

Основатель города Донецк: Кочубей или Юз?

Статья является попыткой опровергнуть распространенное в историографии мнение, что основателем города Донецк был англичанин Джон Джеймс Юз. Поскольку мало кому известно, что идея построить рельсопрокатный завод и рабочий поселок вокруг него принадлежали не ему, а действительному статскому советнику Сергею Викторовичу Кочубею.

Акцентируется внимание на сотрудничестве Сергея Кочубея и Джона Юза, что привело к становлению Донецка как крупного промышленного центра Украины.

Ключевые слова: Донецк, Сергей Викторович Кочубей, концессия, железная дорога, рельсопрокатный завод, металлургический завод, месторождения угля и железной руды.

Oksana Lomko

The founder of Donetsk city: Kochubey or Hughes?

The article is an attempt to refute the widespread opinion in historiography that the founder of Donetsk was Englishman John James Hughes. Since only few people know that

the idea to build rail rolling plant and a working village around it belonged not to him but to actual state councilor Sergiy Viktorovych Kochubey.

The attention is focused on the collaboration of Sergiy Kochubey and John Hughes, which led to the formation of Donetsk as a large industrial center of Ukraine.

Key words: Donetsk, Sergiy Viktorovych Kochubey, concession, railway, rail rolling plant, metallurgical plant, coal and iron ore deposits.

Donetsk before Russian military aggression against Ukraine (2014) was a major industrial and financial center, «the mining» capital of Ukraine, which was directly influenced by the Kochubey family.

The main settlement of the present day city began in the late XVIII century. A new impetus to the development of Donetsk region was made in the XIX century, when significant deposits of coal on its territory were found. During 1866–1873, Russian government issued a number of concessions for the construction and iron and rail rolling plants in rather favorable and even rewarding conditions for their organizers.

In 1866 prince Sergiy Kochubey received a concession to build rail rolling plant. Planning to build a plant for the manufacture of rails in Donbas, Sergiy Viktorovych has put to government a number of conditions, which were accepted by the Russian government. In 1869 Sergiy Viktorovych had sold out a concession to British businessman John James Hughes for 24 thousand British pounds sterling.

Arriving to Russia and got received from Sergiy Viktorovych rights for the concession, John Hughes signed with the Committee of Ministers «Agreement on the formation of Novorossiysk society of coal, iron and rail production and railroad society from Kharkiv-Azov line» approved on April 18, 1869. Prince Sergiy Kochubey had become an. Honorary Director of Novorossiysk society. The government gave the Society all the benefits promised to Prince Sergiy Kochubey. John Hughes started to build a metallurgical plant with a working village near Oleksandrivka village. So Yuzivka was founded (modern Donetsk).

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94 (477)

Сергій Шумило

НОВЕ ДЖЕРЕЛО ДО БІОГРАФІЇ І. МАЗЕПИ ТА ІСТОРІЇ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ З ЦЕНТРОМ ПРАВОСЛАВНОГО ЧЕРНЕЦТВА НА АФОНІ

Стаття присвячена висвітленню зв'язків гетьманів, старшини з центром православного чернецтва на Афоні.

Ключові слова: гетьмани, старшина, благодійність, Мазепа, Афон, Зограф.

Свята Гора Афон та її спадщина упродовж багатьох століть відігравали винятково важливу роль у розвитку вітчизняної духовності й культури як в епоху Київської Русі, так і за доби національно-визвольної боротьби українського народу в XVII ст. та в пізніші часи. Не без впливу афонських подвижників здійснювалося воцерковлення запорозького козацтва і залучення його до боротьби за релігійне і національне звільнення українського народу¹.

Тісні духовно-культурні зв'язки з Афоном у XVII – XVIII ст. підтримували Києво-Печерський, Києво-Братський, Межигірський, Трахтемирівський, Самарський, Манявський, Почаївський, Густинський, Мгарський, Святогірський, Мотронинський, Краснокутський і багато інших монастирів. Через ці козацькі обителі і українське козацтво, яке також підтримувало тісні зв'язки зі Святою горою, запрошувало звідти досвідчених наставників і старців, робило щедрі пожертвування на афонські монастирі, здійснювало паломництва до їхніх святинь, а нерідко чимало козаків і самі приймали там чернечі постриги.

Особливо тісні зв'язки з Україною та українським козацтвом здавна підтримував болгарський афонський Зографський монастир, в якому жили, молилися чимало вихідців з України. З 1747 року при ньому навіть було утворено на Святій Горі окремий український козацький скит «Чорний Вир», який населяли переважно колишні запорозькі козаки².

Відомо, що на початку XVII ст. при Зографському монастирі на Афоні у печерному затворі подвизався видатний український письменник-полеміст і православний старець Іоан Вишенський, який звідси писав в Україну свої знамениті полемічні послання³. У цій же обителі певний час проходили духовне навчання українські подвижники Григорій Голуб (Голубенко) та Паїсій Величковський⁴. Тут десять років жив і працював відомий український філолог і перекладач, колишній префект Києво-Могилянської академії ієромонах Іаков (Блонницький). Саме в Зографському монастирі він уклав два словники: «Лексикон елліно-славенський» та «Лексикон славено-елліно-латинський», а також «Граматику нову старого і славного язика славенського».

Дослідники історії Зографа відзначають, що з другої половини XVI ст. в числі

© Шумило Сергій Вікторович – директор Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні, головний редактор наукового альманаху «Афонська спадщина» (м. Київ, Україна).

братії болгарського Святогірського монастиря була присутня значна кількість ченців українського походження⁵. Тут вони протягом XVII – XVIII ст. переписували церковно-повчальну та святоотцівську літературу для відправлення на Батьківщину⁶. По суті, болгарський Зографський монастир певний час слугував у якості своєрідного українського духовного осередку і прихистку на Афоні⁷.

Оскільки в XVI-XVIII ст. всі поїздки афонських ченців за збиранням пожертвуваль до Московії пролягали через українські козацькі території, ми можемо припустити, що Зографська обитель на Афоні мала тісні контакти з українською козацькою старшиною ще з часів К. Острозького, І. Вишенського і П. Сагайдачного. Найбільш активними ці зв'язки стають наприкінці XVII і протягом цілого XVIII ст.

Зі свідчень київського ченця і паломника Василя Григоровича-Барського відомо, що в Зографському монастирі зберігалось велике на престольне Євангеліє у майстерно оформленому дорогоцінному окладі зі срібла, що було подароване обителі Іваном Самойловичем⁸.

З архівних документів відомо, що протягом XVIII ст. Україну з метою збирання пожертв відвідували ігумени та інші представники Зографського монастиря⁹. Замовляли неодноразово зографські ченці і друк богослужбових та богословських книжок в друкарні Києво-Печерської лаври¹⁰. Так, з передмови до Євангелія «Апракос» (друкарня Печерської лаври, 1707 р.) ми дізнаємося, що основу його склав старовинний рукопис, подарований Івану Мазепі ігуменом афонського монастиря¹¹. На думку польського дослідника Єжи Остапчука, цим афонським архімандритом міг бути ігумен Зографського монастиря Максим¹², який двічі їздив через Україну задля збирання пожертв: у січні-лютому 1696 і в січні 1702 рр.¹³ За дорученням гетьмана цей рукопис було перевидано Іоасафом Кроковським у Києво-Печерській лаврі¹⁴. І по цей день у бібліотеці Зографського монастиря на Афоні зберігається велика кількість українських стародруків XVII – XVIII ст., у чому автор цієї статті мав змогу пересвідчитись особисто.

Лл. 1 – зображення болгарського монастиря Зограф на Афоні з «Руського Зографського пом'яника».

Щедрими жертводавцями Зографського монастиря були українські гетьмани І. Самойлович, І. Мазепа, Д. Апостол, кошовий отаман Війська Запорозького П. Калнишевський і багато інших представників знатної української козацької старшини, що зафіксовано в пом'яниках обителі¹⁵.

Окрім Зографу, українська старшина підтримувала тісні стосунки і з іншими афонськими монастирями. Так, відомо, що 18 серпня 1688 р. з гетьманом Іваном Мазепою зустрічався ігумен слов'янського афонського монастиря Св. Павла Ісаїя, який, за деякими припущеннями, навіть міг бути родом з України¹⁶. У період з 1703 по 1707 рр. від Руського Пантелеймонівського монастиря (Старого Русика) територією України подорожувати задля збирання милостині архімандрит Христофор та ігумен Варлаам¹⁷. Також мандрували ченці Великої Лаври, Ватопедського та інших афонських духовних закладів. Уцілому, за словами ігумена Петра (Піголя), в XVIII ст. найбільша кількість вкладів у багатьох монастирях Афона доводиться саме на Лівобережну Україну, «де багаті пожертви робили представники верхівки

козацьких полків аж до генерального писаря і гетьмана»¹⁸.

Збереглося чимало свідчень про те, як відбувався збір пожертвувань і милостині афонськими ченцями в Україні та на Запорозькій Січі. Зокрема, єпископ Феодосій (Макаревський) Катеринославський і Таганрозький пише, що на Січі, як і взагалі в Запорозьких землях, афонські й грецькі монахи завжди були бажаними гостями, постійно приїздили на Запоріжжя і навіть жили серед козаків протягом кількох років¹⁹, відвідуючи разом з монахами місцеві монастирі, «всі слободи, всі зимівники і хутори православного козацтва для здійснення у християн церковних треб і для надання віруючим духовної розради»²⁰. Крім того, за словами єп. Феодосія, іноді запорожці й самі мандрували на прощу не тільки в монастирі Лівобережної і Правобережної України, але й на Афон²¹.

Як повідомляє першовідкривач архіву Коша Запорозької Січі А. Скальковський, «ченці приходили для збирання милостині на користь своїх монастирів. У Запорізькому архіві постійно зустрічаємо про це натяки і обрахунки, скільки грошей, риби, солі та хутра куди треба відправити»²².

На відміну від вищої еліти Російської імперії «петровської» та «катерининської» доби, яка поступово відходила від православ'я під впливом новітніх гуманістичних і антихристиянських ідей, українське козацтво продовжувало зберігати у своєму середовищі консервативно-патріархальний лад і традиційні релігійні ідеали²³.

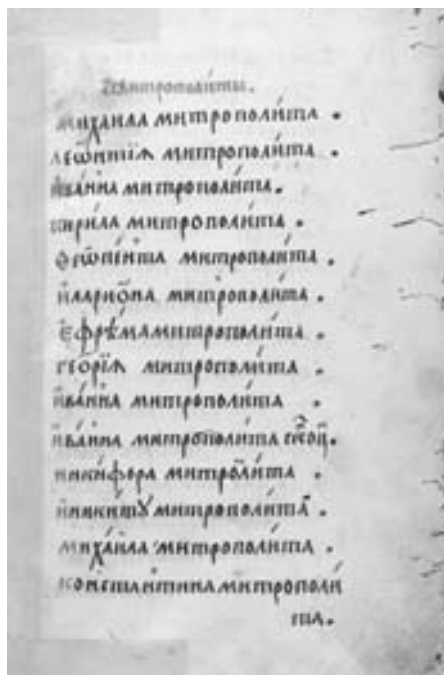
Серед усталених традицій українського козацтва було надання щедрих пожертв на православні монастирі та церкви, які вони регулярно здійснювали під час паломництв або відвідування України православними мандрівними ченцями та священиками.

Як приклад таких щедрих офірників на православні храми, як уже зазначалося, дослідники дуже часто згадують гетьмана Івана Мазепу, кошового отамана П. Калнишевського та багатьох інших, які чимало жертвували на українські монастирі, а також посилали дорогоцінне начиння та пожертви на Афон і до Гробу Господнього в Єрусалим.

Проте, якщо про пожертви і дари українських гетьманів і козацької старшини до українських монастирів і навіть у такі центри східного християнства, як Константинополь, Єрусалим, Антіохію та Олександрію, на-

Іл. 2 – перерахування Великих князів Київських, починаючи з Володимира Великого, у «Руському Зографському пом'янику».

Іл. 3 – перерахування Київських митрополитів, починаючи з першого митрополита Михайла, у «Руському Зографському пом'янику».

писано чимало²⁴, то про їхні зв'язки з Афоном донедавна не було жодного окремого дослідження. Тема ця і досі лишається найменш вивченою.

У цьому плані дуже важливим є виявлення в архіві болгарського Зографського монастиря на Афоні досі невідомого українському загалові рукопису XVII – XVIII століть, який має назву «Руський Зографський Пом'яник» (болг. Руски Зографски Поменик)²⁵. Виявлено його серед старовинних рукописів бібліотеки обителі автором цієї статті під час наукової експедиції до Святої Гори Афон у 2015 році.

Цей рукопис являє собою унікальну пам'ятку, яка відкриває досі невідомі сторінки як в історії Зографського монастиря на Афоні, так і засвідчує існування досить тісних зв'язків України та, зокрема, українських гетьманів і козацької старшини (у якості ктиторів та меценатів), зі світовим центром східного чернецтва та містицизму на Афоні.

Виявлений рукопис являє собою книгу чи Синодик із записами всіх знатних благодійників і жертводавців афонського монастиря Зограф в Україні та Росії. Їх відвідували зографські ченці протягом XVII – XVIII століть, збираючи пожертви на свою обитель.

Слід зазначити, що пом'яники – цінне та унікальне історико-генеалогічне джерело. Переважно це книги (синодики), куди вносили імена для молитовного поминання у храмах і монастирях жертводавців та їхніх родичів, як живих, так і померлих. Вони дозволяють установити імена учасників різних історичних подій, визначити коло вкладників і благодійників того чи іншого монастиря чи церкви, встановити родинні зв'язки тощо. Особливо незамінні вони в генеалогічних і просопографічних дослідженнях²⁶.

Існують різні види пом'яників-синодиків. У даному випадку ми маємо справу з т.зв. «вкладною книгою» для внесення до них імен ктиторів, які зробили значні пожертви на монастир. На Афоні традиційно заведено вести подібні пом'яники або синодики ктиторів і благодійників, куди, як уже зазначалося, записувались імена жертводавців і їхніх родичів (як живих, так і померлих).

Щодо «Руського Зографського Пом'яника», то записи у ньому було започатковано в 1639 р. і тривали до кінця XVIII ст. Отримуючи пожертви, ченці старанно записували як імена та прізвища (а також посади чи церковний сан) жертводавців, так і їхніх рідних («роди»). Таким чином рукопис являє собою унікальну пам'ятку, в якій збережено свідчення не тільки про знатних українських та російських меценатів, але й повні відомості про склад їхніх родин.

До цього часу не існує детального опису Пом'яника та записаних у ньому українських меценатів. Лише короткі загальні згадки про цей документ є у болгарських дослідників Х. Кодова, Б. Райкова, С. Кожухарова, К. Павлікіянова, Д. Чешмеджієва та інших²⁷.

Рукопис містить 118 аркушів 295 x 157 мм. Записи здійснені церковно-слов'янською мовою, напівуставом, заставки й ініціали в стилі бароко з елементами імітації стародрукованих книг. Записи читаються порівняно легко. Почерк не завжди один і той же, писали кілька зографських переписувачів, серед яких були й художники-каліграфи. Окремі заголовки (зокрема, І. Самойловича, І. Мазепи та ін.) майстерно оформлені у вигляді кириличних літер, які візерунково переплетені між собою.

На першій сторінці Пом'яника схематично у кольорі зображений із соборною п'ятикупольною церквою св. Георгія Зографський монастир, обгороджений зубчастими фортечними мурами, які поєднані шістьма сторожовими вежами. Навколо обителі намальовані кипариси. Проте малюнок навряд чи дає точний обрис тогочасного Зографського монастиря, оскільки не відповідає іншим старовинним гравюрам і зображенням обителі (того ж В. Григоровича-Барського та ін.).

На другій сторінці у орнаментально зображеному великому центральному колі записано, що за правління московського царя Михайла Федоровича «положен сей Синодик в дом Святия Афонскія Гори Греческія землі царського богомолия в священную обитель чудотворного образу преславного великомученика і побідоносця Христова Георгія Страстотерпця». У поруч розташованому меншому колі згори церковно-слов'янськими цифрами вказується рік започаткування пам'ятки – 1639.

Пом'яник починається з перерахування імен Великих князів Київських Воло-

димира-Василія Великого, Ярослава-Георгія Мудрого, Всеволода-Гавриїла, Володимира Мономаха, Георгія-Юрія Довгорукого і далі переходить до перерахування суздальських, володимирських та московських князів і царів. Далі йде перелік імен митрополитів Київських Михаїла, Леонтія, Іоана, Кирила, Феопемта, Іларіона, Єфрема та інших.

За тим, у першій частині Пом'яника, перераховані роди московських князів, бояр та інших представників російської знаті, серед яких, окрім Романових, також записані Пожарські, Милославські, Волконські, Плещееви, Морозови, Салтикові, Оболенські та інші. Далі кілька сторінок присвячено молдавським господарям і боярам, які жертвували на Зографський монастир.

Друга частина Пом'яника цілковито складається з представників української козацької старшини (з 56 по 113 аркуш). Починається вона з роду гетьмана Івана Самойловича, перерахування представників якого займає дві сторінки.

Далі серед жертводавців Зографського монастиря на Афоні зазначені представники знатних родів української козацької старшини з Києва, Переяслава, Чернігова, Ніжина, Стародуба, Бахмача, Козельця, Конотопа, Гадяча, Прилук, Коропа, Ічні, Лубен, Миргорода, Полтави, Сум, Лебедина, Охтирки, Харкова, Ізюма та інших українських міст²⁸.

Зокрема, тут записані знатні козацькі роди Івана Самойловича, Данила Апостола, Василя Борковського, Леонтія Полуботка (записаний і Павло Полуботок), Якова Лизогуба, Семена Палія, Івана Обидовського, Федора Топольницького, Івана Черниша, Василя Жураковського, Василя Кочубея, Івана Іскри, Михайла Гамалія, Івана Гулака, Ігнатія Галагана, Михайла Корсака, Симеона Савича, Михайла Бороховича, Андрія Горленка (серед роду останнього згадується й єпископ Іоасаф (святий Іоасаф Білгородський. – **Прим. авт.**), Сави Прокоповича, Василя Котляревського та багатьох інших.

Серед церковних діячів увагу привертають перераховані роди архієпископа Феодосія Чернігівського, митрополита Рязанського Стефана Яворського, єпископа Львівського Іосифа Шумлянського, митрополита Білгородського Іустина Базилевича, архімандритів Києво-Печерських Варлаама Ясинського та Мелетія Сухевича, ігуменів Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича та Сильвестра Головичича, ігумена Київського Пустинно-Микільського монастиря Іоасафа Кроковського, ігумена Межигірського монастиря Феодосія Васковського, ігумена Видубицького монастиря Варлаама Страховського, архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря Ісакія Вленкевича. Також згадуються тут й ігумени та братія Мгарського Лубенського, Густинського Прилуцького та інших українських православних монастирів.

Але найбільший інтерес являє записаний серед ктиторів та жертводавців Зографського монастиря на Афоні гетьман Іван Мазепа з усім своїм родом (арк. 89зв.).

На сьогоднішній день, напевно, це найбільш повні свідчення про рід Івана Мазепи. Так, відомий в Україні Синодик Крупицького Батуринського монастиря, який також містить «род его милости пана Иоанна Мазепи», нарахує всього сім імен, причому тільки спочилих родичів: на першому місці його батько Стефан, а далі йдуть імена Євдокії, Варвари, Тетяни, Олени, «младенци» Варвара та Іван²⁹.

У більшості українських тогочасних пом'яників після накладення за наказом Петра I анафами на Івана Мазепу сторінки з його іменем і родом виривалися та знищувалися. Зокрема, така доля спіткала навіть Пом'яник («Синодик милостинний») Руського Пантелеймонівського монастиря на Афоні, який містить імена і роди

Іл. 5 – рід генерального судді Василя Кочубея у «Руському Зографському пом'янику».

вкладників (жертводавців) з України та Росії, записані для поминання учасниками монастирських посольств в 1705 – 1720-х рр.³⁰ Як зазначає російський дослідник А. Турілов, у цьому пом'янику між аркушами 95 і 96 по нумерації 1868 р. вирізаний аркуш з поминанням роду гетьмана І. С. Мазепи³¹.

Водночас Зографський Пом'яник, належачи болгарському монастирю на Афоні, не зазнав втручання російської синодальної цензури, зберігши у своєму складі усі сторінки, зокрема й з родом Івана Мазепи, який нараховує тут 19 імен.

У верхній частині аркуша міститься заголовок із написом «Родъ его цр҃каго прѣсвѣтлаго Воіска Запорожского гетмана Іоана Мазепы», який художньо оформлений у вигляді слов'янських літер червоного кольору, що візерунково переплетені між собою. Далі йде перерахування імен у два ряди. У першому записано такі імена: **«Іоаннъ, Марію, Стефана, Магдалина, Євдокїа, Варвару, Самоила, Варвару, Уліяну»**. Ці імена старанно виписані чорними чорнилами, а заголовні літери – червоним. У другому ряду записано імена: **«Василїя, Марину, млдци Іоанна, Марию, Кирила, Анну, Григория, и Анастасію, інокіиню Аѳанасїю, Андрея»**. Імена в другому рядку записані сірими чорнилами і без виділення заголовних літер червоним кольором, що дає підстави вважати, що здійснено цей запис було пізніше, а отже, Зографські ченці, ймовірно, мали зустріч з І. Мазепою та отримували від нього дари двічі (в 90-х рр. XVII та на самому поч. XVIII ст.).

На цій же сторінці записано рід дядька Івана Мазепи і двоюрідного брата його матері київського полковника Костянтина Мокієвського, а також племінника Івана Мазепи, ніжинського полковника і наказного гетьмана Івана Обидовського, який загинув у 1701 р. під час російсько-шведської війни.

В якому році здійснено ці записи – не зазначено. Водночас, на наступному, після запису Мазепи, арк. 90 вказано листопад 1701 року. Почерк останнього збігається з тим, яким записані й імена роду Мазепи у другому рядку. Отже, можна було б припустити, що другий запис було здійснено бл. 1701 року. Але плутанини додає той факт, що на попередньому аркуші 88зв (можливо, пізніше?) було зроблено запис від 1705 року. Таким чином ми можемо однозначно стверджувати, що чергова зустріч Івана Мазепи з афонськими ченцями, його вклад на Афон і другий запис до Зографського Пом'яника здійснені між 1701 – 1705 роками. Це дуже важлива деталь, про що ми скажемо нижче.

Привертає увагу той факт, що у першому записі (ймовірно здійсненому в 90-ті рр. XVII ст.) одразу після імені Івана Мазепи йде ім'я Марії, а потім його батьків Стефана і Магдалини. Лишається нез'ясованим, хто записаний тут одразу після гетьмана під іменем Марія?

Як відомо, батько Івана – Адам-Стефан Мазепа в часи національно-визвольної боротьби був білоцерківським отаманом і соратником гетьмана Б. Хмельницького, після його смерті виступав на боці І. Виговського, помер 1665 р.³² Мати – Марина Мокієвська (1624-1707) – представниця старого українського шляхетського роду, її батько і брат були старшинами у Б. Хмельницького і загинули в боях з польськими військами. Близько 1638 року вийшла заміж за Степана Мазепу. Народила двох дітей – сина Івана та доньку Олександру. Бабця відомих діячів Гетьманщини – Андрія Войнаровського й Івана Обидовського. Після смерті чоловіка 1666 року вступила до Луцького Хрестовоздвиженського православного братства, а в 1674-75 рр. прийняла чернечий постриг з іменем Марія-Магдалина і з 1683 року вже була ігуменею Києво-Печерського Вознесенського і Глухівського Успенського дівочих монастирів³³. Вважається основоположницею українського напрямку прикладного мистецтва – гаптування сухозліткою церковного одягу й ікон.

Можна було б подумати, що у Зографському Пом'янику на другому місці записана мати Івана Мазепи – Марина, але в українській традиції зазвичай спершу записували ім'я батька, а вже потім матері. І справді, одразу після імені батька записане чернече ім'я матері – Магдалина. Проте двічі, перед іменем батька і після нього, ім'я матері навряд чи могли записати. Тож виходить, що одразу після імені гетьмана записане ім'я іншої жінки. Зазвичай на цьому місці, перед батьками, пишеться ім'я дружини. І тут найбільша загадка.

Іл. 6 – зображення болгарського монастиря Зограф на Афоні, 1744 р.
Мал. В. Григоровича-Барського.

Як відомо, після 1702 р. Мазепа овдовів, не маючи прямих нащадків. Існують різні версії, як звали його дружину. Дослідники, висуваючи різні гіпотези, називають імена Олени Загоровської та Ганни Фридрикевич³⁴. Водночас жодна з цих гіпотез не доведена.

Найпоширенішою у вітчизняній історіографії є думка, що Мазепа був одружений на старшій за нього заможній удові Ганні Фридрикевич. Проте достеменних джерел про це не збереглося. Це більше припущення, аніж доведений і беззаперечний факт. Уперше думку про одруження Мазепа на удові Фридрикевич висунув наприк. 70-х рр. ХІХ ст. український етнограф та історик М. Костомаров, але він не наводив жодного посилання на джерела, звідки ним запозичена така інформація³⁵. У цій же праці Костомаров у довільній формі наводить і чимало інших не доведених фольклорних переказів, зокрема й ретельно описує як довершений факт відому легенду про прив'язання Мазепа до коня, яка не знайшла свого підтвердження у джерелах і була викрита істориками як пізніший художній вимисел³⁶. Встановлено, що думку про одруження Мазепа на Ганні Фридрикевич М. Костомаров озвучив на підставі листування з О. Лазаревським, в якому той уперше висловив таке припущення³⁷. При цьому сам Лазаревський посилався на усні перекази старожилів Конотопу та с. Смячі про те, що ці населені пункти у володіння «Мазепа отдал их своему пасынку

Іл. 4 – рід гетьмана Івана Мазепа у «Руському Зографському пом'янику».

Криштофу Фридрикевичу»³⁸. Власне, ця коротка згадка з переказів місцевих мешканців і послужила приводом для виникнення гіпотези про те, що Ганна Фридрикевич була дружиною Мазепи. У листуванні з Лазаревським Костомаров засвідчував, що ім'я і походження дружини Мазепи досі невідомі і дякував колезі за бодай найменшу зачіпку у цьому питанні.

Уже в наш час О. Оглоблин на підставі «Малоросійського родословника» В. Модзалевського³⁹ припустив, що доньку Ганни Фридрикевич від першого шлюбу могли звати Марією⁴⁰ (хоча у самого Модзалевського про це нічого немає). Ця його гіпотеза

так само не ґрунтується на жодному з джерел і є лише довільним припущенням. Щодо дітей І. Мазепи О. Оглоблин, слідом за іншими дослідниками, пише: «невідомо також, чи мала вона (Ганна Фридрикевич. – **С.Ш.**) дітей від Мазепи; якщо вони й були, то померли в ранньому дитинстві»⁴¹. Подальші дослідники не просунулися у цьому питанні, подаючи у своїх працях припущення Костомарова та Лазаревського вже як довершений факт.

Отже, питання про те, яке ж насправді було ім'я дружини І. Мазепи і чи були у них спільні діти (а якщо були, то як їх звали?), і досі лишається відкритим. З огляду на це, згадка у Зографському Пом'янику на другому місці після гетьмана імені Марія набирає особливої ваги та цінності.

Як відомо, у 1704 р. Мазепа обрав собі за дружину доньку генерального судді Василя Кочубея Мотрю, якій на той час виповнилося бл. 18 – 22 років⁴². З літописних джерел відомо, що Мазепа навіть просив «малоросійських архиєреєв і от греческих патриархов разрішення на брак»⁴³, проте батьки Мотрі не дали згоди.

Ці обставини інтимного життя Мазепи породили чимало фольклорних легенд та художньої літератури. В останній Мотрю інколи називають іменем Марія (зокрема О. Пушкін в поемі «Полтава»).

Тож можна було б припустити, що у Зографському Пом'янику на другому місці, одразу після гетьмана Мазепи, під іменем Марія зазначена Мотря (Матрона) Кочубей. Проте найменування в художній літературі Мотрі Марією не відповідає історичній дійсності. І в хрещенні, і в житті вона носила ім'я Матрони, і записувати її до афонського пом'яника під іншим іменем не було жодного сенсу. Це підтверджує і сам Зографський Пом'яник, де на арк. 70 під 1686 роком серед жертводавців афонської обителі зазначений генеральний суддя Василь Кочубей з усім своїм родом, серед них і «младениця» Матрона. Зокрема, рід Василя Кочубея записано так: «Василія, Любів, м. Анну, млд. Симеона, млд. Марію, Феодора, інокію Євфимію, Параскевію, Марину, мл. Матрону, мл. Василія, мл. Марфу». Іншим почерком додатково дописано «мл. Феодора, мл. Параскевію». Так само ім'я Мотря записане і в роду В. Кочубея в пом'янику Руського Пантелеймонівського монастиря на Афоні.

Таким чином, як бачимо, для церковного поминання за здоров'я Іван Мазепа ніяк не міг записати Матрону під іменем Марії, якого вона ніколи не носила.

Цілком можливо, що у Зографському Пом'янику на другому місці, одразу після гетьмана і перед його батьками записане ім'я дружини Івана Мазепи. За такою ж схемою у пом'янику записані й інші роди, від Івана Самойловича до козацької старшини. Таким чином можна припустити, що звали дружину І. Мазепи не Олена і не Ганна, а Марія. Той факт, що Пушкін та інші автори помилково називали Мотрю Кочубей Марією, може пояснюватись тим, що ім'я дружини Мазепи тривалий час зберігалось

*Іл. 7 – український козацький скит «Чорний Вир» при Зографському монастирі на Афоні, заснований 1747 р. о. Григорієм Голубом (Голубенком), нащадком гетьмана Оліфера Голуба.
Фото Сергія Шумила, 2015 р.*

у народній пам'яті та усних переказах, проте з часом, як це нерідко буває у фольклорі, помилково наклалося на ім'я Мотрі.

Померла дружина Івана Мазепи у 1702 році. Тож, якщо перший запис у Зографському Пом'яннику було зроблено в 90-ті рр. XVII ст. або й навіть бл. 1701 року, то стає цілком логічним, що при її житті гетьман записував її ім'я одразу після себе.

Проте це лише припущення, яке потребує ще додаткових пошуків та підтверджень на підставі документальних джерел. Так само можна припустити, що під ім'ям Марія записана донька І. Мазепи. Хоча той факт, що її ім'я стоїть перед батьками гетьмана все ж таки нашттовхує на думку, що це саме дружина. Так само і в інших родів козацької старшини у цьому пом'яннику діти зазвичай записні після імен дружин та батьків.

Лишається також не зрозумілим, чому після імен ще живих Івана Мазепи та його дружини чи доньки Марії та перед ще живою матір'ю М. Магдалиною записане ім'я батька Стефана Мазепи, який помер 1665 р. Адже у пом'яниках імена за здорові і за упокій записуються окремо.

Проте, як уже було сказано вище, у даному випадку ми маємо справу не просто зі звичайним пом'янником, а з т.зв. «вкладною книгою» для внесення до них імен ктиторів і членів їхніх родин (як живих, так і померлих), які зробили значні пожертви на афонський монастир.

Імовірно, Іван Мазепа неодноразово здійснював пожертви на Зографський монастир, через що афонські ченці згодом, для зручності поминання, поєднали кілька його записів в один. Причому, оскільки Пом'яник продовжували вести до кінця XVIII ст., то цей оновлений (поєднаний) запис могли зробити вже після його смерті. До такої думки нашттовхує запис давно спочилого батька Івана Мазепи поруч з його та іншими іменами.

Це ж частково може пояснити і той факт, що на попередньому (перед родом Мазепи) аркуші 88об вказано рік запису 1705, тоді як на наступному, після запису Мазепи, арк. 90 вказано листопад 1701 року. Очевидно, афонськими ченцями велися кілька різних записів (синодиків), які потім було згруповано до одного.

Цікаво, що на сторінці з Іваном Мазепою записаний і рід його племінника Івана Обидовського, який загинув у 1701 р. Причому у Пом'яннику він зазначений вже як померлий. Імовірно, цей запис було зроблено невдовзі після отримання звістки про загибель ніжинського полковника.

Припущення про те, що запис роду І. Мазепи у Пом'яннику було зроблено двічі, підтверджує і той факт, що ігумен Зографського монастиря Максим⁴⁴ двічі їздив через Україну задля збирання пожертв: у січні-лютому 1696 і в січні 1702 рр.⁴⁵ Як вже відзначалося, саме під час однієї з таких зустрічей з Мазепою, як вважає польський учений Єжи Остапчук, ігумен Зографу міг подарувати гетьману рукопис знаменитого Євангелія «Апракос», перевиданого Іоасафом Кроковським у Києво-Печерській лаврі за дорученням гетьмана у 1707 р.⁴⁶ На підставі цього факту можна припустити, що перший запис роду І. Мазепи з іменем дружини чи доньки Марії у Пом'яннику було здійснено бл. 1696 р., тоді як другий – наприк. 1701 – поч. 1702 рр. Цей же факт розкриває і загадку походження виданої за наказом І. Мазепи пам'ятки української стародрукованої літератури – Євангелія «Апракос», у передмові до якого зазначалось, що його рукопис було подаровано гетьману «нѣкій ѿ Всечсѣныхъ Аѡнскіѣ стѣѣ Горы Архиманѣ дритѡв»⁴⁷.

* * *

Виявлений в архіві Зографського монастиря «Руський Пом'яник» є унікальною пам'яткою та важливим джерелом як до біографії І. Мазепи, так і історії зв'язків українських гетьманів та козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні в XVII – XVIII ст. Цей рукопис може послужити цінним джерелом у майбутніх дослідженнях з історії церкви, козацької старшини та України доби Гетьманщини.

Зографський Пом'яник дозволяє встановити імена учасників різних історичних подій, виявити їхні родинні зв'язки тощо. У ньому збережено свідчення не тільки про знатних українських меценатів, але й повні відомості про склад їхніх родин. Останнє являє особливу цінність, оскільки про багатьох представників української козацької старшини та шляхти таких даних не збереглося і завдяки віднайденому рукопису

тепер є можливість відновити генеалогічне древо цих родів. Окрім того, документ є цінним джерелом для вивчення українсько-болгарських відносин в XVII – XVIII ст.

Цей документ в чергове засвідчує, що тисячолітні зв'язки зі Святою горою Афон, вплив її традицій та її послідовників на духовно-культурні процеси в історії України відігравали важливе значення. А сама афонська спадщина, безперечно, — одна з важливих складових української національної духовної культури і традиції, яка потребує подальшого вивчення.

Продовження пошуків та досліджень в архівах та бібліотеках монастирів Афона можуть відкрити нові, невідомі досі цінні джерела та свідчення з української історії, культури та духовності.

1. Шумило С. В. «Посилати русинів, схильних до благочестя, на Афон». Роль Святої Гори в історії культури і духовності України // День. Щоденна всеукраїнська газета. – 2014. – № 164–165 (4287–4288). 5–6 вересня. – С. 13; Шумило С. В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины XVIII в. // Афон и славянский мир. Сб. 1. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских на Святой Горе. Белград, 16–18 мая 2013 г. – Афон: Русский Пантелеимонов монастырь, 2014. – С. 113–130.

2. Шумило С. В. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе. – К., 2015. – С. 24–40; Шумило С. В. Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских на Святой Горе. Киев, 21–23 мая 2015 г. – Афон: Русский Свято-Пантелеимонов монастырь, 2016. – С. 214–246.

3. Шумило С. В. Старец Иоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист. Материалы к жизнеописанию «блаженной памяти великого старца Иоанна Вишенского Святогорца» — К., 2016. – С. 91–112.

4. Шумило С. В. Автобіографія та листи прп. Паїсія. Наукова розвідка // Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упоряд. та коментарі Шумила С. В. – К.: Видавничий відділ УПЦ, 2016. – С. 23–29, 39–41.

5. Турилов А. А., Чешмеджиев Д., Масиел Санчес Л. К. Зограф, болгарский монастырь на Афоне // Православная энциклопедия. 2009. – Т. 20. – С. 301–313.

6. Там само. – С. 301–313.

7. Шумило С. В. «Духовное Запорожье» на Афоне... – С. 24–40.

8. Григорович-Барский В. Г. Странствования по святым местам Востока (с 1723 по 1747 г.) / Союз писателей России; Подгот. текста к переизданию В. В. Павленко; Отв. ред. Г. С. Баранкова. – М.: «Ихтиос», 2004. – Ч. I. – С. 254–255.

9. ЦГИАК Украины. Ф. 59: Киевская губернская канцелярия. Оп. 1, д. 1878.

10. Там само. Ф. 128: Киево-Печерская лавра. Оп. 1, тип. д. 70.

11. Остапчук Е. «Та книга Нового Завета, от Святыя Горы Афонския, в дар принесенная»: о единственном старопечатном Евангелии апракос полном (Киев, 1707) // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских на Святой Горе. – Киев, 21–23 мая 2015 г. – Афон: Русский Свято-Пантелеимонов монастырь, 2016. – С. 299–310; Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. I. – С. 360; Мицик Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель православної церкви // Іван Мазепа: до 370-річчя від дня народження гетьмана України, мецената. Збірник матеріалів. – Чернівці, 2009. – С. 113; Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – С. 63; Завадський О. О. Гетьман І. С. Мазепа як меценат і покровитель Церкви // Сторінки історії: збірник наукових праць. – Вип. 33. – 2012. – С. 31.

12. Бантыш-Каменский Н. Н. Реестры Греческим делам Московского архива Коллегии иностранных дел: РГАДА. – Фонд 52, оп. 1. – М., 2001. – С. 152, 216 (Библиотека «Россия и Христианский Восток». Вып. 2); Турилов А. А., Чешмеджиев Д. Зограф... – С. 306.

13. Остапчук Е. Та книга Нового Завета, от Святыя Горы Афонския... – С. 307–308.

14. Остапчук Є. Там само. – С. 302–303; Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури... –С. 63.
15. Шумило С. В. «Духовное Запорожье» на Афоне... –С. 24–29.
16. Остапчук Є. Згад. праця. – С. 307–308; Мищик Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель... –С. 109; Завадський О. Гетьман І. С. Мазепа... –С. 27.
17. Остапчук Є. Там само. – С. 306–307.
18. Петр (Пиголь), игум. Русские иноки на Афоне в XVIII – нач. XX в. // Православная энциклопедия. –М., 2002. –Т. 4. –С. 154–159. Див. також: История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне с древнейших времен до 1735 года. Серия «Русский Афон XIX–XX веков». Т. 4. –Афон: Русский Пантелеимонов монастырь, 2015. –С. 299.
19. Феодосий (Макаревский), еп. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. –Екатеринослав, 1880. –С. 90.
20. Там само.–С. 85.
21. Там само.–С. 92.
22. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. –Одесса, 1841. –С. 81.
23. Шумило С. В. 1) Православна духовність та релігійні традиції Запорозького козацтва // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів наукової конференції. –Ч. 2. –К., 2013. –С. 377; 2) Автобіографія та листи прп. Паїсія. Наукова розвідка // Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи... – С. 24–29; 3) Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сечь... –С. 35–37; 4) Духовное Запорожье на Афоне... –С. 40–43; 5) Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика... –С. 214–246.
24. Дабижа А.В. Дар Мазепы гробу господнему. – КС, 1893 г.– № 11. – С. 317 – 321; Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. –Казань, 1914. –Т. I. –С. 360; Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. –К.: Києво-Могилянська академія, 2005. –С. 62–63, 174; Ступак Ф. Я. Добродійна діяльність гетьмана І. Мазепи // Укр. іст. журн. – 2005. – № 1. – С. 138–148; Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). –Запоріжжя, 1998. –С. 121; Шумило С. В. Православна духовність та релігійні традиції Запорозького козацтва... – С. 376–377; Його ж: Автобіографія та листи прп. Паїсія. Наукова розвідка // Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи... – С. 24–29.
25. Архів Зографського монастиря на Афоні. Руски Зографски Поменик от 1639 г. 116 листа хартия. –Рукопис 77. –Колишній шифр – П.б.16.
26. Поньрко Н.В. Синодик // Словарь книжников и книжности Древней Руси. –Л., 1989. –Вып.2, ч.2. –С. 342; Сазонов С.В. О видах синодика-помянника // История и культура Ростовской земли – 1992. –Ростов, 1993. –С. 110–112; Левицкая Н.В. Синодики-помянники в русской историографии XIX–XX вв. (историографические аспекты) // Там само. –С. 112–118; Воробьева С.В., Пигин А.В. Заонежские помянники XVII–XIX веков как источники по истории крестьянских семей // Кижский вестник. –Петрозаводск, 2007. –Вып. 11.– С. 127–147; Дергачёва И.В. Синодик с литературными предисловиями: история возникновения и бытования на Руси // Древняя Русь, 4, 2001. –С. 89–90.
27. Кодов Х., Райков Б., Кожухаров С. Опис на слав. ръкописи в б-ката на Зографския ман-р в Св. гора. –София, 1985. –Т. 1. –С. 78–80. № 38; Турилов А. А. Критерии определения славяно-молдавских рукописей XV–XVI вв. // Хризограф. –М., 2005. –Вып. 2. –С. 152, 165; Турилов А. А., Чешмеджиев Д., Масиел Санчес Л. К. Зограф, болгарский монастырь на Афоне // Православная энциклопедия, 2009. –Т. 20. –С. 301–313; Мердзимекис Н. Связи Афонского монастыря Зографу с царской Россией // Россия – Афон: тысячелетие духовного единства. Материалы международной научно-богословской конференции. Москва, 1–4 октября 2006. –М.: ПСТГУ, 2008. –С. 253–254; Шумило С. В. «Духовное Запорожье» на Афоне... –С. 25–29; Шумило С.В. Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика... –С. 216–217.

28. Література про українські козацько-старшинські роди: Лазаревский А.М. Очерки малороссийских родов. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. – «Русский архив», 1875. – Т. 2, кн. 8; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1–5. – К., 1908 – 1912; Кривошея В. В.: Українська козацька старшина Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: Реєстр. – К.: Укртиппроєкт, 1997. – 102 с.; Українська козацька старшина. – Ч.2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. – К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. – 83 с.; Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.) – К., 1998. Ч. 1. – 270 с.; Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.) – К., 1998. – Ч. 2. – 344 с.; Шляхетсько-козацькі роди та їх доля / П. І. В'ялов, В. В. Кривошея – К., 1999. – 83 с.; Генеалогія українського козацтва: нарис історії козацьких полків. – К.: Стилос, 2002. – 396 с.; Козацька еліта Гетьманщини: монографія. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2008. – 452 с.; Неурядова старшина Гетьманщини: довідник / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К.: Стилос, 2009. – 431 с.; Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К.: Стилос, 2010. – 792 с.
29. Павленко С. Іван Мазепа. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – С. 252–253.
30. Архів Руського на Афоні Пантелеймонова монастиря. Опис 10. Справа 1. Док. А000083. Помянник (Синодик) милостинний Свято-Пантелеймонова монастиря. 1705 г., с позднейшими (преимущественно 1720–х гг.) дополнениями. – Арк. 8 – 187.
31. Каталог славяно-русских рукописей Афонского Свято-Пантелеймонова монастыря. Серия «Русский Афон XIX–XX веков». – Т. 7, ч. 1. – Афон: Русский Пантелеймонов монастырь, 2013. – С. 314.
32. Павленко С. Родовід гетьмана І. Мазепи // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 57–70.
33. Павленко С. Там само. – С. 69–70.
34. Павленко С. Іван Мазепа... – С. 252–253; Павленко С. О. Кохання гетьмана Мазепи. – Чернігів: ПП «Видавництво «Русь», 2008. – С. 26–27.
35. Костомаров Н. Мазепа. – М.: Республика, 1992. – С. 15.
36. Павленко С. О. Кохання гетьмана Мазепи. – Чернігів: ПП «Видавництво «Русь», 2008. – С. 4–20.
37. Житецький І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова // Україна. – 1927. – № 4. – С. 100; Гончар О. Т. Історія підготовки монографії Миколи Костомарова «Мазепа» (на основі епістолярних джерел) // Український історичний журнал. К., 2010. 1. С. 193–194; Ковалевська О. Іван Мазепа у запитаннях і відповідях. – К., 2008. – С. 30.
38. Лазаревский А. На ком был женат Мазепа? // Киевская Старина. – К., 1888. – Т. XXI. – № 5. – С. 44.
39. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 1. – К., 1908. – С. 338.
40. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1960. – С. 15, 22.
41. Там само.
42. Павленко С. Іван Мазепа... – С. 254.
43. Павленко С. Там само. – С. 255.
44. Бантыш-Каменский Н. Н. Реестры Греческим делам Московского архива Коллегии иностранных дел... – С. 152, 216; Турилов А. А., Чешмеджиев Д. Зограф... – С. 306.
45. Остапчук Є. Та книга Нового Завета, от Святыя Горы Афонския... – С. 307–308.
46. Остапчук Є. Там само. – С. 302–303.
47. Остапчук Є. Там само.

Стаття посвящена освіщенню связей гетманов, старшины с центром православного монашества на Афоне.

Ключевые слова: гетманы, старшина, благотворительность, Мазепа, Афон, Зограф.

The article is sanctified to illumination of connections of hetmen, petty officer with the center of the Orthodox monkhood on Aфон.

Keywords: hetmen, petty officer, charity, Mazepa, Athos, Zograf.

Андрій Глухенький

КУПЧІ ТА УСТУПНІ ЗАПИСИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КАФЕДРАЛЬНОГО БОРИСОГЛІБСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Проаналізовано купчі та уступні записи як джерело з історії земельної власності Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря у XVIII ст. Висвітлюється процес набуття земельних володінь Чернігівським кафедральним Борисоглібським монастирем у м. Чернігові та його околицях протягом XVIII ст.

Ключові слова: Чернігівський кафедральний Борисоглібський монастир, купчий запис, уступний запис, земельна власність.

Останнім часом значно зріс інтерес дослідників до вивчення історії українських православних монастирів доби Гетьманщини. У радянський період історії України через панування державної атеїстичної ідеології ця наукова тема не надто цікавила істориків. Зі здобуттям Україною незалежності погляди дослідників звертаються до давніх культурних осередків, зокрема, українських монастирів [1, с. 9]. Привертає увагу науковців вивчення й історії Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря, оскільки він є одним з найдавніших на теренах України. Перші праці, спрямовані на з'ясування історії Борисоглібського монастиря, пов'язані з ім'ям відомого історика В. Коваленка. Він опублікував невеликі нариси з історії обителі часів Київської Русі [2]. Важливе значення у ході історичних досліджень відіграє процес введення у науковий обіг нововиявлених джерел. Зокрема, цінним документом із соціальної та економічної історії Борисоглібського монастиря стала опублікована І. Ситим та С. Горобцем Чернігівська переписна книга 1666 р. У ній міститься інформація про земельну власність Борисоглібського монастиря на території Чернігівського полку [3, с. 133-134]. Значна кількість невідомих раніше джерел з історії земельних володінь Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря, виявлених в архівних установах, була оприлюднена у публікаціях О. Тригуба [4]. Нові джерела до історії земельної власності Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря, у тому числі купчі та уступні записи, були оприлюднені у збірнику наукових праць «Чернігівські старожитності» [5]. Проте на сьогодні науковцями не було детально проаналізовано тексти раніше опублікованих купчих та уступних записів. Окрім того, одним з недостатньо досліджених питань з історії цієї православної обителі залишається вивчення процесу формування земельної власності монастиря у XVIII ст. Саме тому для вирішення цих проблем надзвичайно важливе значення має вивчення й аналіз уже відомих історичних джерел та виявлення нових документів, які ще не були введені до наукового обігу.

Купчі та уступні записи XVIII ст. є цінним історичним джерелом, що має важливе значення для розкриття питання набуття земельних володінь Чернігівським кафедральним Борисоглібським монастирем. У Центральному державному історичному архіві України у місті Києві, зокрема у фонді «Чернігівський Борисоглібський му-

© Глухенький Андрій Анатолійович – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

ченицький чоловічий монастир» (ф. 133) зберігаються відповідні архівні матеріали. Загалом, у невеликому фонді виявлено важливі документи, які безпосередньо стосуються господарської діяльності монастиря. Зокрема, майнова документація монастиря представлена універсалами українських гетьманів, купчими, дарчими, обмінними та уступними записами, а також духовними заповідями приватних осіб. Ці документи висвітлюють різноманітні шляхи накопичення монастирської земельної власності й хронологічно охоплюють період від 1660 р. до 1786 р. Серед цих архівних матеріалів можна виділити окрему групу документів, що містять інформацію про особливості діяльності керівництва монастиря у XVIII ст. з питань розширення земельних володінь – це купчі та уступні записи, надані настоятелям обителі від приватних осіб міста Чернігова та навколишніх сіл.

Православні монастирі Північного Лівобережжя наприкінці XVII – XVIII ст. були не тільки осередками культурного розвитку, а й великими землевласниками. Основа земельної власності Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря починає закладатися ще у XVII ст. [6, с. 73]. Особливого розвитку процес накопичення земельних володінь монастирем набув після початку Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Чернігівські архієреї, починаючи від архієпископа Лазаря Барановича, почали купувати земельні ділянки у приватних осіб. Протягом XVIII ст. монастирські господарства швидко розвивалися і потребували нових земельних площ. У цей час маєтності православних обителів поповнювалися землями в основному шляхом купівлі за купчими та уступними записами та дарування приватними особами за духовними заповідями [7, с. 37]. Не став винятком у цьому питанні і Чернігівський кафедральний Борисоглібський монастир. Так, у 1731 р. у листі до Чернігівської полкової канцелярії архієрей Антоній Стаховський інформував, що «коло дому архиерейского земля к западу и к полудню вся скуплена у розних жильцев черниговских, что купчие являют» [8, с. 112]. Тому Чернігівський кафедральний Борисоглібський монастир протягом XVIII ст. продовжував розширювати свої земельні володіння, про що свідчили його нові придбання. Проте у 1786 р. згідно з указом російської імператриці Катерини II, після проведення секуляризації церковних земель в Україні монастирські землі відійшли до казенного відомства [9, с. 173].

Перед тим, як розпочати огляд і аналіз купчих та уступних записів із колекції архівних документів фонду «Чернігівський Борисоглібський мученицький чоловічий монастир», необхідно зупинитися на їхній характеристиці як історичних джерел. Купчі та уступні записи – вид приватно-правових актів. Він укладається між приватними особами, закріплює вільне волевиявлення громадян з різних питань та регулює їхні відносини [10, с. 357]. Купчі та уступні записи – це, насамперед, записи про купівлю-продаж, що видавалися приватними особами. Вони фіксували майнові, фінансові питання і заносилися до офіційних книг (магістратських, ратушних, полкових), що було зумовлено юридичною силою, яку вони мали [11, с. 21]. Зокрема, Чернігівський магістрат санкціонував договори на купівлю або продаж нерухомого майна. Це засвідчують записи у Чернігівських міських книгах. Найчастіше у цих актових книгах реєструвалися купчі на землю, які юридично оформлювали купівлю-продаж земельних володінь [12, с. 38]. Прикладом може слугувати «Витяг з Чернігівських міських книг 4 грудня 1716 р. про продаж двору в м. Чернігові священиком Семеном Малявкою архієпископу Чернігівському і Новгород-Сіверському Антонію Стаховському»: «На майстрате его царского величества черниговском, перед нами Федором Лопатою войтом черниговским, Иваном Енковичом бурмистром и всеми речне заселыми рядными, ставши очевысте честный отец Симеон пресвитер церкви Шибириновской Малявка явне, ясне и добровольне до книг меских черниговских признал: иже он маючи в себе двор з будовлею в старом городе Чернигове повз улицу Пробытую от брамы называемой Любецкой в рынок идущую, лицом до двора через улицу пани Тризничевой судьиной, тылом чрез улицу идущую до соборной церкви Святого Спаса до катедры, одною стороною бывшего Мокриевичовского, теперь катедрального; другою стороною и краем клинным улицам и чрез улицы против двора небожчика Леска – месчанина черниговского, стоячий, свой власный ни кому

ни в чему непенный и жодным способом незаведенный на вечность, ясне в Богу преосвященному его милости господину отцу Антонию Стаховскому архиепископу Черниговскому, Новгородскому и всего Севера за четьреста золотых монеты доброй продал» [13, арк. 2].

Для теми, представленой у публікації, нами обрані купчі та уступні записи, що становлять значну кількість приватно-правових документів. Вони є цінним за значенням джерелом з історії земельної власності Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря у XVIII ст. Купчі та уступні записи мають високий ступінь інформативності й репрезентативності. Також ці документи є важливою частиною джерельної бази історії України козацької доби.

Джерелознавчий аналіз купчих записів дозволив виокремити основні елементи, з яких звичайно складається цей вид офіційних документів: датування, інтитуляція, інскрипція, диспозиція, санкція та короборація. На початку міститься датування та інтитуляція, в якій позначаються ім'я й титул особи, від якої виходив документ. Якщо видавцем документа був продавець, то міститься, як правило, за інтитуляцією інскрипція – звернення продавця до урядовців або до зацікавленої сторони. Далі розташовується диспозиція, де міститься виклад самої справи та опис власності, її місцезнаходження і походження, а також обов'язково зазначаються умови продажу. Завершальними елементами є санкція та короборація. Санкція обумовлювала покарання за порушення угоди. Таким порушенням здебільшого вважалося висунення претензій стороною продавця до сторони покупця. Короборація – набір доказів на користь того, що документ є чинним і справжнім. У повному вигляді, як правило, короборація включає супроводжувальний запис з переліком урядовців або свідків, присутніх при укладанні угоди, а також підписи уповноважених осіб та їхні печатки [14, с. 160].

Аналіз показав, що назва купчий запис є вже в самих досліджуваних приватно-правових актах. Наприклад, в інтитуляції «Купчої священника села Гучин Василя Янчевського на продаж двору з жилими і господарськими спорудами у м. Чернігові Чернігівському кафедральному Борисоглібському монастирю 13 травня 1757 р.» міститься такий вислів: «Я, ниже подписавшийся, священник села Гучина Василий Янчевский, чиню ведомо сим моим добровольным вечистым купчим записом». Зауважимо, що у цьому документі чітко простежується структура купчого запису. Зокрема, далі міститься інскрипція: «во всякого суда и права и кому толко о том ведати надлежити». Потім за інскрипцією розташовується диспозиція, що включає в себе виклад самої справи з описом власності та її походження: «что я имеющийся у мене в городе Чернигове неподалече от церкви Воздвижения честного креста Господня, состоящий по купле мне от жителя черниговского Андрея Чаленка, доставшийся двор со всем имеющимся в оном строением, а именно: свитлицею з сенцами с плаша смолового, коморою и стайнею с кругляка смолового ж, округи двора состоящего з драни смоловой, не с ким непенный и никому ни в чем незаведенный». Також, у диспозиції зазначаються умови продажу: «продал катедри черниговской за цену настоящую, личбы малороссийских пятьдесят рублей в вечность» та детальний опис місцезнаходження власності: «оному же двору моему обмежники: з одной стороны от пляцу пустого Ивана Коробки, з другой стороны от двора священника воздвиженского черниговского Василия Артемова, з третьей стороны от двора через дорогу к валу идущую, состоящая жителя черниговского Андрея Соколовского, з четвертой стороны откудова и ворота стоят повз улицу и дорогу вперед до Любецкого шляху идущую». Після диспозиції обов'язковим елементом купчого запису є санкція, що обумовлює покарання за порушення угоди, тобто за висунення претензій стороною продавця до сторони покупця: «а я себя и детей моих, також свойственных близких и далеких от оного проданного мною в катедре черниговскую з хоромным строением двора, отдаляю вечными часы; буди бы же над часные хто имел до предписанного мною в катедре проданного двора с кой претенсиею вдирается и катедре турбовать, то я и наследники мои, недопуская катедре никаких и малейших по судам убытков, от оного турбатора должны будем своим коштом оборонять неотменно». Завершальним елементом є короборація, що включає свідків, присутніх при укладанні угоди, а також

підписи уповноважених осіб та їхні печатки: «чего в достоверие дал сей мой, за упрощением об оном руки своей подписать, печатми утвердить трех шляхтичов честных и веры достойных ниже именно выраженных и катедре черниговскую вечистый купчий запис с подписом соотственной моей руки и приложением моей печати» [15, арк. 1-1 зв.].

Деякі купчі записи супроводжувалися так званими «очищальними записами», в яких власник гарантував, що земельні володіння не закладені, не заповідані по тестаменту монастиреві, не продані іншим покупцям, а куплена земля «чиста» для нового власника, тобто ділянка вільна від будь-яких зовнішніх зобов'язань. Наприклад, у «Купчому записі чернігівського полкового хорунжого Петра Григоровича на продаж його двору з огородами у м. Чернігові Чернігівському кафедральному Борисоглібському монастирю 10 серпня 1756 р.» міститься такий вислів: «Я, ниже подписавшийся, во всякий суд и право признаю то, что з доброй моей воли двор мой з двома огородами и сад ... мне по купле урядовой правильно доставшийся, и мною владенный, непенный и никому незаведенный». Якщо ж хтось висував претензії (викладав на ці ж земельні володіння духовний заповіт, заставний або купчий запис), то продавці повинні були землю «очищати», тобто анулювати ці претензії (виплатити заставу, анулювати купчий запис через суд), тому запис, в якому особою бралися на себе ці зобов'язання, називався очищальним. Зокрема, у вищенаведеному купчому записі зазначається: «Буди бы же над чаяние хто к тому двору с огородом и садком возымел впредь какую претензию и на катедре учал турбовать, то я же и наследники мои должны будем, недопуская катедры ни до каких и малейших убытков, своим коштом во всяком суде и права от того турбатора обороняти и обстоывать» [16, арк. 1-1 зв.].

Купчі записи також засвідчують, що у разі продажу земельних володінь продавець передавав новому власнику і документи, пов'язані з правами на володіння відчувуваними ділянками. Так, у «Купчий священника села Гучин Василя Янчевського на продаж двору з жилими і господарськими спорудами у м. Чернігові Чернігівському кафедральному Борисоглібському монастирю 13 травня 1757 р.» зазначається: «При сем и купшой запис Андрея Григоровича Чаленка партикулярной на оный двор по которому я досель спокойно и от кого либо безпрепятственно тем двором владел, катедре вручаю» [17, арк. 1 зв.]. У «Купчому записі чернігівського полкового хорунжого Петра Григоровича на продаж його двору з огородами у м. Чернігові Чернігівському кафедральному Борисоглібському монастирю 10 серпня 1756 р.» повідомляється: «Чего в достоверие и для лутчой крепости и владения имеючись у меня продавцы на те двор, огород и садок урядовую купчою, да две неурядовые купчие: одну старинную жителя Буяницка Гришка 1716 апреля 22, а другую жителя черниговского Ильи Устименка 1754 года в монастырь при сем вручаю» [18, арк. 1 зв.]. Також у «Купчому записі священника Василя Артем'єва про продаж шинкового церковного двору чернігівському кафедральному Борисоглібському монастирю 5 липня 1754 р.» міститься інформація: «Имеючися при церкви нашей на тот церковный двор старинные крепости по которым крепостям и церковь наша тем двором владела, а именно: 1. выпись с книг меских права майдеборского ратуша Черниговской от Ивана Матвеевича Козляницы – бурмистра Черниговского – Якову Евфимовичу Лизогубу товаришеви полку Черниговского в 1696 году августа 4 дня данную, а от него Якова Лизогуба на церковь нашу уступленную. 2. Аттестацию магистрата Черниговского мне священнику той Воздвиженской церкви Василию ... при сем нашем купчем записе на спокойное и безпрепятственное означенным двором оной катедре владение, в оную катедре отдали року и дня вышеписанного» [19, арк. 1-1 зв.].

Важливим елементом купчих записів є короборація. Зокрема, завершальним актом оформлення угоди купівлі-продажу було підписання купчого запису продавцем та свідками, а також скріплення печаткою, що додавало йому законну силу. Це чинилося з метою зробити купчий запис офіційним документом, придатним як доказ права власності власника на суді. Саме тому обов'язковим елементом короборації є перерахування свідків, присутніх при укладанні угоди. Число свідків, як бачимо з тексту купчих записів, різне у різних купчих (від 2 до 5), тобто, як правило, не могло бути менше двох. Наприклад, у короборації «Купчої священника села Гучин Василя Янчевського на продаж двору з жилими і господарськими спорудами у м. Чернігові

Чернігівському кафедральному Борисоглібському монастирю 13 травня 1757 р.» міститься такий вислів: «К сей купшой протопопии Черниговской села Гучина церкви Троицкой священник Василий Янчевский подписался своею рукою, печать свою приложил. К сему купшому добровольному запису по прошению протопопии Черниговской села Гучина церкви Троицкой священника Василия Янчевского во свидетелство, при печати своей протопопии Березинской местечка Березного церкви Вознесения Господня священник Феодор Гордеевский подписался. К сему купшому добровольному запису ... во свидетелство, при печати своей ведомства Троицкого Андрониковского монастыря села Михайловки, церкви Сошествия Святого Духа священник Иаков Ковалковский подписался. К сему купшому добровольному запису ... во свидетелство, при печати своей протопопии Седневской села Смичина церкви Троецкой священник Даниил Знойка подписался» [20, арк. 1 зв.-2]. Також у короборації «Купчого запису священника Василя Артем'єва про продаж шинкового церковного двору Чернігівському кафедральному Борисоглібському монастирю 5 липня 1754 р.» зазначаються продавець та п'ять свідків угоди: «К сему купчому запису священник Воздвиженский Василий Артемиев подписался при печати. К сему купчому запису прихожанин церкви Воздвиженской черниговской подписался Федор Рымарчук. К сему купчому запису ... Карп Куляба при печати подписался. К сему купчому запису парафиянин церкви Воздвиженской черниговской Иван Петровский при печати подписался. К сему купчому запису ... Яков Криненко при печати подписался. К сему купчому запису ... Василий Пинчученко при печати подписался» [21, арк. 1 зв.-2]. Отже, серед свідків бачимо священників та поважних парафіян. Це свідчить про те, що найчастіше до складу підписантів запрошувалися найбільш авторитетні люди, які могли б підтвердити потім на суді достовірність укладеної угоди.

Дуже рідко зустрічається серед купчих та уступних записів продаж земельної власності за дорученням продавця. Так, в «Уступному записі, даному Чернігівському кафедральному Борисоглібському монастирю монахом Ісаєю Єнько на «пляц» з садом у Чернігові 15 вересня 1733 р.» зазначається: «К сему уступному писму вместо отца моего монаха Исаи Еремеевича Енка за болезнью его с повеления его сын его же Григорий Енко месчанин черниговский руку приложил» [22, арк. 1 зв.]. Також у «Купчий вдови священника Євдокії Петрової на двір з садом у Чернігові проданий нею Чернігівському кафедральному Борисоглібському монастирю 28 березня 1734 р.» повідомляється: «К сему запису упросилась о подписе руки за себе Косму Крестореза. Вместо Евдокии Петровой удовствующой попадьи Покровской, а по ея прошению Кузма Григориев Кресторез житель черниговский руку приложил» [23, арк. 1 зв.]. Таким чином, у рідкісних випадках угоду за дорученням продавця могла підписувати його довірена особа, хоча найчастіше у короборації зазначається сам продавець.

В основному угоди купівлі-продажу земельних володінь оформлялися за допомогою купчих записів, але іноді для укладання деяких складних угод використовувалися уступні записи. Особливістю останніх є те, що у них приватна особа добровільно і свідомо уступає, тобто передає новому власнику свої земельні володіння. Наприклад, «Уступний запис, даний Чернігівському кафедральному Борисоглібському монастирю монахом Ісаєю Єнько на «пляц» з садом у Чернігові 15 вересня 1733 р.» містить таке розпорядження: «Ныне оной вышевыраженной пляц з садом и огородом з доброй моей воли ради поминовения родителей моих и меня, на катедральный Борисоглебовский черниговский монастырь во вечное владение, ясне в Богу преосвященному господину Иродиону Жураковскому епископу Черниговскому и Новгород Северскому сим моим писанием уступил» [24, арк. 1-1 зв.].

За своєю структурою уступний запис зазвичай складався з тих же основних елементів, що і купчий запис. Прикладом може слугувати «Уступний запис на двір з городом, даний Чернігівському кафедральному Борисоглібському монастирю його підданим Єфимом Пятаком з синами у грудні 1702 р.», що розпочинається такою інтитуляцією: «Я, Ефим Пятак, подданный архиерейский, з сынами моими Хоמוю и Павлом». Далі йде диспозиція, яка детально засвідчує обставини справи: «чинимо ведомо сим нашим письмом добровольным и равною мерою непримущным, иже мы двор наш з огородом як же лежачий помеж архиерейского двору и церкви попустылись

мо уволив в вечную ко двору архиепископскому в владение их монастыру катедры Черниговской вечными часы, отречаемся сами, жены и потомки, приятели наши близкие и далекие, за который тот двор наш примаем себе двор, купленный от честного господина отца Ипполита старосты ушинского на сей час будущего, он купил нам двор у Леска Сидоренка – жителя ушинского за пенную сумму коп за десять». Завершальним елементом цього документа, як і в купчих записах, є короборація, що містить перелік свідків та урядовців, присутніх при укладанні угоди: «Писано сие письмо при людях честных и веры годных: при честному господину отцу Феодору священнику Ушинскому и Троцку Просянику Крышню и для лучшего достверия сами своими руками кресты поклялися при Михайлу – войту ушинскому и при Леску Сидоренку и прочими людьми будущими на тот час року и дня вышенаписанного». Цікаво, що наприкінці цього уступного запису зазначається ім'я людини, яка писала документ: «Я, на тот час будучи, дьяк Ияков ушинский сие письмо писал» [25, арк. 1]. В «Уступному записі монаха Іоанікія Думи про передачу земель, що йому належать у володіння Чернігівському кафедральному Борисоглібському монастирю 4 травня 1722 р.» також повідомляється: «Писал сие уступное писание по прошению онago отца Иоаникия Думы писар магистратовый Василий Леновский» [26, арк. 1 зв.].

Завдяки наявності актових документів можна стверджувати, що монастирські землеволодіння продовжували формуватися впродовж XVIII ст. Проведений аналіз купчих та уступних записів дозволив виокремити основні елементи, з яких звичайно складається цей вид офіційних документів. Загалом, за лаконічними формулюваннями купчих та уступних записів іноді також можна встановити соціальну приналежність продавців, покупців, свідків та інших учасників земельних угод. Таким чином, цінність купчих та уступних записів як джерела з історії земельної власності Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря полягає у тому, що воно містить важливу інформацію з соціальної і економічної історії, яка дозволяє відтворити картину економічного розвитку обителі протягом XVIII ст.

Отже, купчі та уступні записи становлять змістовну та репрезентативну частину джерельної бази з вивчення історії земельної власності Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря у XVIII ст. Ці документи підлягають подальшому ретельному вивченню та введенню до наукового обігу. Вони мають велике пізнавальне та наукове значення для вивчення та подолання прогалів у висвітленні української історії.

1. Вечерський В. В. Українські монастирі / В. Вечерський – К. : Наш час, 2008. – 400 с.

2. Коваленко В. Борисоглібський мученицький монастир у Чернігові / В. Коваленко // Історія релігій в Україні : тези повідомл. П'ятого круглого столу . – К. ; Л., 1995. – Ч. 2. – С. 217–218; Коваленко В. Давньоруські монастирі на Чернігівському дитинці / В. Коваленко // Сумська старовина. – Суми, 2009. – № XXV. – С. 7–17.

3. Чернігівська переписна книга 1666 р. / Упор. та вступ І. Ситий, С. Горобець. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2013. – 248 с.

4. Тригуб О. Нові джерела до історії Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря у XVIII ст. / О. Тригуб // Чорноморський літопис. – 2014. – Вип. 9. – С. 126–132; Тригуб О. Нові документи з історії Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря доби Гетьманщини / О. Тригуб // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : Зб. наук. праць. – 2015. – Вип. 24. – С. 340–347; Тригуб О. Нові матеріали з історії Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря у другій половині XVIII ст. / О. Тригуб // Сіверянський літопис. – 2015. – № 4. – С. 84–91.

5. Чернігівські старожитності : Зб. наук. праць / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – Чернігів : Десна Поліграф, 2015. – Вип. 2 (5). – 284 с.

6. Тригуб О. Земельна власність чернігівського Борисоглібського монастиря у

XVII ст. / О. Тригуб // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць. — 2013. — Вип. 22, ч. 2. — С. 71-77.

7. Акименко І. Господарська діяльність Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря (кінець XVII-XVIII ст.) / І. Акименко // Сіверянський літопис. — 2001. — № 2. — С. 36-38.

8. Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. — 1997. — №1/2. — С. 100 – 116.

9. Віроцький В. Д. Монастирі та храми землі Сіверської / В. Д. Віроцький, А. А. Карнабід, В. Г. Киркевич – К.: Техніка, 1999. — 232 с.

10. Історичне джерелознавство : Підручник. [Калакура Я. С.] – К.: Либідь, 2002. — 488 с.

11. Міцан Т. Актові документи з колекції архівних матеріалів Всеукраїнського історичного музею імені Т. Г. Шевченка як джерела з історії козацького землеволодіння України XVII–XVIII ст. / Т. Міцан // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць. — 2007. — № 15. — С. 16–24.

12. Доманова Г. Чернігівський магістрат: генеза, структура, функції (друга половина XVII–XVIII ст.) / Г. Доманова // Сіверянський літопис. — 2000. — № 2. — С. 34-41.

13. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 133, оп. 1, спр. 382, 4 арк.

14. Ринсевич В. Купчі листи правобережних полкових міст Гетьманщини третьої чверті XVII ст. з колекції О. Лазаревського / В. Ринсевич // Київська старовина. — 2000. — № 6. — С. 159–166.

15. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 691, 2 арк.

16. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 688 а, 2 арк.

17. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 691, 2 арк.

18. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 688 а, 2 арк.

19. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 675, 2 арк.

20. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 691, 2 арк.

21. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 675, 2 арк.

22. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 527, 2 арк.

23. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 528, 2 арк.

24. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 527, 2 арк.

25. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 227, 2 арк.

26. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 420, 2 арк.

Андрей Глухенький

Купчие и уступочные записи как источник по истории земельной собственности Черниговского кафедрального Борисоглебского монастыря

Проанализированы купчие и уступочные записи как источник по истории земельной собственности Черниговского кафедрального Борисоглебского монастыря в XVIII в. Освещается процесс формирования земельных владений Черниговского кафедрального Борисоглебского монастыря в г. Чернигове и его округе на протяжении XVIII в.

Ключевые слова: Черниговский кафедральный Борисоглебский монастырь, купчая запись, уступочная запись, земельная собственность.

Andrii Hluhenkyi

Bills of sale as the historical sources of landholdings of SS Boris and Gleb Monastery in Chernihiv

Bills of sale as the historical sources of landholdings of SS Boris and Gleb Monastery in the 18th centuries are analysed. The procedure of the Chernihiv SS Boris and Gleb Monastery landholdings forming in Chernihiv and its environs in the 18th centuries are shown.

Keywords: SS Boris and Gleb Monastery, bills of sale, landholding.

Петро Пиріг, Юрій Конопля

ПРО ЦЕРКОВНЕ БУДІВНИЦТВО ТА ПЛАНИ ХРАМІВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ*

У статті на основі використання широкого кола джерел, у тому числі й неопублікованих, та літератури відтворюються цікаві моменти розвитку церковного будівництва на Чернігівщині. Подаються відомості про кількість та типи храмів. Розглядаються питання реконструкції та відбудови церков на основі їхнього попереднього обстеження та складання креслеників. Значна увага приділена висвітленню проблеми, пов'язаної з планами храмів, що є недостатньо дослідженою в історико-архітектурній науці.

Ключові слова: християнство, православ'я, церква, храм, Чернігівщина, повіт, Київська Русь, XVII-XIX століття, дослідження, плани церков, учені.

Видатний учений і церковний діяч Іван Іванович Огієнко ототожнював Україну з християнською церквою. Під християнством він мав на увазі, насамперед, православ'я. «Християнством зовемо науку Ісуса Христа, як вона виложена головню в Новому Заповіті ... Християнська віра – те саме, що й християнство, наука Христова. Християнин – хто ісповідує науку Христову», – писав І. І. Огієнко [1]. І далі: «Церква найбільше проповідує про новозавітне життя, і власне вона найбільше розкриває Новий Заповіт і найбільше творить християнську культуру. Вона найбільше християнізує світ, вона – фортеця християнства ... Фортеці християнства у вільному світі є власне церкви Христові – вони боронять усіх нас від ... чорного поганства» [2].

Після прийняття християнства в Київській Русі почали з'являтися християнські храми, які ставали головним типом монументальних споруд суспільного характеру.

Дискусійним у науці є питання про їхніх попередників. На думку деяких учених, вони їх не мали [3]. Принаймні, в літописах відсутні будь-які згадки про існування язичницьких храмів, про їхню руйнацію, перетворення в храми християнські тощо. Релігійні ритуали, пов'язані з обожненням ідолів, що символізували відповідні сили природи, здійснювались у слов'ян, як вважає К. М. Афанасьєв, скоріше за все, на лоні природи [4].

Б. О. Рибаків зазначає, що ряд ритуальних дій вимагав наявності відповідних споруд, як тимчасових, так і постійних («капища», «кумирни идольские»), забезпечених зображеннями (дерев'яними чи кам'яними) язичницьких божеств [5].

Язичницькими місцями культу могли бути житла слов'ян, святилища в середині селища, священні місця навколо них й, нарешті, загальноплемінні культові центри [6]. Останніми були язичницькі храми. До такої думки академік прийшов як завдяки археологічним дослідженням, так і вивченню такого унікального етнографічного матеріалу, як вишивка. «...В русской вышивке очень часто мотив богини в храме, но храм бывает представлен в трех видах: во-первых, в виде дома с двускатной крышей (в этом случае богиня – рожаница), во-вторых, как постройка в виде овина с подвышенной средней частью и пышно украшенной замкнутой кровлей... В середине, во

* Стаття підготовлена за благодійної підтримки юридичної компанії «ЮРКОН».

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор.

© Конопля Юрій Михайлович – краєзнавець.

всю высоту ... изображался огромный идол Макоши с опущенными к земле руками ... Третий вид храмовых построек, внутри которых тоже помещен идол Макоши, но крыша над головой богини не сомкнута и оставляет значительный проем» [7].

Один із класиків церковної історії Є. Є. Голубинський стверджує, що засновником перших приходських церков у Київській Русі була влада. Здійснюючи хрещення певного місця чи місцевості, держава дбала і про влаштування там відповідної кількості церков та священиків для них [8].

Згодом церкви почали зводитись громадами. У містах для їхньої побудови згуртовувалися люди вулиць, слобід, околиць, а в селах – округ, волостей тощо. Споруджували церкви також і приватні особи, насамперед, землевласники. До останніх належали й князі [9].

У містах зводили також соборні церкви або собори, які спільними зусиллями власних священиків, священиків інших міських (а часом і не тільки) церков забезпечували в храмі щоденну службу. Необхідність останньої була зумовлена тим, що кожного дня в місті знаходились люди, які бажали відспіву з нагоди побажання здоров'я своїм близьким або ж на честь пам'яті померлих родичів [10].

Крім названих, існували ще придільні храми. Це були невеликі церкви, влаштовані як у середині великих, так і прибудовані до них іззовні. З часом приділами почали називати бокові вівтарі в церквах [11].

Ще за язичницьких часів слов'яни широко використовували в будівельній справі не лише дерево, а й камінь. Не виключена можливість, що з них вони звели багато монументальних споруд, які не збереглися до наших днів. Можливо, серед них були й такі, що мали відношення до язичницьких культів [12].

Із зазначених матеріалів будували й християнські храми. Є. Є. Голубинський вважає, що церкви до монгольського періоду були на Русі дерев'яними [13]. Але цілком очевидно, що це не так. Адже тоді існувало й чимало мурованих храмів.

Слід зазначити, що сама кількість храмів на Русі на перших порах була порівняно невеликою, а типологічні риси їх мали багато спільного з храмами візантійськими. Однак час вносив суттєві корективи й зміни в церковне будівництво. Подальша феодалізація країни, поділ її на уділи й вотчини накладали свій відбиток на цей процес. Зростала не лише кількість храмів, а й удосконалювався їхній якісний показник. Дуже важливим стало те, що архітектура храмів почала все більше й більше набувати рис яскраво вираженого національного характеру. Зазначимо, що певним чином це спостерігалось із самого початку храмового будівництва на Русі, що було зумовлено формою християнської релігії – православ'ям, яке в процесі свого розповсюдження серед населення ставало важливою національною ознакою, що накладала відбиток і на церковне будівництво, надаючи національної своєрідності спорудам. Західноєвропейські собори навіть під час пізнішого середньовіччя не мали такого національного колориту й звучання, як давньоруські храми [14].

Разом із цим, храмова архітектура, зосереджена в період роздробленості Русі головним чином у руках князів, набувала певних індивідуальних рис.

Неперевершеними зразками монументального архітектурного будівництва на Чернігівщині часів Київської Русі стали Борисоглібський, Спаський, Успенський собори, П'ятницька церква в Чернігові.

Як уже зазначалося, зростала кількість храмів, що було характерно для XVII й особливо XVIII ст. (період українського Відродження). Особливо це стосувалося церков приходських. Відомо, що перші приходи були досить великими. З плином часу вони поділялися на більшу чи меншу кількість нових, так званих вторинних приходів [15].

У 1770 р. в Чернігівській єпархії нараховувалося всього 567 храмів [16], а в 1783-1784 рр. лише приходських церков на Чернігівщині було 574, про що засвідчують дані наведеної нижче таблиці.

Таблиця 1 [17]

Кількість приходських церков та священно- й церковнослужителів у містах і повітах Чернігівської губернії

№ п/п	Міста й повіти	Кількість приходських церков			
		Кількість церков	Чисельність душ		
			Священиків і церковно-служителів	Їхніх дітей	Всього
1	м. Чернігів	9	32	7	39
	Чернігівський повіт	56	197	110	307
	Всього	65	229	117	346
2	м. Городня	2	9	0	9
	Городнянсь-кий повіт	61	215	154	369
	Всього	63	224	154	378
3	м. Березне	5	35	28	63
	Березинський повіт	54	129	189	318
	Всього	59	164	217	381
4	м. Борзна	5	21	21	42
	Борзенський повіт	40	114	157	271
	Всього	45	135	178	313
5	м. Ніжин	11	43	33	76
	Ніжинський повіт	35	95	128	223
	Всього	46	138	161	299
6	м. Прилуки	4	18	22	40
	Прилуцький повіт	53	131	127	258
	Всього	57	149	149	298
7	м. Лохвиця	5	22	22	44
	Лохвицький повіт	46	132	178	310
	Всього	51	154	200	354
8	м. Гадяч	6	20	6	26
	Гадяцький повіт	38	126	130	256
	Всього	44	146	136	282
9	м. Зеньків	9	35	38	73
	Зеньківський повіт	37	125	132	257
	Всього	46	160	170	330
10	м. Глинськ	3	6	3	9
	Глинський повіт	45	119	145	264
	Всього	48	125	148	273
11	м. Ромни	4	22	27	49
	Роменський повіт	46	101	150	251
	Всього	50	123	177	300
Всього по губернії		574	1747	1807	3554

Крім того, у Чернігові, Городні, Березному, Прилуках, Гадячі було по одній цвинтарній церкві, а в Ніжині – одна грецька.

Слід зазначити, що для доби українського Відродження XVII-XVIII ст. характерний розвиток місцевого самоврядування за магдебурзьким правом. У цей час значно посилюлася боротьба українського народу за своє самовизначення, відбувалося пробудження його національної самосвідомості, збудження духовного життя в лоні православної церкви. Звичайно, це позначилось і на церковному будівництві. Воно зберігало народні традиції. Як справедливо зазначав С. Таранушенко, чарівні «храми-казки» вкривали всю країну, в тому числі й Чернігівщину [18].

У одному лише Чернігові в цей час було збудовано 6 дерев'яних церков: Євста-

фіївську або Михайла і Федора, Іоанна Богослова, Миколаївську, Покровську та 2 храми, зазначені на плані Чернігова «Абрис Чернігівський» 1706 р. в східній частині «першого черкаського замку», де 1946 р. було виявлено залишки Благовіщенської (1186 р.) й Михайлівської (1174 р.) церков. Муровані храми: Воскресенський, Здвиженський, Катерининський. А в Чернігівському повіті зведено 31 дерев'яний і 2 мурованих храми.

Найвиразнішими зразками монументальної архітектури зазначеної доби стали церкви Катерининська й Воскресенська в Чернігові, Спасо-Преображенська й Михайлівська – в Ніжині, Воскресенська (Благовіщенська) в Седневі та ін. [19].

Загалом протягом XVII-XVIII ст. у Чернігівській єпархії, за уривчастими даними її «Календаря» на 1891 р., було зведено 497 храмів, переважно дерев'яних [20].

З початком XIX ст. спорудження храмів продовжувалось, однак уже на зовсім інших засадах. Стало модним «казарменному вкусу подражать». Проектування й будівництво церков здійснювалося за казенними трафаретними зразками «по высочайше апробированным образцам».

На зміну тридільним і хрещатим одно-, дво- й триверхим дерев'яним та бароковим мурованим церквам прийшли храми з чотириколонними портиками, одно- чи триабсидні, одно-, три- й п'ятиглаві [21].

Картина будівництва приходських храмів у Чернігівській єпархії в першій половині XIX ст. виглядала наступним чином.

Таблиця 2 [22]

Повіти	Кількість церков		
	Всього	Дерев'яних	Мурованих
Борзенський	14	6	8
Глухівський	17	1	16
Городницький	5	4	1
Козелецький	9	4	5
Конотопський	10	2	8
Кролевецький	10	2	8
Мглинський	17	5	12
Новгород-Сіверський	6	2	4
Новозибківський	14	10	4
Ніжинський	8	4	4
Остерський	7	5	2
Стародубський	21	7	14
Суразький	8	3	5
Чернігівський	10	5	5
Всього	156	60	96

Зростанню приходів сприяло передусім природне збільшення православного населення. Неабияке значення мало поповнення православних прихожан за рахунок вихідців із інших конфесій. У Чернігівській єпархії лише з 1841 до 1851 рр. православ'я прийняли понад 70 протестантів. Цікаво, що вони поселилися колоніями в Борзенському повіті в 1767 р. Причому їм були надані найкращі землі і в такій кількості, якої не мали козаки [23]. До середини XVIII ст. колоністів тут нараховувалося 631 чол. [24], а з 1841 до 1857 рр. – 845 євреїв [25]. Цікаві дані про співвідношення християнського й єврейського населення наводимо нижче.

Таблиця 3 [26]

Чисельність християнського і єврейського населення серед міщан у повітах Чернігівської губернії (1847 р.)

Повіти	Чисельність населення	
	Християн	Євреїв
Чернігівський	1636	1644
Ніжинський	3438	641

Борзенський	1270	268
Конотопський	1406	272
Кролевецький	2813	212
Глухівський	2118	744
Новгород-Сіверський	3227	674
Стародубський	8367	1082
Мглинський	1063	1059
Суразький	3484	939
Новозибківський	9430	291
Сосницький	655	612
Городницький	3305	236
Остерський	460	334
Козелецький	568	336
Всього	43240	9344

У період 1790-1860 рр. майже на 29000 зменшилась на користь православ'я чисельність розкольників.

За даними 1847 р., Чернігівська губернія мала 1892 населених пункти, у тому числі: повітових міст, включаючи губернське, – 15, заштатних – 4, посадів – 16, містечок – 41, слобід – 12, деревень – 982, сіл – 822 [28]. У них налічувалося 856 дерев'яних і 238 мурованих церков (священно- й церковнослужителів було 2144, членів їхніх родин – 3430) [29].

У 1857 р. Чернігівська єпархія мала «кафедральний собор, 15 городских соборов, 968 приходских церквей, 4 при казенных заведениях, 6 домовых, 36 кладбищных, 49 приписных и 19 единоверческих, – всех (за исключением монастырских) 1063 церкви» [30].

Для порівняння: на Харківщині в 1859 р. дерев'яних і мурованих церков було 606 [31].

**Щодо кількості церков Чернігівщини на початку XX ст.
оперуємо такими даними.**

Таблиця 4 [32]

Повіти	Кількість церков			
	Всього	Дерев'яних	Мурованих	Невідомо яких
Борзенський	63	39	23	1
Глухівський	82	32	46	4
Городнянський	66	58	8	
Козелецький	55	41	13	1
Конотопський	52	36	16	
Кролевецький	66	43	21	2
Мглинський	83	66	17	
Новгород-Сіверський	81	63	18	
Новозибківський	71	59	12	
Ніжинський	65	36	28	1
Остерський	73	68	5	
Стародубський	109	80	28	1
Суразький	53	43	10	
Чернігівський	81	55	24	2
Всього	1000	719	269	12

А в 1911 р. «число приходских церквей в епархии (Чернігівській. – Авт.) 1057, домовых церквей – 20, единоверческих – 18, приписных и кладбищенских – 186, всего 1281 церковь» [33].

Будівництво тієї чи іншої церкви розпочиналося з вирішення питання про її тип, розміри, архітектурні форми і, звичайно ж, план. Ці параметри, що особливо стосува-

лися перших на Русі мурованих християнських храмів, привносилися ззовні, звідки були запозичені й форми християнської релігії [34].

Проблемою планів церков побіжно займалося багато вчених. Чи не єдиною спеціально присвяченою їй працею є дослідження М. Красовського [35]. І на сьогодні ця проблема є дискусійною в історико-архітектурній науці.

Зокрема, невирішеним залишається питання про те, плани яких церков (дерев'яних чи кам'яних) мали первісне значення. Як вважає С. Таранушенко, на Лівобережній Україні плани мурованих «візантійських» храмів часів Київської Русі були прототипами планів дерев'яних церков [36].

За приклад ученому прислужилася мурована Іллінська церква в Чернігові, збудована в XII (чи XIII) ст. Як зазначали Ю. Асєєв і Г. Логвин, «в ній виразно виступає тридільність плану, отже, і об'ємно-просторової структури, риса, яка пізніше стане найхарактернішою для української архітектури XV-XVII віків (церкви Троїці в Зимному, Воздвиженська в Луцьку, церкви в Вишнівці, Сулімівці та ін.). З Іллінською церквою схожі відкриті розкопками також невеликі церкви в Галичині» [37].

Учені вважали, що план цієї церкви став прототипом мурованих церков, яких було зведено чимало в XII-XIII століттях. А на думку С. Таранушенка, план Чернігівської Іллінської й їй подібних церков був прототипом також і дерев'яних храмів-сучасників цих церков. Риси такого плану були характерні, зокрема, для західноукраїнських церков, збудованих у Сокирниці, Стеблівці, Канорі й т. п.

Зародився цей тип плану дерев'яних церков, напевно, в XII ст., а набув поширення у XIII ст., тобто в період феодальної роздробленості на Русі. У цей час переважна частина удільних князів та бояр через відсутність коштів не мала змоги зводити пишні храми, характерні для давньоруської архітектури попередніх століть. У зв'язку з цим набували поширення зведені ними невеликі муровані церковки, плани яких ставали взірцем для ще більше поширених маленьких церков дерев'яних. Останні почали будувати також міщани й селяни. І цей тип плану набув поширення на теренах всієї України. Доречно зазначити, що його зберігали ще церкви в Хатньому на Слобожанщині (1706 р.) і Мукачеві (1777 р.). Отже, зазначений тип плану проіснував понад 500 років. А в деяких місцевостях Карпат він зберігся навіть до нашого часу [38].

Головними вимогами до планів церков Лівобережжя було дотримання симетричності в їхній побудові й забезпечення пропорційності у розбивці в натурі. Розбивку планів розпочинали з розмітки на землі центральної підбанної ділянки. А найважливіші компоненти будов (зруби стін, заломи, восьмерики, ліхтарі) формували, ув'язуючи пропорційно з розмірами планів [39].

С. Таранушенко виділяє 13 типів планів церков. На думку фахівців, найбільшу простоту й гармонійність втілюють у собі квадратні плани, які вважаються найкращими серед витриманих у пропорційному відношенні планів. За зразок такого плану С. Таранушенко взяв план церкви Св. Юрія в с. Старих Хуторах (нині частина м. Вінниці). Центральною ділянкою в ньому є квадрат, сторона якого слугує вихідним розміром для побудови плану всієї будівлі. Західна й східна ділянки (менші за розмірами) в плані також є квадратами, сторони яких рівні половині діагоналі планів центральної ділянки [40].

Саме пропорційність храмів Лівобережжя визначала їхній стиль і забезпечувала архітектурно-художній образ.

У 1824 р. Св. Синоду Російської імперії знадобилися плани й фасади казенних споруд, у тому числі й церков. Чернігівською духовною консисторією теж було «усмотрено, что указом из святейшего Правительствующего Синода, к Преосвященнейшему Лаврентию Архиепископу Черниговскому, Нежинскому и кавалеру, Августа 12 прошлого 1824 года последовавшем, по предложению Синодального члена преосвященного Серафима митрополита Новгородского и Санкт-Петербургского, с прописанием именованного Его императорского Величества Высочайшего повеления, объявленного Ему преосвященному Г. Статс-Секретарем Кикиным о объявлении всем начальствующим лицам, имеющим в заведывании своем казенные здания, чтобы они вменили в непременную себе обязанность иметь всем оным зданиям планы и фасады...» [41].

Та, як з'ясувалося пізніше, їх мали далеко не всі храми. Перелік церков, у яких були відсутні плани, зазначався в спеціально складеній відомості від 3 вересня 1826 р.:

**«Ведомость ... каким именно ... в городах соборам и церквам ...
не имеется планов и фасадов**

В городе Чернигове:

Церквам: Соборно-Николаевской, приходским: Преображенской, Успенской, Богоявленской, Покровской, Иоанно-Богословской, Крестовоздвиженской и Вознесенской.

В городе Борзне:

Соборной Троицкой и приходским: Воскресенской и Николаевской церквам.

В городе Глухове:

Соборной Троицкой, приходским: Преображенской, Трехсвятительской, Рождества Богородичной, Покровской, Николаевской церквам.

В городе Кролевце:

Соборно-Рождество-Богородичной и приходским: Покровской, Преображенской и Варваринской церквам.

В городе Стародубе:

Церквам каменным: Соборно-Рождество-Богородичной, приходским: Вознесенской, Иоанно-Предтеченской, Успенской, Иоанно-Богословской, Преображенской, Богоявленской, Старо-Николаевской, в новостроящейся Симеоновской, Ново-Николаевской, кладбищной Аннинской, да деревянным Святодуховской, Захарія Елисаветинской, Рождество-Богородичной, Михайловской, Покровской, Афанасиевской и кладбищенским: Ильинской, Петропавловской и Соборо-всех Святых.

В городе Мглине:

Церквам: Соборной Воскресенской, приходским: Преображенской, Крестовоздвиженской и Успенской.

В городе Сураже:

Деревянной Благовещенской церкви.

В городе Козельце:

Соборной Рождество-Богородичной, приходским: Градской Николаевской, Вознесенской, Троицкой, Богославской, заградской Николаевской.

В городе Остре:

Церквам: Иоанно-Предтеченской, Крестовоздвиженской, Михайловской и при ней состоящей Николаевской, Успенской и Троицкой.

В городе Новгородке-Северском:

Церквам: Соборной Успенской да приходским: Воскресенской, Крестовоздвиженской, Варваринской, Благовещенской, Покровской и Николаевской.

В городе Конотопе:

Соборной Рождество-Богородичной и приходским: Георгиевской, Успенской и Николаевской церквам.

В городе Соснице:

Церквам каменным: Соборной Троицкой и приходской Воскресенской, да деревянным: Покровской, Крестовоздвиженской и Вознесенской.

В городе Городне:

Соборной Троицкой и приходской Василиевской деревянным церквам» [42].

Цікаво, що в цьому списку знаходимо чимало храмів, про які відсутні згадки в літературі.

Аналогічна картина спостерігалась і в інших єпархіях: «присланы из конторы Дома Архиерейского от всех духовных правлений, монастырских настоятелей и настоятельств предписанные сведения, и как из оных видно, что нигде почти в 3 духовных епархий на церковные, монастырские и другие здания планов и фасадов не имеется» [43].

Справу мали вирішувати губернські архітектори. «Черниговскому губернскому архитектору Медведеву предписать указом с тем, чтобы по исполнении того

рапортовал сему правлению (губернському правлінню. – Авт.), о чем и духовную Дикасторию уведомить» [44].

У своєму рапорті до Малоросійського Чернігівського губернського правління від 1 березня 1828 р. Медведєв заявив, що плани й фасади «следует составить с натуры». *«Для чего потребны следующие материалы: лестницы разной величины, сколько где укажет надобность, веревки толщиною в палец, бечевки или шнуры, те и другие пеньковые; ватярпас с отвесом, треугольников два, – один в два, а другой в один аршин, отвесная доска и сажень, все сии инструменты столярной работы; бумага писчая, голландская и александрийская, карандаши, гумеластик или резина, краски с кистями, и перьями, линейки с треугольниками для чертежей; перочинные ножи, математические пилные инструменты, клей, [нерозбірливо], мука крупчатая для наклейки бумаги с досками липового дерева, греческая губка, нитки с иголками, сургуч и сальные свечи.*

Сверх того

Рабочих людей два человека, знающих плотниче мастерство с их инструментами.

Приличная квартира, совместно с учеником.

Подорожная по Черниговской губернии с двумя будущими учениками и слугой.

Прогонные деньги.

2^е Без доставления всех таковых вещей сколько чего востребует надобность и людей на месте, где должна производиться работа приступить к исполнению помянутого указа, нет возможности.

3^е Как по обширности сего занятия для приведения оного к концу, потребуются несколько лет и переезды с места на место, то до такова окончания, настоящей должности моей исполнять удобства не представляет. На что все и прошу разрешение Его Императорского Величества указа» [45].

Час ішов, а робота все ще стояла на місці. Із рапорту архімандрита Ніжинського Благовіщенського монастиря в Чернігівську Духовну Консисторію, датованого 6 червня 1828 р., дізнаємося, що архітектор Медведєв 19 травня «дал знать, что приступить к составлению планов и фасадов церквам и монастырям по Черниговской губернии не может по неимению у него суммы для проездов в поветы и города на прогоны, также квартиры; рабочих людей, лестниц разных величин, веревок, бечевки или шнуров, ватерпасы с отвесом, треугольников, отвесной доски, сажени, писчей голландской и александрийской бумаги, карандашей, красок и прочих потребных для снятия с натуры таковых зданий» [46].

«Касательно снятия на план монастырей и церквей» Чернігівською Духовною Консисторією було «учинено распоряжение 1828 года июня 13 дня» [47].

Але і в повідомленні Чернігівської Духовної Консисторії в губернське правління, отриманому останнім 12 грудня 1829 р., писалося, що складання планів церков у м. Мглині досі «не учинено» [48].

Аналогічна ситуація спостерігалась і в інших містах. У цьому ж документі було зазначено, що «по сему предмету никакого еще действия со стороны губернского архитектора не учинено» [49].

День за днем, місяць за місяцем непомітно минули роки. Надворі стояв уже 1841 рік. До цього часу Медведєв змінив місце роботи. Як зазначалося в одному з документів, він «состоит ныне в ведомстве здешней Строительной Комиссии» [50]. На посаді губернського архітектора працювала інша людина. А робота із складання планів церков затягнулася і все ще залишалася невиконаною.

Чернігівська губернська будівельна комісія в своєму зверненні до Чернігівської Духовної Консисторії від 14 березня 1841 р. зазначала наступне: *«Как и нынешний Губернский Архитектор в присутствии комиссии объявил, что при снятии планов и фасадов с монастырей, церквей и других духовного ведомства зданий прописанные в рапорте бывшего Архитектора Медведева материалы и прочие потребности есть необходимые и при том от первоначального и повторных требований Консистории по означенному предмету протекло более десяти лет времени в течение коего и самая надобность в выполнении оных могла ли вовсе или частью измениться, то об оном здешнюю Духовную Консисторию уведомить к ее соображению и зависящему от нее*

дальнейшему распоряжению, на тот конец, что если Консистория и ныне признает необходимо нужным в выполнении изъясненных требований ее и будет она не имеет к тому собственных своих способов, то при возобновлении о том требования уведомила бы Строительную Комиссию и о средствах каким образом полагает Консисторию удовлетворить предстоящим при этом случае издержкам, приложив при том и новую ведомость тем зданиям, которые по нынешнем времени требуют архитектурской съемки фасадов с планами...» [51].

Як чернігівські архітектори справились із поставленими завданнями, нам установити не вдалося. Практика ж проведення обмірів церковних споруд для отримання певних креслеників і складання планів цих споруд широко увійшла у вжиток і набула поширення в ХХ ст. Вона мала місце й на Чернігівщині.

Під час розкопок, проведених у Чернігові над р. Стрижем 1878 й 1909 рр., було виявлено рештки Благовіщенської церкви, яку збудував у 1186 р. київський князь Святослав Всеволодович [52].

Напевно, під час облоги Чернігова монголо-татарами в 1239 р. частина церковних склепінь була зруйнована. А згодом було розібрано стіни храму. У 1676 р. на місці кам'яної збудували дерев'яну Благовіщенську церкву. Але під час однієї з пожеж міста й дерев'яна церква загинула. На жодному плані, що дійшли до нас із ХVІІІ ст., вона, на жаль, не була зафіксована [53].

Розкопки Благовіщенської церкви проводилися також 1946-1947 рр. [54]. Під час них на озброєння було взято запропонований П. Покришкіним і удосконалений згодом метод архітектурно-археологічних обмірів [55].

На основі обмірних креслеників архітектор К. М. Афанасьєв запропонував варіант плану собору, згідно з яким центр дуги його середньої абсиди розташований від східної сторони підкупольного квадрата на відстані, що дорівнює стороні останнього. Дослідник керувався тим, що подібні прийоми будівництва були властиві багатьом храмам ХІ-ХІІ століть. Крім цього, в його плані чітко простежуються відносини пропорційності [56].

План церкви, складений Б. О. Рибаківим, був заснований на аналізі однотипних храмів-«ровесників» Благовіщенського. Вчений зазначав наступне: «Мой вариант отличается от варианта К. Н. Афанасьева методом отыскания центра абсид: соединив прямой линией внутренние вырезы восточной стороны подкупольных столбов, мы получаем основание треугольника (равное стороне подкупольного квадрата). Диагональ подкупольного квадрата определяет длину сторон равнобедренного треугольника. Вершина этого треугольника и есть искомый центр дуги средней апсиды. На одной прямой с ним должны лежать центры северной и южной апсид» [57].

З плану можна судити, що вона являла собою грандіозну, одночасно збудовану споруду, яка своїми розмірами перевищувала навіть Спаський собор. Напевно, вона й була зведена в знак суперництва з останнім. Б. О. Рибаків відтворив її зовнішній вигляд. Однорідним за планом із нею в ХІІ ст. був Успенський собор у Володимирі на Клязьмі (збудований Всеволодом ІІІ «Велике гніздо» в 1185-1189 рр.), який, на щастя, зберігся до наших днів. Цілком однаковими за типом спорудами стали також великі собори, зведені Ярославом Осмомислом у Галичині (до 1187 р.), Давидом Ростиславичем у Смоленську (біля 1191 р.).

Чернігівська Благовіщенська церква була першою церковною спорудою, яку оточували галереї-усипальниці. Її створював майстер-новатор. Зберігаючи традиції чернігівського зодчества, він уніс ряд нових прийомів у будову, чим вписав нову сторінку в історію давньоруської архітектури [58].

Унікальною пам'яткою архітектури є П'ятницький собор у Чернігові. Своєрідну композицію його пірамідального ступінчастого верху професор М. М. Воронін пов'язував із зародженням національної течії в храмовій архітектурі [59], яка у руському зодчестві ХІІ-ХІІІ століть знайшла втілення в творчості різних обласних шкіл.

Храм не має точного датування в літописах. Деякі вчені, взявши за основу літописне повідомлення 6624 р., що «того же лета и Предислава черница, Святославна представися», вважали, що ця черница (дочка Святослава Ярославича) й збудувала

тоді П'ятницький жіночий монастир і муровану церкву при ньому. Отже, датою зведення храму називали 6624, тобто 1116 р. [60].

Інші вчені час будівництва церкви визначали кінцем XII ст. Проф. Ф. Ф. Горностаєв – кінцем XIII ст. [61]. А історики кінця XVIII – першої половини XIX століть доводили цю дату до першої половини, а то й кінця XVII ст. Таку точку зору мав пізніше й проф. П. Лашкар'єв, який, крім цього, вважав, що П'ятницький храм був збудований із залишків стародавньої церкви [62].

Цікаво, що останній подав і план та розріз церкви. Однак стародавня кладка стін показана там лише до половини висоти споруди.

Як з'ясувалося, в XVII ст. П'ятницький собор був не зведений, а перебудований. Капітальній перебудові на засоби генерального обозного Василя Дуніна-Борковського він піддавався наприкінці цього століття. Це був час зародження в архітектурі українського бароко. Тож в його стилі й було перебудовано названий храм.

Зміни в будові храму відбувалися також у зв'язку з пожежами 1750, 1862 рр. У 1786 р. монастир закрили, а собор почав діяти як П'ятницька приходська церква. У 1820 р. до неї прибудували дзвіницю, а в 1850 р. – нові приділи [63].

Саме обставини, пов'язані з перебудовою П'ятницького храму, ускладнювали його вивчення й протягом досить тривалого часу відволікали увагу дослідників.

Пізніше становище ускладнювалося тим, що собор дуже постраждав від німецьких підпальовальних снарядів, скинутих 23 серпня 1941 р. (згоріла частина будівлі й середина приміщення). А згодом зазнав руйнації від фугасних бомб під час повітряного бомбардування міста 25 (26) вересня 1943 р. [64].

Корінним чином картина змінилася, коли за справу взявся геніальний архітектор Петро Дмитрович Барановський (1892-1984 рр.). До реставрації споруди він приступив 1943 р., а закінчив її наприкінці 1961 р. Переборюючи неймовірні труднощі, викликані непорозумінням з боку місцевої влади, та всілякі бюрократичні перепони, П. Барановський з честю виконав намічене ним завдання. Проведені вченим точні обміри пам'ятника й відкрита ним іще в 1920-30-х рр. під час роботи в Коломенському система цегляної давньоруської кладки дали йому змогу провести реставрацію на найвищому науковому рівні, результатом чого стало відтворення первісного обрису П'ятницької церкви (не за аналогією, а так, як це було в дійсності). Як справедливо зазначав наш земляк, талановитий архітектор А.А. Карнабед, «в этих условиях само восстановление Пятницкой церкви в ее первоначальном виде было чудом. И Барановскому было дано это чудо сотворить» [65].

Нині ця унікальна пам'ятка давньоруської архітектури кінця XII – початку XIII століття є діючим собором Української Православної Церкви Київського Патріархату. П'ятницька церква гостинно запрошує своїх відвідувачів. Здається, ось-ось до неї завітає й Петро Дмитрович Барановський, завдяки подвижницькій діяльності якого Свята Параскева П'ятниця в своїй неповторній величі постала з руїн і народилася заново.

Цікавою з архітектурної точки зору є Чернігівська Успенська церква Єлецького монастиря, збудована, як вважають учені, в XII ст.

Серйозні дослідження її були здійснені в літні місяці 1924 й 1926 років. Як зазначав І. Моргилевський, у своєму плані ця споруда розбита на головну, середню та дві бічні нави. Зі сходу вони закінчуються трьома вівтарними апсидами, а з заходу – нартексом (притвором). Останній поділений на три ділянки (у відповідності до трьох нав), кожна з яких має таку ж ширину, як і її нава [66].

Слід зазначити, що з точки зору планування, методів будівництва, архітектурних форм тощо виділилася ціла група пам'яток типу Єлецької церкви в Чернігові. Це київські Успенська (1131-1132 рр.) та Кирилівська (1140 р.) церкви, Успенська канівська (1144 р.), Успенська й «Стара Катедра» у Володимирі Волинському, смоленська Борисоглібська та білгородська Святоапостольська (1197 р.) [67].

У 1940-х рр. було проведено масштабні роботи з дослідження собору. Вони здійснювались у кілька етапів. У 1947 р. дослідження полягали в обмірах та обстеженні тих частин собору, які вціліли. А наступного року проводилися зондажі щодо виявлення залишків частин споруди, які не збереглися над сучасним рівнем землі.

Відомо, що собор був одноабсидною спорудою. У процесі досліджень виявили нижні частини стін абсиди, складені з цегли початку XVII ст. Встановлено, що по битій цеглі XII ст. проводилась із цегли XVII ст. і кладка підлоги. Стародавня підлога була на 1,65 см нижчою від тієї, що існувала до 1941 р. Храм було зведено на початку XII ст. чернігівським князем Данилом Святославичем [68].

Під час розвідувальних розкопок було виявлено кладку з цегли XII ст. і встановлено, що храм з трьох боків оточувала галерея.

Поблизу східної стіни абсиди містився престол римсько-католицького типу. На основі цього було встановлено, що в 1620-1630 рр. собор перероблявся за типом польського костьолу.

Борисоглібський собор є на планах XVIII-XIX століть. Дослідження 1940-х рр. дали змогу здійснити реставрацію плану та розрізу будівлі й засвідчили про те, що «Борисоглібський собор є одним з найбільш ранніх відомих пам'ятників даного типу з галереєю і показує безперервність традиції в архітектурі Древньої Русі – оточувати основні споруди галереями, що характерно для великих князівських споруд X-XI ст. (Десятинна церква, Софія Київська, Софія Новгородська та ін.)» [69].

Вражає своєю величністю Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Письмові джерела не вказують на точну дату його зведення. Короткі літописні згадки дають змогу говорити, що воно розпочалося князем Мстиславом між 1024-1036 рр., тож собор вважається одночасно збудованою мурованою спорудою першої половини XI ст. Це найстаріший на теренах колишнього СРСР кам'яний храм, що зберігся до наших днів [70].

Собор здавна привертав увагу дослідників. Досить серйозно він вивчався, зокрема, в 1923 р. Іполит Моргилевський на високому науковому рівні провів обміри храму, на основі чого було складено схеми співрозмірності його плану.

Як зазначав учений, план храму являє собою «досить витягнений по лінії схід-захід чотирикутник, що має 28,25 м довжини і 19,20 м ширини (по внутрішньому проміру), що складає в середньому співвідношення боків коло 1,5. Площу чотирикутника розбито на три нави, з котрих середня має 7,60 м ширини, а бічні по 4,40 м ширини, що складає співвідношення ширин нав коло 1,7» [71].

У ньому було багато спільного із планом Спаса на Берестові в м. Києві. Особливо це стосувалося побудови західної частини обох храмів.

Існує думка, що собор засновано в 1026-1032 рр. П. Смолічев достовірнішою вважає останню дату, адже під час смерті Мстислава 1036 р. його стіни було «взввише яко на кони стояще рукою досящи». Продовжував будівництво князь Ярослав, а завершив його чернігівський князь Святослав біля 1070-х рр. [72].

На момент дослідження чернігівський Спас мав вигляд монументальної будови з трьома вівтарними півколами – абсидами з двома баштами з західного боку. Він зберігся без будь-яких прибудов. Однак писемні згадки засвідчують, що храм мав «терем» – усипальницю чернігівських князів. Тут були поховані фундатор собору чернігівський князь Мстислав Володимирович (помер 1036 р.), спершу князь чернігівський, а згодом – київський Святослав Ярославич (помер 1076 р.), Ігор (Георгій) Ольгович (помер 1147 р.) та інші [73].

І дійсно, під час розкопок М. О. Макаренка навколо Спаського собору з лівого і правого боків було виявлено дві прибудови поховального типу. Можливо, це й був згаданий вище «терем».

Крім цього, біля південно-західної вежі з боку південної стіни Спаса було виявлено рештки колишньої тривівтарної церкви, фундаменти якої лежали під цією вежею. На думку Миколи Омеляновича, ця церква була або хрестильнею (як у Софійському соборі чи Єлецькому монастирі), або домовою церквою князів [74].

Слід зазначити, що М. О. Макаренкові належить обстеження й дослідження однієї з найуніверсальніших пам'яток храмової архітектури – Юр'євої Божниці в м. Острі (раніше знаходилась на території с. Старогородки, що увійшло до складу міста), яка перебувала в досить непристойному, зруйнованому стані.

Храм вважається найдавнішою пам'яткою церковної архітектури на Чернігівщині

добі Київської Русі [75]. Зведений він був після того, як Володимир Мономах у 1098 р. «заложи ... Городъ на Вѣстри (р. Острі. – **Авт.**)».

Хто й коли збудував храм, точно невідомо. Деякі дослідники вважають, що це була справа рук самого князя. І звів він церкву в 1098 р. Такої думки дотримуються, наприклад, М. Будлянський, В. Сапон, М. Куриленко [76].

На думку М. О. Макаренка, «церква з'явилась між роком заснування Городця, 1098-м і подією року 1152-го. Нині я гадаю, що її збудував ні хто інший, як Юрій Довгорукий, що з року 1120 сидів в Ростовській області (пом. 1157). Себто божницю збудовано не раніш 1120 і не пізніш 1152 року, в ті часи, коли Юрій домагався Київського столу, і йому бажано було сидіти найчастіше близько Києва» [77].

Дослідженням «Юр'євої Божниці» займалися також М. Константинович [78], П. Добровольський [79]. Цікаво, що в останнього знаходимо й її план.

М. О. Макаренко виконав також велику роботу, що стосувалася обмірів церков Лівобережжя XVII-XVIII ст., у тому числі й Чернігівщини. Серед них було чимало й таких, що не збереглися на сьогодні. У 1908 р. в Санкт-Петербурзі окремим відбитком вийшла праця вченого, присвячена зазначеній проблемі [80].

Як зазначає сучасний учений Віктор Вечерський, ця праця й нині «може правити за зразок комплексного історико-мистецького дослідження» храмового будівництва. «Дослідник проаналізував усі аспекти ... Він чи не перший з мистецтвознавців звернув увагу на основний художній прийом формування інтер'єру українського дерев'яного храму XVII-XVIII ст.: контраст лапідарності простих, не прикрашених архітектурних форм і вибагливої пишності поліхромного багатоярусного іконостаса» [81].

Найкращим знавцем у галузі дослідження дерев'яної монументальної архітектури Лівобережжя зарекомендував себе С. А. Таранушенко, вінцем наукової творчості якого стала класична монографія із зазначеної проблеми [82].

У ній він приділив значну увагу й церквам Чернігівщини. Багато з них не збереглися до наших днів, але вчений зафіксував їх на світлинах. Він провів скрупульозні обміри храмів, зробив їхні кресленики тощо. У книзі С. А. Таранушенка знаходимо плани багатьох церков, у тому числі й деякі з тих, що мали скласти в XIX столітті чернігівські архітектори. Останні стосуються церков: сосницької Вознесенської – збудована 1659 р., не збереглася; кролевецької Покрови – 1779 р., не збереглася; новгород-сіверських: Варвари – 1788 р., не збереглася, Покрови – 1767 р., не збереглася, Миколи – 1764 р., збереглася.

Запропонована стаття не претендує на повне висвітлення порушеної теми. Ми зупинилися лише на найбільш яскравих і цікавих, на наш погляд, моментах.

Обміри храмів з метою складання їхніх планів і всебічного дослідження, крім згаданих, виконувало багато інших учених і архітекторів. Ця робота не втратила своєї актуальності й до сьогодні. Вона продовжує й далі чекати на своїх дослідників.

1. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Ідеологія української церкви. – К., 2013. – С. 135.

2. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Служити народові – то служити Богові. – К., 2013. – С. 185.

3. Див., напр.: Афанасьев К.Н. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 35.

4. Там само.

5. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987. – С. 121.

6. Там же. – С. 122.

7. Там само. – С. 126.

8. Голубинский Е. История русской церкви. – М.: Университетская типография, 1901. – Т. I. – Период первый, Киевский или домонгольский. – Первая половина тома. – С. 487.

9. Там само. – С. 488.

10. Там само. – С. 497.

11. Там само. – С. 494.
12. Афанасьев К.Н. Указ. соч. – С. 35.
13. Голубинский Е. Указ. соч. – С. 488.
14. Брунов Н.И. К вопросу о самобытных чертах русской архитектуры X-XII ст. // Русская архитектура. – М., 1940. Афанасьев К.Н. Указ. соч. – С. 36.
15. Голубинский Е. Указ. соч. – С. 487.
16. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Черниговской епархии: В 7 ч. – Чернигов: Типография Г.Л. Шапиры, 1873. – Кн. 1. – С. 116.
17. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским. В Чернигове 1786 года. – К.: В университетской типографии, 1851. – С. 172-174.
18. Карнабід А. Монументальна дерев'яна і мурована архітектура Чернігівщини (загальний огляд) // «Пам'ятки християнської культури Чернігівщини» (Матеріали наукової конференції). – Чернігів, 2002. – С. 56.
- Таранушенко С. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. – Харків: Видавець Савчук О.О., 2014. – С. 39.
19. Карнабід А. Вказ. праця. – С. 57-58.
20. Календарь Черниговской епархии на 1891 год. – Чернигов, 1890. – Отдел первый. – С. 61-123.
21. Таранушенко С. Вказ. праця. – С. 717.
- Карнабід А. Вказ. праця. – С. 59.
22. Складено за: Корноухов Е. Алфавитный список церквей Черниговской епархии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1906-1908. – Выпуск 7. – Приложения. – С. 1-50.
23. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Указ. соч. – С. 122.
24. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 11134. – Арк. 51. (Далі: ДАЧО).
25. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Указ. соч. – С. 122-123.
26. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 11134. – Арк. 51.
27. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Указ. соч. – С. 151-152.
28. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. – 11134. – Арк. 44.
29. Там само. – Арк. 32, 45.
30. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Указ. соч. – С. 116.
31. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1859. – Отд. 1. – С. 40.
32. Підрах. авт. за: Карнаухов Е. Указ. соч. – С. 1-50.
33. Див.: Картины церковной жизни Черниговской Епархии из IX вековой ее истории. – К.: Фото-лито-типография «С.В. Кульженко», 1911. – С. 179.
34. Афанасьев К.Н. Указ. соч. – С. 36.
35. Красовский М. Планы древнерусских храмов. – Пг., – 1916.
36. Таранушенко С. Вказ. праця. – С. 751.
37. Асеев Ю., Логвин Г. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові // Пам'ятки історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 39.
- Батюшков П.Н. Памятники старины в западных губерниях империи. – СПб., 1868. – Вып. I-II.
- Логвин Г.Н. Архитектурный комплекс в Зимно // Архитектурні пам'ятники: Збірник наукових праць. – К.: Вид-во Академії архітектури Української РСР, 1950. – С. 96-98.
- Таранушенко С. Вказ. праця. – С. 752.
- Антонієві печери та Троїцько-Іллінський монастир. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2015. – С. 28.
38. Таранушенко С. Вказ. праця. – С. 752-753.
39. Див.: Там само. – С. 720, 722, 723.

Афанасьев К.М. Про пропорціональність пам'ятників древньоруської архітектури XI-XII ст. // Архітектурні пам'ятники: Збірник наукових праць. – К.: Вид-во Академії архітектури Української РСР, 1950. – С. 49-54.

Максимов П. Опыт исследования пропорций в древнерусской архитектуре // Архитектура СССР. – М., 1940. – №1.

Асеев Ю.С. Архітектура Київської Русі. – К.: Вид-во «Будівельник», 1969. – С. 27.

Чепелик В. Пропорціональність в народнім зодчестві // Збірник наукових праць аспірантів Київського інженерно-будівельного інституту. – К., 1963. – Випуск 29. – С. 75-85.

40. Таранушенко С. Вказ. праця. – С. 754.

41. ДАЧО. – Ф. 179. – Оп. 1^а. – Спр. 1975. – Арк. 5.

42. Там само. – Арк. 8–9.

43. Там само. – Арк. 11.

44. Там само. – Арк. 11 (зв.).

45. Там само. – Арк. 15 – 15 (зв.).

46. Там само. – Арк. 17 (зв.), 20 (зв.), 21.

47. Там само. – Арк. 17 (зв.) – 18.

48. Там само. – Арк. 19.

49. Там само. – Арк. 21 (зв.).

50. Там само. – Арк. 3.

51. Там само. – Арк. 26 – 26 (зв.).

52. Самокусов Д.Я. Новые археологические исследования и находки в Чернигове и его окрестностях // Черниговские губернские ведомости. – 1878. – №35.

Кибальчич Т.В. Археологическая находка // Черниговские епархиальные ведомости. – 1878. – Прибавления к №25.

Добровольский П.М. Где находились старинные несуществующие ныне храмы города Чернигова. – Чернигов, 1908.

Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1909 г. – Чернигов, 1910.

Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. голови секції академіка Михайла Грушевського. – К.: Державне видавництво України, 1928. – С. 205 (Далі: Чернігів і Північне Лівобережжя...).

53. Див.: Рыбаков Б.О. Благовіщенська церква у Чернігові 1186 року за даними розкопок // Архітектурні пам'ятники: Збірник наукових праць. – К., 1950. – С. 55 (Далі: Благовіщенська церква...).

54. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова. Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1949. – №11. – С. 69-78. (Далі: Древности Чернигова...).

55. Покрышкин П. Краткие советы для производства точных обмеров в древних зданиях // Известия Императорской археологической комиссии. – 1905. – Выпуск 16. – С. 120-123.

56. Див.: Рыбаков Б.А. Древности Чернигова... – С. 79.

57. Там само. – С. 81.

58. Рыбаков Б.О. Благовіщенська церква... – С. 56, 57, 60, 63.

59. Советская книга. – 1949. – №10. – С. 109.

60. Барановский П.Д. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Петр Барановский: Труды, воспоминания современников. – М.: Изд-во «Отчий дом», 1996. – С. 57.

61. Горностаев Ф. Об архитектуре древних храмов Чернигова домонгольского периода // Труды Четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове. 1908-1909 / Под ред. П.С. Уваровой. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. – Т. III. – С. 67.

62. Лашкарев П. Церкви Чернигова и Новгорода-Северского // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – Том II. – С. 146.

63. Барановский П.Д. Указ. соч. – С. 47.

64. Див.: Там само. – С. 49.

Карнабед А.А. Возрождение Черниговской «Пятницы» // Петр Барановский: Труды, воспоминания современников. – М., 1996. – С. 189.

65. Ильина М.Н. Первый директор // Петр Барановский: Труды, воспоминания современников. – М., 1996. – С. 208-217.
- Карнабед А.А. Указ. соч. – С. 192.
66. Моргилевський І. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові // Чернігів і Північне Лівобережжя... – С. 196.
67. Див.: Там само. – С. 200.
68. Смолічев П. Вказ. праця. – С. 132.
69. Остапенко М.А. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові // Архітектурні пам'ятники: Збірник наукових праць. – К., 1950. – С. 64-72.
70. Моргилевський І. Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідями // Чернігів і Північне Лівобережжя... – С. 169.
71. Там само.
72. Див.: Смолічев П. Вказ. праця. – С. 132.
73. Макаренко М. Біля Чернігівського Спаса. (Археологічні досліді року 1923) // Чернігів і Північне Лівобережжя... – С. 184-185.
74. Там само. – С. 196.
75. Див., напр.: Куриленко М. Свята Чернігівська земля. – Ніжин, 2007. – С. 74.
76. Див.: Будлянський М., Сапон В. Мандрівка по вертикалі. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 1994. – С. 10.
- Куриленко М. Вказ. праця. – С. 74.
77. Макаренко М. Старгородська «Божниця» та її малювання // Чернігів і Північне Лівобережжя... – С. 206.
78. Константинович М. Развалины Юрьевой Божницы в селе Старогородке. – К., 1896.
79. Добровольский П.М. Юрьева божница // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1902. – Вып. 4. – Отд. 2. – С. 71-93.
- Добровольский П.М. Юрьевская Божница. – Чернигов, 1903.
80. Памятники украинского искусства XVIII века. – СПб.: Типография Санкт-Петербургского Градоначальства, 1908.
81. Вечерський В. Передмова // Таранушенко С. Вказ. праця. – С. 9.
82. Таранушенко С. Вказ. праця.
83. Там само. – С. 85, 564, 619, 446, 421.

В статье на основе использования широкого круга источников, в том числе неопубликованных, и литературы воссоздаются интересные моменты развития церковного строительства на Черниговщине. Предоставляются сведения о количестве и типах храмов. Рассматриваются вопросы реконструкции церквей на основе их предварительного обследования и составления чертежей. Значительное внимание уделено освещению проблемы, связанной с планами храмов, которая недостаточно исследована в историко-архитектурной науке.

Ключевые слова: христианство, православие, церкви, храмы, Черниговщина, уезды, Киевская Русь, XVII-XIX вв., исследование, планы церквей, ученые.

This article contains interesting facts about construction and reconstruction of the churches in Chernihiv region, and information about quantity and types of the churches. Also it highlights the problem of the architectural plans of the churches. Many archive materials are used.

Keywords: Christianity, Orthodoxy, churches, Chernihiv region, Kievan Rus', XVII century, XVIII century, research, architectural plans of the churches, construction, building, reconstruction.

Микола Тимошик

СТАНОВЛЕННЯ, СТВЕРДЖЕННЯ ТА ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 20-30-х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ (за архівними матеріалами та пресою колишньої Ніжинської округи)

Досліджується генеза всеукраїнського автокефального руху на Лівобережній Україні у 20-х–30-х роках минулого століття на прикладі низки чернігівських сіл. Фактологічною основою для написання цієї розвідки послужили архівні матеріали Державного архіву Чернігівської області.

Новизна теми полягає в тому, що досі невідомі фахівцям матеріали з цієї проблематики використовуються вперше.

Подано коротку хроніку становлення та генези УАПЦ в Києві після жовтневого перевороту 1917 року та етапи поширення автокефального руху по всій Україні.

На матеріалах низки сіл Ніжинської округи показані еволюція свідомості селян у питаннях вибору мови богослужінь та процес масового переходу сільських релігійних громад до нової Української церкви.

Описано порядок створення та реєстрації в органах влади нових статутів церковних громад. Наводяться відмінності в прикрашаннях храмів та проведення богослужб по-новому за російським і українським обрядами.

Наводяться цінні відомості про особливості політики радянської держави щодо УАПЦ в рясно цитованій епістолярії священників-автокефалістів, що збережена у справах засуджених.

Детально аналізуються репресивні заходи влади проти УАПЦ. Акцентується увага на кількох напрямках наступу влади на церкву, священників та вірних: зміна законодавчої бази, збір «компромату» на кожного священника, конфіскація церковного майна на користь держави, обмеження священників та їхніх родин у громадянських правах, примуси зречення сану і віри на сторінках преси, арешти та розстріл священників.

Ключові слова: Українська автокефальна церква (УАПЦ), національна церква, собор, Василь Липківський, собороправність села Данина, Шатура, політичні репресії, зречення від віри, відмосковлення.

Грунтовне вивчення проблематики всеукраїнського автокефального руху у 20-30-х роках минулого століття набуває **особливої актуальності** в нинішній період із кількох причин. Виділимо дві найголовніші.

Перша: провал улітку 2015 року церковних спроб об'єднання двох гілок українського православ'я: УАПЦ і УПЦ КП в одну помісну Українську православну церкву.

Друга: посилення в Україні процесів відмосковлення в цілому та активізації переходу православних громад у середовищі УПЦ МП до УПЦ КП. У цьому контексті

© Тимошик Микола Степанович – доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри видавничої справи та мережових видань Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

ситуація, що складалася в українському православ'ї після жовтневого перевороту 1917 року, має багато ознак схожості із сучасними українськими реаліями. Уведення до наукового обігу багатьох нових фактів, що досі замовчувалися або були недоступними, дасть змогу краще пізнати і зрозуміти ці ознаки «схожості» та сприятиме пошуку відповідей на відвічні запитання нашого буття: чому так сталося, хто в цьому винен та що слід робити, щоб не повторити помилок минулого.

Незважаючи на те, що в науковій літературі проблематика автокефального руху в Україні означеного періоду не є обділеною увагою дослідників, **говорити про повноту вивчення теми не доводиться**. Із посутніх публікацій, що вийшли за рубезем, найціннішими, на наш погляд, є свідчення безпосередніх організаторів та учасників цього руху, якими були митрополит Василь Липківський та священник Микола Явдась. Праця митрополита Липківського «Відродження церкви в Україні: 1917-1930» уже витримала два видання (в канадському Торонто та американському Детройті) і безумовно є засадичною щодо достовірності канви оповіді, хоч і містить більше ознак мемуарності, ніж архівної документальності [5]. Мюнхенське видання праці протоієрея М. Явдася «Українська Автокефальна православна церква: Документи для історії УАПЦ» можна вважати чи не першою спробою в українській історіографії висвітлити цю тематику крізь призму документа [27]. Втім, з об'єктивних причин, зібрати такі документи в умовах суворої еміграційної дійсності авторів вдалося небагато. Із дослідників, які працюють у цій царині в Україні найрезультативніше, варто виділити доктора церковно-історичних наук Ірину Переловську. Її успішно захищена 2013 року докторська дисертація цілковито присвячена з'ясуванню джерельної бази з історії Української автокефальної православної церкви.

Метою цієї статті є дослідження генези всеукраїнського автокефального руху на Лівобережній Україні у 20-х-30-х роках минулого століття на прикладі сіл колишньої Ніжинської округи. Особливістю цієї розвідки є те, що фактологічною основою для її написання послужили досі не оприлюднені архівні матеріали Державного архіву Чернігівської області. У цьому новизна розвідки.

Становлення УАПЦ

За влучним висловом відомого мученика за віру митрополита Василя Липківського, Українська церква, пролежавши в російській домовині понад двісті років, коли встала і відкрила очі, побачила довкола себе інших українців і іншу Україну.

Сталося це після жовтневого перевороту в Петрограді 1917 року. На руїнах однієї із найбільших імперій у центрі Європи пускала молоді паростки нова Україна. На одній із гілок вибруньковувалася й нова, Українська, церква. Всеукраїнська Православна Церковна Рада, що голосно заявила про себе, метою діяльності обрала гасло національної організації духовенства, орієнтацію його на підтримку й реалізацію побудови демократичним шляхом самостійної і незалежної Української держави.

Напередодні старого нового року 13 січня 1918 року ця Рада скликає у Києві Всеукраїнський церковний собор. На прохання організаторів Собору з доповіддю «Відродження Української церкви» перед більш ніж чотирмастами делегатами виступив молодий професор Київського університету Іван Огієнко. У своєму викладі доповідач свідомо наголошував на відродженні, а не на створенні Української церкви. Переконливо залучаючи до аргументів свідків старої Української церкви — безцінні лаврські стародруки — про її існування і боротьбу за самостійність, він обґрунтував думку про необхідність не українізації, а дерусифікації церкви, її «відмосковлення». Йшлося, отже, про неканонічність приєднання Української церкви до Московського патріархату незабаром після акта 1654 року [24, с. 58]

Робота собору засвідчила, що значна частина духовенства була готова сприйняти українську національну ідеологію як свою кровну справу і повести за собою віруючих, народ, який свято тримався традицій своїх пращурів. Важливо було вчасно підтримати цю готовність, спрямувати її у належне русло.

Усіляку підтримку такому рухові надала Українська Народна Республіка, що незабаром постала в Києві. 1 січня 1919 р. уряд УНР видає Закон про Автокефалію

Української Православної церкви. Пізніше утворює державний орган із координації розв'язання усіх церковних питань – Міністерство ісповідань, надсилає офіційне прохання до патріарха Царгородського благословити Автокефальну Українську церкву.

Днем народження УАПЦ прийнято вважати 22 травня 1919 року. Саме в цей день, на свято літнього Миколи, у збудованому ще гетьманом Іваном Мазепою Миколаївському військовому соборі, що на печерських пагорбах столиці, відбулося перше урочисте богослужіння першої української громади, яка фактично відбила у влади цю святиню для своїх потреб. Не випадково, аби витравити з пам'яті українців цю подію, та ж влада незабаром доценту зруйнує цей дивовижний Мазепин витвір і не залишить згодом по ньому для майбутніх поколінь українців жодного сліду.

1921 р. в жовтні в храмі Св. Софії в Києві відбувся перший Всеукраїнський Православний Собор, на якому було стверджено Автокефалію УПЦ й покладено початок її розбудови по всій Україні. Відтоді серце української столиці – Софія Київська – стала символом духовного і національного відродження всього українства.

У цьому місці варто прояснити багатолітню дискусію щодо так званого неканонічного способу постання цієї церкви. Скористаємося ось цією короткою цитатою: «Собор звертався до тодішніх московських єпископів в Україні з проханням висвятити українських єпископів для Української церкви. Ті в категоричній формі відмовилися. Після Собору ухвалив поставити перших єпископів УАПЦ в спосіб практики перших віків християнства – через покладення рук усього пресвітерства» [27, с. 18]. Іншими словами, в час такого дійства єпископи висвячували один одного і самих себе.

Саме у такий, уже випробуваний на зорі існування християнства, спосіб був висвячений перший митрополит відродженої УАПЦ Василь Липківський, який з волі всього собору одержав титул Митрополита Київського і всієї України.

Ось цифри, які переконливо засвідчують, що автокефальний рух в Україні не роздмухувався кимось штучно, не зосереджувався лише в столиці, а набував щомісяця все потужнішого розвитку усіх краях, зокрема в провінції. За два роки, що проминули від першого собору, до УАПЦ перейшло понад 2000 парафій; церква вже мала понад 2500 священників та 26 єпископів [4, с. 19]. Лише на Чернігівщині від початку її формування ця церква мала 150 парафій і двох єпископів. Згодом був висвячений і третій єпископ – для парафій Конотопщини [5, с. 80].

Важлива деталь. Підтриманий народними масами рух за автокефалію Української церкви набрав найбільшої потуги й масштабів на початок 20-х років. Це був період, коли послані Москвою в Україну більшовицькі й білогвардійські війська остаточно потопили в крові Українську Народну Республіку, однак так і не змогли на початку задушити розбурхану Українською революцією жагу українців відродити віру пращурів і національну церкву.

До УАПЦ переходили цілими селами

Після полишення Данини в 1904 році священника Петра Скорини, який вірою і правдою служив данинцям майже півстоліття, церковне життя в цьому селі стало поступово згасати. На заміну Скорині Чернігівська консисторія прислала в Данину 2 січня 1905 року священника із села Хлопників Сосницького повіту Івана Соломаху [13, с. 78]. Проте помітних добрих слідів його діяльності в Данині, як і часових меж перебування тут, за архівними документами виявити не вдалося. З хроніки «Черниговских Епархиальных Известий» лише довідуємося, що в рік приїзду в Данину новоприбулий священник був призначений також на посаду законовчителя місцевої народної школи. Втім, продовжувати розпочату з такою скрупульозністю й залюбленістю отцями Огієвським та Скориною сільську церковну історію він не став, робити якісь нововведення в церкві чи громаді – також. Принаймні, у тій же церковній історії сам він про це не залишив жодних записів.

Скоріш за все, знайти контакт із церковною радою новому священнику не вдалося, і він незабаром полишив село. Є підстави припустити, що це був останній із когорти дореволюційних священників.

Аргументів на користь такого припущення є кілька.

Перший. Записів про наступників отця Соломахи на посаді настоятелів Данинського Свято-Троїцького храму не знаходимо ні в церковній історії, ні в хроніці єпархіального офіційного друкованого органу від 1905 по 1917 роки.

Другий. Ніхто із старожилів села не назвав авторові цих рядків у своїх спогадах жодного сільського священнослужителя дореволюційної доби розвитку села, окрім прізвищ Огієвського та Скорини.

Третій. Виховану Особистостями з великої літери вимогливу і високодуховну данинську громаду вже не могла задовольнити кандидатура будь-якого прохідного священика.

Четвертий. Порождена революцією 1905 року, Першою світовою війною 1914 року, жовтневим переворотом та громадянською війною повсюдна розруха докорінно змінила порядок організації церковного життя, що упродовж століть скеровувалося зі столиць імперії, – ніякого порядку вже не існувало, адже сама імперія розвалювалася на очах.

У лютому 1919 року, після витіснення з Лівобережної України українських військ Центральної Ради під проводом Симона Петлюри, нова більшовицька влада видає закон про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. На підставі цього закону викладання в школах Закону Божого припинялося, а всі церковні будівлі із майном та приналежними храмам землями ставали власністю держави. Щоправда, цим же законом передбачалася норма, за якою можна було церковні приміщення в держави винаймати на правах оренди. Для цього вимагався новий статут релігійної громади, зареєстрований у встановленому порядку.

Цим згодом і скористалися данинці.

Пізньої осені 1921 року в Данині передавали з рук у руки кілька доставлених через місцевий осередок «Просвіти» листівок, випущених новою Всеукраїнською Православною Церковною Радою. В одній із них повідомлялося про розростання швидкими темпами парафій УАПЦ в Чернігівському краї: найстаріший і найкрасивіший у Чернігові Борисоглібський храм на Валу став резиденцією єпископа Чернігівського і Ніжинського нової Української церкви. У самому ж Ніжині, йшлося в листівці, в розпорядження шойно сформованій українській церковній громаді влада офіційно передала в користування старовинний Благовіщенський собор.

Саме на одну із недільних урочистих служб, що анонсувалася в цій записці, й поїхало до Ніжина на ніч власними підводами кілька данинців.

Перші сільські автокефалісти

На спеціально скликаному сільському сході, де йшлося про першу службу в ніжинському автокефальному храмі, стали обирати склад церковної ради, яка мала підготувати два перші важливі документи: Статут православної української парафії в Данині та проект договору між громадою і владою на отримання в користування Свято-Троїцького храму.

Після запустили майданом список, що став згодом архівним документом.

У цьому списку – 30 чоловік. Це означало, що членами автокефальної громади ставала вся родина записаного. Якщо врахувати, що на той час на обійсті кожного двору, що все ще зберігав свій патріархальний устрій, мешкало від восьми до дванадцяти душ, то можна припустити, що кістяк громади Української автокефальної церкви початку жовтня 1921 року становили понад 300 данинців [19, арк. 16]. Незабаром їх ставало більше. Згідно з «Реєстром членів парафії Св. Троїцької церкви при с. Данині Носівського району Ніжинської округи на Чернігівщині» від 1 червня 1924 року, у цьому списку вже було 120 данинських родин [16, арк. 14-15].

Два списки членів православної автокефальної громади при Свято-Троїцькому храмі с. Данини, що підготовлені були на вимогу влади в листопаді 1921 та червні 1924 року, засвідчують, що кількісно за неповні три роки громада виросла вчетверо. Це свідчить про неабиякий авторитет новопосталої церкви в селян.

Цей факт свідомо наводжу в цьому місці, щоб розвіяти неправдиві твердження деяких сучасних представників московської церкви в наших селах, які й досі, без

знання правдивої історії Української церкви, без вивчення історичних документів, послуговуються найдошкульнішими зневажливими епітетами щодо феномену успіху УАПЦ у 20-х роках минулого століття. Взагалі, демонстративна зневага до вірних інших конфесій є характерною для священнослужителів московського православ'я – вони ніколи не зупинялися у виборі слів для огульних звинувачень своїх опонентів. Прикро читати в нещодавно надрукованих текстах про те, що, мовляв «самозванці» і «самосвяти» «лукавством і хитрощами» змінювали старий склад церковних громад, що так званий «липківський» або самосвятський розкольникський рух приніс розбрат та ворожнечу серед багатьох віруючих.

Ретельний аналіз архівних матеріалів цього періоду, зроблений автором цих рядків, якраз засвідчує протилежне: українські автокефалісти толерантно ставилися до сповідників іншого обряду, але завзято й дружно боронили своє. Якихось конфліктів на релігійному ґрунті за той непростий час у документах не зафіксовано.

Таким чином, той майже стихійно скликаний пізньої осені 1921 року сільський сход з приводу слухання про першу службу Української церкви в Ніжинському Богоявленському соборі поклав початок перереєстрації данинської церковної громади та перехід її до складу новоутвореної УАПЦ.

Нові статuti церковних громад

Для реєстрації нової громади УАПЦ в органах районної влади необхідно було подати пакет документів у трьох примірниках, підписаних головною церковною громадою та завірених головою сільської ради. Найголовнішим вважався Статут церковної громади.

У ньому чітко прописувалися головна мета за завдання громади. Метою парафії було задоволення релігійних потреб своїх членів. Зважаючи на те, що нова Українська церква в основу церковного життя брала такі свої національні ознаки як мову, звичаї, пісню, одяг, саме ствердження цих атрибутів у щоденних богослужбах визначалися в головних статутних завданнях громади:

- піклування про благоліпне впорядження і вбрання свого Божого храму;
- організація українських церковних пісень і загальнонародних церковних співів;
- допомога своїм членам гуртуватися в релігійні братства по-стародавньому українському зразку, які б сприяли розширенню між парафіянами звички до побожного християнського громадського життя в душі перших віків християнства;
- вступ через своїх представників у спілки з іншими українськими парафіями;
- збір необхідних коштів на утримання Божого храму і храмового притчу.

Вступити до громади міг кожен дорослий православного віровизнання, якому виповнилося 16 років, незалежно від статті та місця проживання. Для цього слід було: визнавати автокефалію Української церкви, її собороправний устрій; визнавати необхідність запровадження та ведення в церкві живої української мови, українських церковних звичаїв і обрядів; поділяти ідею відокремлення церкви від держави, а також згода брати на себе як моральні, так і матеріальні обов'язки членів парафії.

Парафія вважається заснованою, коли в ній згуртується не менше 20 душ. Вищим керівним органом проголошувалися збори, на яких обирають і затверджують усіх членів свого притчу, а також обирають раз на рік парафіяльну раду і ревізійну комісію. У своїй роботі парафіяльна рада керується регламентами і розпорядженнями Всеукраїнської Православної церковної ради, статутом і постановами загальних зборів. Парафія має свою печатку [21, арк. 3-4].

Перший статут Данинської парафії УАПЦ був затверджений печаткою Данинської сільської ради 26 лютого 1922 року. А вже другого дня – 27 лютого – його зареєстрували за №1551 в управлінні Ніжинського виконкому.

Дещо довше й прискіпливіше розглядало районне начальство інший привезений із Данини документ – «Договір між громадянами села Данини з Ніжинським окружним Виконавчим комітетом Ради Робітничих і Селянських Депутатів». Йшлося про передачу від Ніжинського виконкому новоутвореній громаді УАПЦ «в безстрокове, безоплатне користування» Данинського Свято-Троїцького храму. Та все ж і в цьому

питанні формальності були полагождені відносно за короткий термін – 11 березня 1922 року договір був підписаний і завірений печаткою. Таким чином, від дня подання документів 26 лютого до їхнього остаточного підписання 11 березня не пройшло й двох тижнів.

Про терміни реєстрації данинцями статуту та договору в Ніжині варто додати таке. В архівних документах та джерельних матеріалах з історії УАПЦ, які вдалося переглянути, зустрічається немало випадків, коли такі документи розглядалися не тижнями, а місяцями. Бувало, що люди роками ходили, стукали, платили останні гроші, чекали, переконували, просили, вимолювали на ті рішення. Таким чином, данинці отримували з рук держави старовинну споруду, до появи якої в Данині держава не мала ніякого відношення, – після отриманого дозволу Чернігівської духовної консисторії в 1881 році храм цей споруджено було в короткі терміни щедрим коштом самих селян. Тепер же держава передавала громаді цей храм на таких умовах:

1. Не допускати у храмі та довкола нього політичних зборів.
2. Не допускати роздачі чи продажу книг, брошур, листівок і послань, спрямованих проти радянської влади.
3. Не допускати виголошення промов і доповідей, ворожих радянській владі.
4. Здійснювати своїм коштом оплату поточних витрат з утримання храму.
5. Безперешкодно допускати в небогослужбовий час уповноважених Ніжинського повітового виконкому для перевірки й огляду майна [19, арк. 5].

Документ закінчувався підписами всіх членів громади та засвідченням голови сільської ради Б. Дідика: «Власноручні підписи парафіян Св. Троїцької церкви с. Данини і що вони живуть у Данині і мають від народження більше 18 років і дійсно є члени парафії, посвідчую. 26 лютого 1922 року – голова сільської Ради – Б. Дідик».

На початок весни 1922 року данинці завершили всі непрості формальності, пов'язані з реєстрацією в своєму селі громади УАПЦ. Тепер залишалося поїхати до Чернігова, аби нововисвячений у Києві архієпископ Чернігівський і Ніжинський Іван Павловський (20 листопада 1921 року) призначив у Данину священика.

Висвячували за день до 200 священиків

Небувала хвиля відродження Української автокефальної православної церкви в Україні припала на 1922-1923 роки. Повсюди в селах відчувався великий брак священиків. З усіх-усюд до Києва спрямовувалися кандидати на висвяту «нової благодаті». У головній резиденції УАПЦ – митрополичому соборі Св. Софії Київської – щодня висвячувалося не менше 200 священиків і дияконів. Єпископат церкви змушений був звернутися до традиції старої Української церкви часів Лазара Барановича, коли за одну службу висвячували по кілька кандидатів. Відразу для таких організовувалося інтенсивне навчання, яке не припинялося ні вдень, ні пізно ввечері.

Першоієрарх цієї церкви митрополит Василь Липківський у своїх спогадах «Відродження церкви в Україні: 1917-1930» так згадує про цю народну стихію: «А спинити цього напливу аж ніяк не можна було, це було щось стихійне, це було щось подібне до перших днів після зшестя Св. Духа на церкву Христову, що про них Бог сказав: «Виллю я Духа мого на всяке тіло і пророкуватимуть сини ваші» [5, с. 69].

У чернігівських селах, як і в цілому в Україні, головним предметом дискусії у виборі церкви стала не проблема «канонічності» чи «самосвятності», а мова Богослужбових відправ: старослов'янська (вона ж – російська) чи українська. У тих селах, де після революції залишалися старі священики, нерідко громади ділилися на дві непримиримі парафії: російську і українську. Напруга в таких збільшувалася, бо доводилося ділити одне церковне приміщення. Масла у вогонь підливали самі такі священики, які фальшивили перед селянами твердженням, що лише молитва перед Богом російською мовою приємна Богові. На це нерідко піддавалося жіноцтво.

Якою ж склалася картина автокефального церковного руху в Ніжинській окрузі на момент остаточного переходу до цієї церкви Данинської громади? І чи не були данинці самотні в своєму переконливому виборі?

За допомогою архівних документів відтворимо реальну православну карту цього краю. Маємо дані на початок 1926 року.

Назвемо села, у яких діяли українські автокефальні церкви:

Безуглівка, Вертіївка, Данина, Крути, Курилівка, Лосинівка (одна – Іоанно-Богословська), Макиївка, Рівчак, Сальне, Татарівка, Терешківка, Шатура. У містечку Носівці із чотирьох тамтешніх церков три були автокефальними – Успенська, Воскресенська, Спаська.

А ось населені пункти, у яких православні залишилися вірними російській церкві:

Бакаївка, Березанка Вертіївка, Володькова Дівиця, Коломійцівка, Крапивна, Пашківка, Талалаївка, Терешківка, Лосинівка (одна – Свято-Троїцька) Носівка (одна – Свято-Троїцька), Черняхівка [3, арк 5-7].

У цілому Ніжинська Повітова Церковна Рада (ПЦР) УАПЦ об'єднувала 40 парафій, що було значно більше від кількості церков московського підпорядкування [5, с. 125]. На чолі цієї церковної ради від червня 1923 року стояв єпископ Микола Ширяй, а з грудня 1925 – єпископ Олександр Червінський.

20-річний настоятель храму

Новому данинському священику Івану Зоценку, якому волею долі випало зміцнювати й об'єднувати нову автокефальну церковну громаду в Данині, ледь виповнилося на ту пору 20 років. Прибув він у село 15 серпня 1922 року з молодого дружиною Параскою.

Новий настоятель Свято-Троїцького храму виявився земляком – із Вертіївки, де народився 19 грудня 1901 року. Потяг до священичої праці відчув ще з дитинства. Адже виростав у високодуховній родині. Батько, Андрій Митрофанович Зоценко, був дияконом у Вертіївській церкві. Дияконував у тому містечку і дядько, батьків брат Степан.

1919 року юнак закінчив Чернігівську духовну семінарію. На старших курсах захопився музикою, почав складати власні музичні твори. Тому вступив до Вищого музичного драматичного Інституту ім. М. Лисенка в Києві. Викладачами цього інституту на то час були активні учасники національно-визвольного руху українців Михайло Іванович Вериківський, Пилип Омелянович Козицький, Людмила Старицька-Черняхівська та ін. Того ж року із числа викладачів і студентів створюється народний хор, активним учасником якого стає і юнак із чернігівської Вертіївки Іван Зоценко. На Першому установчому соборі УАПЦ саме цей музичний колектив став основою регентського хору в Софійському соборі – головного осередку УАПЦ. З особливим захопленням і емоційним переживанням юний Зоценко слухає виступи головних провідників новоствореної церкви Липківського, Шараєвського, Чехівського, Дурдуківського, Мороза, інших активних учасників становлення УАПЦ. До цього ще слід додати повсюдну піднесену атмосферу національного пробудження, яка панувала тоді в українській столиці. Все це не могло не позначитися на формуванні головних життєвських орієнтирів, моральних і суспільно-політичних цінностей молодого людини.

У березні 1922 року Іван Зоценко несподівано перериває навчання в столиці й повертається у рідну Вертіївку. Причиною такою рішення могли стати матеріальні труднощі проживання в місті за умов непевної політичної обстановки.

На момент повернення додому, в батьковій хаті він застав великого гостя з Києва – єпископа Степана Орлика, який був присланий проводом УАПЦ для розв'язання питань із формування мережі УАПЦ у Ніжинській окрузі. Певний час, до облаштування свого побуту в Ніжині, єпископ мешкав у Зоценків.

Цілком очевидно, що саме під впливом єпископа Іван Зоценко пристає на пропозицію висвятитися в сан диякона цієї церкви. Адже саме в той час, коли ідеї УАПЦ активно поширювалися в українській глибинці, церква потребувала молодих, енергійних, патріотичних сил.

З 13 березня по 18 червня 1922 року працював дияконом при Ніжинському Благовіщенському соборі, який першим був переданий владою в розпорядження місцевої громади УАПЦ, а напередодні призначення в Данину був випробуваний на посаді священика цього ж собору та керівника соборного хору. Відтоді зарахований до складу священиків УАПЦ. Про це привіз у Данину посвідку від Ніжинської Окружної церковної ради УАПЦ за підписами єпископа Степана Оришка і членів ради.

До приїзду Зоценка в Данину українські автокефальні осередки вже існували в сусідніх селах. Зокрема у Лосинівці один із храмів очолював Петро Семенович Харченко, у Рівчаку-Степанівці – Леонтій Якимович Скрипець, у Макіївці – Сергій Савич Глотко. Із цими та й іншими священиками в Івана Андрійовича від початку складуться дружні стосунки.

До облаштування в своєму новому помешканні молоде священиче подружжя поселив у себе вдома Євмен Кошма.

День 15 серпня був пам'ятним для оця Івана не лише тому, що вважався датою початку його дорослого життя на новому місці призначення, а й тому, що рівно через рік – 15 серпня 1923 року тут, у Данині, в молодого подружжя Зоценків народився син, якого також назвали Іваном.

Місцем осідку новоприбулих громада обрала не знане обійстя священика Скорини в центрі села (воно доти перебувало в приватній власності його доньки, що мешкала в Ніжині), а церковну хату, що розміщувалася на території нинішнього рокитнянського парку неподалік озера.

Відразу по прибуттю в село новий священик попросився вступити до храму, в якому йому належало служити.

Яким же постав перед очима отця Івана Зоценка 15 серпня 1922 року знаменитий Данинський храм?

Українізована церква: погляд із середини

Найбільшою заслугою Українською автокефальною православною церквою було те, що вона, за влучним висловом митрополита Василя Липківського, перша й найвиразніше вшанувала українську літературну мову перед усім народом, зробивши її священною, церковною мовою, вознісши її саме в храмі з Попелюшки до рівня справжньої Цариці.

На таке високопочесне місце вознесла українську мову і данинська громада. У зміненому й доповненому «Статуті Автокефальної Православної Парафії в с. Данина Ніжинської округи Чернігівської губернії», який члени громади розробили разом із новим священиком отцем Іваном Зоценком у травні 1924 року, з'являється окремий пункт – «Вживання української мови в час Божих служб». У цьому місці зазначено таке: «Позаяк того, що **вже майже три роки** як Служба Божа проводиться в нашому храмі на нашій народній, для віруючої людности цілком зрозумілій, українській мові – постановили і надалі провадити відправу Божі служби на нашій рідній українській мові» [17, арк. 11].

Для внесення цього доповнення до статуту скликали 1 червня 1924 року спеціальні збори всіх членів УАПЦ, де й проголосували одностайно за цей пункт. Головою тих зборів був Іван Маркіянович Подолянко, а писарем Яків Миколайович Дворський, підписи яких стоять на цьому документі [17].

Проте, на наш погляд, навіть не мова була найбільшою заслугою цієї церкви. Було масштабніше й важливіше. За час, що проминув після так званого возз'єднання України з Росією 1654 року, церква в нашому краї вперше стала будуватися на національному ґрунті. Це означало, що вона без боязні й оглядки на всіляких чужинських прикажчиків, опричників та й своїх безбатченків підносила національну свідомість, національну гідність, національні почуття свого народу; що вона відкрито виступила проти малоросійства, хохляцтва, зрадництва, запроданства й зневаги усього того, що виявляє єство народу, його душу, його святощі. Таким чином, церква нарешті наворотала кожного до власних витоків, до зрадженої материзни.

У конкретних данинських реаліях це яскраво проявилось передусім в оздобі храму. Перше, що зробили данинці на прохання молодого священика, прийшовши другого дня готувати храм на богослужби «по-новому», так це познімали з ікон рушники з російськими двоголовими орлами та написами «Боже, Царя храни!» Натомість поносили до храму все найкраще, що втілювали довгими зимовими вечорами в своїх дивовижних вишивках-узорах. Уперше милували в храмі мережані барвистими чорно-червоними хрестиками дорогі серцю кожному написи: «Боже великий, єдиний, нам

Україну храни», «На щастя, на долю», відомі Шевченкові фрази на кшталт «Боже милий, світе тихий, моя Україно!»

Богослужби по-новому

Від початку відновлення богослужб селяни не могли не звернути увагу на незвичні досі вставлення в «поминальному» блоці літургій: урочистий молитовний спомин про Тараса Шевченка.

З нововведень у щонедільних літургіях – повна заміна московського співу українським. Хоровий хор швидко розучує багато колядок, щедрівок, кантів, що базувалися на українському мелосі. Згадали про Бортнянського, Веделя. Запроваджується церковний спів за новими літургіями, кантами, колядками молодого талановитого українського композитора Кирила Стеценка. Як відомо, він, вихованець Київської семінарії, протоієрей, без вагань привітав постанову УАПЦ, радо увійшов до складу центральної православної церковної ради, сам очолив одну з українських парафій у селі Веприк на Васильківщині. На жаль, тиф передчасно скосив молодий талант – помер у квітні 1920 року.

Ще одним музичним обличчям цієї церкви став талановитий композитор Микола Леонтович. Син священика з Поділля, він вихором піднісся на хвилі національного відродження в Києві, очолив хор Микільського (Мазепино) собору. Без його талановитих обробок не обходилася жодна літургія в храмах УАПЦ. Кажуть, послухати його кант Почаївській Божій Матері «Ой зійшла зоря» у виконанні Данинського церковного хору спеціально приїздили такі ж хористи з Ніжина. За оцінками фахівців, цей твір Леонтовича українізував українців більше, ніж усілякі промови. Життя цієї обдарованої особистості обірвали вороги українського відродження: його застрелили в січні 1921 року, коли він їхав із Києва у гості до батька на Різдво.

Ось слова митрополита Липківського, які найкраще характеризують усе те нове, свіже, неординарне, що запровадили священики цієї церкви до храмів разом зі своїми парафіянами: «Майже кожна парафія має свого композитора і співає в церкві їхні твори, майже в кожній парафії є свої поети, що церковні події свого села описують досить дотепними віршами. Це вже загальна відміна кожної української парафії: гарні художні й народні хори, скрізь майже свої самоуки диригенти, своя особиста співоча творчість» [5, с. 128].

На непересічні музичні здібності тамтешнього священика звернула увагу комісія, що була послана в Данину Ніжинською Окружною Церковною Радою 10 серпня 1929 року для вивчення місцевого церковного життя. В «Акті обслідування парафіяльного життя в с. Данині» йдеться про таке:

«Взаємовідносини між причетом і парафіяльною радою гарні, парафія проводить своє життя повнотою духа організованості. У цьому допомагає очевидна працездібність настоятеля священика Івана Зоценка, який спрямовує вміло свою діяльність на справу підняття свідомості серед вірних. Хор у парафії є одна із ланок музичної діяльності о. Зоценка, що має свої музичні властивості і здібності до цієї церковної творчості, яка в нашій Україні мало поширена. Його музичні твори дійсно можуть бути пристосовані до наших церковних хорів у парафіях. Колорит мелодій суто церковний і при виконанні його справляє на людей-вірних релігійний настрій. Свою збірку церковних творів ним було надіслано до культурно-освітньої комісії Всеукраїнської православної церковної ради, але вона віднеслась навіть легковажно, замість того аби підбадьорити молоду музичну особу на майбутнє – студіювати свою здібність і звершенствувати» [1, арк. 2-4].

На завершення цього документа голова комісії звертається до керівництва Окружної Церковної Ради з переконливою пропозицією «взяти під свій захист творчість о. Зоценка». Йшлося про те, аби поширити його музичні твори у відповідні музичні установи, видати ноти з текстами накладами, достатніми для поширення в церквах округу. Залишається лише пошкодувати, що історія не пощадила жодного з творів цього молодого й талановитого данинського композитора. Хтозна, якби суспільно-політичні обставини життя виявилися сприятливими для формування та розросту

молодого таланту, мали б українці в особі молодого данинця отця Івана Зоценка ще одного знаного на всю державу музиканта рівня Кирила Стеценка чи Миколи Леонтовича, а національна музична скарбниця поповнилася б низкою оригінальних творів.

З епістолярії священників

Цінні відомості про участь данинців у розвитку автокефального руху на Чернігівщині віднаходимо в епістолярії Ніжинської Окружної Церковної Ради. Йдеться про листи до Ніжина самого отця Івана Зоценка або листи священників, у яких ідеться про данинського настоятеля.

Листи ці розпорошені в різних архівних теках: у «Персональній справі священника о. Івана Андрійовича Зоценка» Ніжинського окружного адміністративного відділу, в «Акті обслідування парафіяльного життя в с. Данині. 10 жовтня 1927 року», в «Довідках, списках та інших документах служителів культу Ніжинського округу».

Три листи о. Зоценка адресовані до єпископа Ніжинського УАПЦ Олександра Червінського. Вони датовані 2 січня 1927, 3 січня 1928, 11 травня 1928.

Між рядками цих листів не лише проглядаються риси характеру молодого священника, а й містяться його погляди на тогочасну церковну ситуацію, міркування щодо розбудови УАПЦ, зокрема важливості налагодження проводом церкви випуску друкованої продукції та її поширення в сільських парафіях. Йдеться також про журнал «Церква і життя».

Звертає на себе увагу відвертість і щирість молодого людини, її жага до пізнання, бажання зробити більше корисних справ своїй церкві, парафії, високий патріотизм, віра в щасливий завтрашній день українців, готовність переборювати труднощі.

Про основного адресата листів – єпископа Олександра Червінського – в літературі знаходимо мало свідчень. Відомо, що провід церкви прислав його на підсилення Ніжинської Окружної Церковної Ради в грудні 1925 року. Заарештований НКВС 31 грудня 1932 року. Подальша доля його невідома.

Перший лист із Данини до єпископа Олександра датований 2 січня 1926 року. У ньому – запрошення взяти участь у храмовому святі села 9 січня – на третій день Різдва Христового. Це, як відомо, день першого мученика за віру христову архидиякона Степана. У пам'ять про цього апостола, на честь якого було названо перший Данинський храм, і встановлено віддавна в цьому селі храмове свято.

Отець Іван давно мріяв про те, аби одну з урочистих служб у Данинському храмі очолив єпископ УАПЦ. По сусідству з Даниною на північно-західний бік (Володькова Дівича, Талалаївка, Кропивна) парафії належали до московської церкви, й тамтешні селяни уважно прислухалися, що і як відбувається «в автокефалів». З огляду на це, наголошує отець Іван до Ніжинського єпископа, «Ваша присутність в нас дуже і дуже бажана і потрібна». Наприкінці листа – приписка: «П. С. Підвода буде вислана на другий день Різдва. Дуже просимо сповістити куди? Ваші парафіяльна рада і священник Іван Зоценко. с. Данина. 20 грудня ст. ст. 2 січня н. ст.» [8, арк. 1].

До цього листа додана накреслена від руки автором листа схема розміщення Данини між Ніжином, Носівкою, Володьковою Дівичею, Шатурою та Лосинівкою із зазначенням кількості верст до цих населених пунктів.

Є всі підстави стверджувати, що урочисту храмову службу в Данинському храмі на третій день Різдва Христового, 9 січня 1926 року, таки очолив єпископ Ніжинський Олександр Червінський, і данинці запам'ятали той день його єпископським благословенням та палкою проповіддю. Адже на листі – такий текст резолюції: «Відбулась урочиста великопостна служба Божа згідно прохання» (Там само).

Досить важливу проблематику з життя церкви порушив данинський священник у наступному листі до єпископа від 3 січня 1928 року. Йдеться про інформаційний голод сільських священників та прихожан парафій УАПЦ. Ставши активним читачем головного друкованого періодичного органу церкви журналу «Церква і життя», молодий священник з нетерпінням очікує з Ніжина кожного наступного числа цього нового українського видання:

«Нетерпляче жду числа 5, – йдеться у цьому листі. – Я надіслав до ВПЦР передплату до кінця 1927 року, але одержав невеселе сповіщення, що журнал припинився, і хто знає, коли вийде слідуючий номер. А тепер, як видно буде журнал виходити з Харкова, не знаю, чи переведуть мої гроші до Харкова? А як дуже хочеться до Різдва одержати Різдвяний журнал!» [9, арк.7].

Отець Іван звертає увагу єпископа на відсутність у селі буд-яких книг українською мовою. У храмових книжкових шафах – десятки московських, петербурзьких видань про російську церкву, російського царя, російське православ'я. А де ж українські видання? На це запитання сам дає відповідь:

«Взагалі, моя думка така, коли б ВПЦР випустила дешевих Євангелій, молитовників і те інше, популярних і взагалі потрібних для віруючих книжок, да щоб дешевих, а ми б кожну по 10 (чи 100) взяли б накладки і це було б хороше і для вірних, і для видавця» [9, арк.7].

Отож він висловлює готовність організувати в селі продаж українських книжок. Єдина умова – аби дешевих, бо в людей зайвих грошей у цю скрутну пору бракує, але він певен, що селяни братимуть книги рідною мовою, якщо будуть написані популярно та коштуватимуть недорого. Про це він пише так:

«Передайте для мене на продаж, у Вас там я бачив є «Закон Божий». Передасте скільки є примірників, указавши ціну (тільки щоб невелика), то я може продам їх тут – що продам – гроші Вам надішлю, а як не всі, то все рівно у вас вони лежать без діла. А коли б були молитовники, то ї їх би дуже треба – є запрос. Коли у Вас нема, то якось достаньте з Києва, бо і отець Петро (священик із Шатури. – **М. Т.**) казав, що і в його парафії бажують, то ми може хоть на книжках як-небудь би підтримали наш видавничий відділ» (Там само).

У цьому листі й прохання особистого характеру, але теж стосується книжок: «Щиро прошу Вас, Всесесний Отче, замовити мені новий збірничок промов, а також і календаря на 1928 рік. А також, коли є у Вас «Св. Мінея», то передайте нам пока у борг, а ми після свят надішлемо вам гроші».

Будучи захопленим книжником і глибоко вірячи, що друковане слово має велику виховну силу на селі, отець Зоценко піднімає цю тему і в наступному листі до єпископа Олександра 11 травня 1928 року: «Спосіб передати книги на село, на мою думку, цілком підходящий – накладною платнею. Не думаю, щоб хто відмовився. Хай надсилають і баста, може ще вдасться подешевити, аби поширити книжки» [9, арк.8].

Данинський священик був дуже ретельним у виконанні будь-яких фінансових зобов'язань перед церквою, про що засвідчують ось такі фрази з його листів: «Я свій борг 3 крб. передам Вам, а Рада і дяк обіцяють надіслати святками чи після празника, а зараз просимо вибачити і підождати» (арк. 7); «Надсилаємо Вам 18 крб. грошей. Це – від парафіяльної ради з травня 1927 р.» [9, арк. 8].

У деяких листах віднаходимо «посили» про непрості побутові умови з життя священика сільської глибинки. З листа від 3 січня 1928 року: «Не знаю, чи Ви розберете моє царапання і думки, бо у хаті холодно, саме вимазали хату, усе розкидане, пишу на табуретці, і змерз, аж тремтю..., то так і написав».

А ось коротка записка, адресована окружному благовісникові (відповідальному працівникові Консисторії) отцю Івану Кис-ну (так в оригіналі. – **М. Т.**). У ній йдеться про неможливість прибуття на нараду в Ніжин. Причина була давно відомою по цілій околиці – «непрохідна і непроїзна данинська грязь», що століттями супроводжувала мешканців цього села через його розташування в болотистій западині пониззя річки Дівиці всю ранню весну і пізню осінь: «Сповідіаю Вас і прошу вибачити мені, що я не можу явитись на засідання Окрцеркради своєчасно, бо, по-перше, через хворість, а по-друге, не можна ніяк через грязь ні виїхати, ні вийти з села. Треба верст 5-6 брести водою та гряззю. При першій можливості приїду. З любов'ю до Вас – свящ. І. Зоценко» [9, арк. 4].

Підкупляє в цих листах прямота і відвертість данинського священика, його ще юначий і щирий максималізм, відсутність будь-якої боязні висловлювати відверто свої думки, навіть якщо вони критичні. Ось приклад.

Провід церкви періодично надсилав парафіяльним священикам тексти проповідей, створених у Києві богословами старої школи. Нерідко виклад таких текстів був настільки тяжким, незрозумілим, «залізобетонним», що переповідати його для сільських прихожан було непросто. І про це відверто відважився сказати єпископові молодий священик: «Тепер про недоліки. Нам, сільським священикам, треба промови на кожне свято й неділі, тільки не такого важкого стилю, як написав Всечесний о. Нестор на Паску. На село треба, хоч і про високу матерію балакаєш, а по-простому, простими виразами» [9, арк. 8].

Оця його оголена відвертість, нестримне шукання істини, довіра до людей, щира наївність, безмірна допитливість ставали тими рисами характеру, які в той буремний час були не просто не модними, не витребуваними, а й у багатьох випадках – небезпечними. У зв'язку з цим варто звернути увагу на один епізод із біографії священика Зоценка, який мало не коштував йому кар'єри, що так успішно розпочалася в Данині.

З метою розколу УАПЦ, спонукати до виходу з неї селянських мас, більшовицька влада наприкінці 1927 року запустила проект створення в Україні так званої «української обновленської церкви». На Чернігівщині роль такого обновлення-розкольника охоче взявся виконувати колишній автокефаліст єпископ Філарет. Звичайно, що допитливий і ще не загартований життям отець Іван Зоценко вирішив поцікавитися, що ж то за церква. Так він пішов на одну зі служб обновленців у якомусь селі, про що стало відомо керівництву Окружної Церковної Ради.

За непокоєне загрозою можливого «розброду й хитань» у підпорядкованих УАПЦ парафіях керівництво відреагувало відразу. Воно доручило старшому і досвідченому священику, настоятелю Рівчацького храму отцю Миколі Красину провести бесіду з данинським священиком, яка б давала можливість з'ясувати його релігійні й політичні орієнтири. Священик Красин 20 грудня 1927 року письмово повідомив єпископа Олександра Червінського про результати такої бесіди. До речі, до тієї бесіди був запрошений ще один священик УАПЦ Петро Харченко.

Текст цього листа слід навести повністю, оскільки він проливає світло на непросту ситуацію, що складалася в УАПЦ на кінець 20-х років:

«Згідно доручення Окружного Церковного Собору, я перевів бесіду з священиками о. Іваном Зоценком та Петром Харченко з приводу в'яснення відношення їх до нашої церкви. Обидва зауважували, що думку вони свою не раз нібито висловлювали. Запевняють, що вони належать до нашої церкви: на службах Божих поминають нашого митрополита, Вас та Церковну Раду.

Що ж торкається завітання їх до обновленого єпископа Філарета, то пояснюють тим, що цікавились ближче ознакомитись із обновленою церквою, під час невиразного становища нашої церкви. Обидва і тепер мріють про об'єднання церков, навіть коли б до цього прийшлося «доповнити» благодать, про «повноту» якої більше мріє о. Зоценко. – Свящ. М. Красин. с. Рівчак» [14, арк. 5].

Не підозрюючи навіть після тієї бесіди, яка темна хмара нависала над його молодю долею, отець Іван Зоценко і далі в своєму листуванні залишається вірним своїй відкритості й щирості в стосунках з іншими. Ось фрагмент його листа до єпископа Червінського від 3 січня 1928 року – через кілька днів після тієї насторожуючої співбесіди з рівчацьким священиком. Тут лиш натяк на ту свою «дитячу хворобу», яку можна назвати наївністю й відсутністю житейського досвіду: «Любий Отче Олександре! Дуже вдячний Вам за ті інформації і взагалі за Ваше листування до мене, за те, що Ви мене ще не зовсім забули. І не забувайте, бо я того не заслуговую. Що я трохи був ... переболів... про це опісля побалакаю з Вами на самоті.. Але я шукав, мучився і знайшов...».

В іншому листі: «А моя думка така, що я і зараз стою за з'єднання всіх християн в Христі, але і себе не дати вдарити лицем у грязь, своє захищати, про своє дбати всіма силами, а до других мати Христове відношення».

У пору того непростого становлення і змужніння молодий священик, що ставав особистістю в досить непростих умовах, як ніколи, потребував чистієї дружньої поради, батьківської допомоги й, можливо, опіки. Це дало б змогу розвіяти б сумніви,

навести лад розбурханим думкам і почуванням, що чимраз частіше огортали ще зовсім юну голову. Тому з такою щирістю і звертається до єпископа: «Дуже б хотілося побалакати з Вами доволі. Та може дасть Бог колись приїду до Вас і... поговоримо про все...».

«Парафія побожна, настоятель невихований» – так про Шатуру

І ще одна сторінка з архівної справи. Цього разу вона пов'язана із Шатурою.

Як відомо з попередньої інформації, слідом за данинською громадою шатурська також вирішила українізувати свою парафію і пристати до УАПЦ. Щоправда, до такого рішення вони йшли... цілих п'ять років. Якщо данинці свою церкву українізували в березні 1922 року, то в Шатурі це сталося в березні 1927-го. Проте, на противагу данинцям, шатурянам не пощастило із священиками.

У березні 1927 року Окружна Церковна Рада на письмове звернення шатурян прислала до них Павла Бойка. Він лиш кандитував на священика і ще не був висвячений. Нині важко сказати, чи не ця деталь була головною причиною того, що належного контакту новоприбульця із шатурянами на початку не було встановлено. Може, тому виною був дещо нестримний характер священика, його завеликі амбіції. Однак доводиться констатувати явний факт. На початку просте непорозуміння священика із місцевим головою церковної громади переросло у справжній конфлікт. І він виявився затяжним.

Розв'язати його на свою користь священик вирішив не через пошук особистих контактів із членами ради, не через налагодження власних місточків довіри з кожним прихожанином, а адміністративним чином – через керівництво окружцеркади.

19 липня 1927 року із Шатури отець Павло Бойко надсилає до Ніжина листа такого змісту:

«До канонічного обрання у березні ц. р. мене призначено Окрцеррадою до Шатурської парафії. Щоб почути голос громади щодо обрання, а також і про утримання причту, я пропонував парцерраді скликати загальні збори парафіян на 17 липня н. ст., добувши на те дозвіл влади. Як виявилось, голова ради, який, ставши з часу українізації парафії без ухвали громади, не бажаючи давати звіту за минулі 4 роки, а разом з тим маючи бажання залишитися і надалі на чолі ради, порушуючи собороправність церкви української, всіма заходами старається припинити скликання громади, а головне, не хоче навіть і слухати про перевибори ради. Позаяк йому це удавалося за часи настоятельства свящ. Косинського, він гадає, що так воно мусить бути й надалі. Але ж бачучи, щире бажання парафіян у керуванні парафією, а також бачучи «причетниками» бажаних людей, а головне, знати – де, на що витрачаються їхні пожертви, я звичайно не можу залишити вповні законне бажання парафіян не задоволеним. Однак, не знаючи, яким чином можна примусити раду до цього, звертаюсь до Вас за допомогою в справі скликання загальних зборів, надіславши свого представника. Шатура. 19 липня 1927 року. Священик Павло Бойко» [22, арк. 4].

Цей лист у принципі не потребує коментаря. Його загальна тональність, категорична безапеляційність, завищеність самооцінки священика лежать на поверхні. Текст листа засвідчує, що в ньому навіть не відчувається спроб мирного полагодження конфлікту.

Окружна Церковна Рада довго не наважувалася посилати в Шатуру перевіряючого, сподіваючись, що священикові все ж удасться самотійно вийти з конфлікту в гарній формі. Однак цього не слалося. Тому трохи більше ніж через рік, 8 серпня 1929 року, з Ніжина була направлена комісія для комплексного вивчення стану парафіяльного життя в Шатурському храмі. Комісію очолив Ніжинський благовісник отець Іван Кис-н. Він же, до речі, інспектував того ж місяця перевірку й Данинського храму, про що йшлося вище.

Те, що довелося побачити членам комісії в Шатурі, перевершило всі найгірші сподівання. Ось як описує голова комісії в Акті ситуацію, яка склалась в храмі під час проведення недільної літургії:

«На Літургії були присутні священики: прот. Евгр. Мозалевський, Сергій Глотко, Іван Зоценко Петро Харченко, Арс Пінчук.

Настоятель храму свящ. П. Бойко відмовився від участі в соборному служінні з огляду, що йому не було подано місця предстоятеля і цю демагогію підтримував також і Харченко, як кум його. Взагалі оці обоє отці старалися увесь час підірвати мій авторитет, провокуючи перед іншими панотцями.

Священик Бойко не користується пошаною своїх парафіян...

Таке нахабне відношення до представника Окруради і злісна демонстрація перед усіма було в рішучий засіб осуджено присутнім духівництвом, але одночасно з усім це потрібно віднести за рахунок його міщанської психології і невихованості, це було йому зауважено.

Парафії зауважено на хаотичний стан касової книги. Дано певні вказівки ведення її. Склад ради заслуговує уваги, бо прагнуть до церковної справи.

Висновок: парафія побожна. Настоятель невихований у своїх відношеннях і не авторитетний» [2, арк. 1].

У цьому акті задокументований і епізод публічного зневаження шатурським священиком свого данинського колеги. Ось як це відбувалося: «Отець Бойко не визнав своїм близьким старшим собратом-благовісником священика Івана Зоценка, принижуючи його авторитет серед вірних парафії, паралізуючи гарні почуття вірних до о. Зоценка, який своєю чемністю і поведженням викликав у них повагу» [2, арк. 2].

На цьому акті – резолюція червоним чорнилом єпископа УАПЦ: «Запропонувати Бойку з'явитися на засідання ОЦК, що відбудеться для дачі спростовання по змісту... В разі неявки дати пояснення в листовній формі. Нагадати, що за невиконання буде відповідати. 19.08 1929» [2, арк. 2].

За документами не вдалося встановити, чи виконав цю вказівку окружного начальства шатурський священик. Відомо тільки, що після тієї комісії в Шатуру за дорученням Окружної Ради був посланий для втихомирення громади отець Феодосій, але він ні з чим повернувся до Ніжина. Була ще думка послати в Шатуру отця Івана Зоценка. Однак у цьому випадку він вчинив уже по-дорослому – відмовився вникати в справи сусідів. Про це довідуємося з його листа Окружному благовісникові отцю Івану Кис-ну.

Оцінюючи ситуацію, що склалася в Шатурі, данинський священик пише:

«І так, отець Феодосій катає назад. Перешкод багато... Кажуть, рада ніби негодяща. Може, й так... Можна других вибрати, коли знайдуться у цей «легкий час». Отець Павло таки, як видно, зі своєю матушкою наробив і до, і після добре... Про це вам розкаже о. Феодосій. На мою думку, ще раз треба вивчити стан справи. А по сьому ви пожертвуйте собою і цієї підводою, що привезла о. Феодосія, приїдьте в Шатуру, підемо в храм зо мною і побачите, чим там пахне, хто і що винен. А я при такому положенню сам сувати носа не рішаюсь...» [10, арк. 10].

В останніх листах із Данини прочитується все менше оптимізму і віри. Все більше відчувається напруга й тривога за неясний завтрашній день.

Ось характерні фрази: «Просимо нас вибачити за мовчання..., бо ви ж самі повинні бачити, як нас... давить... важко дихати»; «Не знаю, що робить? Сили падають...»

У Києві почалися арешти проводу УАПЦ.

Утиски починалися «зверху»

У січні 1924 року виповнювалося перші п'ять років від часу прийняття урядом Української Народної Республіки закону про автокефалію, тобто незалежність Української церкви.

Незалежність це можна було тлумачити у вузькому і широкому розумінні. З одного боку, малося на увазі її відмосковлення, повернення до давніх українських традицій, які були притаманні Київській церкві до її не в канонічний спосіб підпорядкування Москві. З іншого боку, така незалежність стосувалася принципових ідеологічних чинників: ця церква чітко окреслювала в своїй діяльності підтримку ідеї національного відродження українців та їхньої самостійної незалежної Української держави.

До пори, коли український автокефальний рух поступово ослаблював традиційну в Україні церкву російської орієнтації, такий процес грав на руку безбожній більшо-

вищій владі. Адже оголошена її кремлівськими керманичами ідеологія так званої диктатури пролетаріату не визнавала будь-якої добротворчої праці на національному ґрунті. Все проголошувалося нічиїм, спільним, інтернаціональним; натомість, усе особистісне, національне нівелювалося.

Однак неконтрольований процес розросту структури й підвищення авторитету УАПЦ не міг не насторожувати владу. Розправившись остаточно з неавтономною УНР, ця влада вирішила взятися і за її найважливіший чинник існування та ствердження на українських теренах – національну церкву.

Початки утисків розпочалися якраз у цю пору розквіту церкви. 30 липня 1926 року за вказівкою центрального проводу НКВС арештовують першоієрарха церкви митрополита Василя Липківського, другого дня опечатується канцелярія Всеукраїнської Православної Церковної Ради. Церкві висувачуться звинувачення в тому, що вона – «націоналістично-шовіністична», «антирадянська», «контрреволюційна» [5, с. 151, 152].

Остаточно залякати, витравити «петлюрівщину» із позитивної свідомості українців вирішено було за допомогою сфабрикованих двох гучних політичних акцій: процесу «Спілки Визволення України» (СВУ), де УАПЦ відводилася чи не провідна роль, та скликання на 28-29 січня 1930 року так званого ліквідаційного собору цієї церкви. Усуненого за вимогою влади митрополита Василя Липківського було посаджено на початку під домашній арешт із заборобою служити в церквах. У лютому 1938 року його арештовує НКВС і вивозить із Києва в невідомому напрямку. Більше відомостей про подальшу долю митрополита-мученика за віру невідомо.

Невидимий наступ на селі

Ситуацію в низових структурах УАПЦ переконливо прояснює сам митрополит, який в умовах арешту взявся за створення правдивого літопису своєї церкви: «Ко-муна в останні часи повернулася лицем до села, опановує українське селянство, усупільнює і українську землю і селянські коні, і корови, і самих селян під своєю диктатурою, заводить радгоспи, колгоспи, без попів, без церкви, хоче все селянство обернути в безвірницьку спролетаризовану масу. Самих попів... цілими гуртами жене до зрікання сану, цілком унеможливила заснування релігійних шкіл, видавання часописів, книг релігійного змісту. І взагалі, цілком нищить і релігійний, і національний дух українського народу, робить духовну руїну, а коли робить, то й зробиць» [5, с. 216].

Цей маховик сповна запуститься дещо пізніше. А поки що влада тихо почала готувати ґрунт для посиленого наступу.

Виділимо тут кілька головних напрямків цього наступу.

1. Зміна законодавчої бази, запровадження жорсткіших умов щодо реєстрації нових громад

На початку 1924 року в села надходить вказівка терміново готувати документи для перереєстрації церковних громад УАПЦ та внесення змін до статутів. Що це були за зміни? З'ясуємо їх на основі порівняння двох варіантів статуту Данинської української громади – від 1921 і від 1924 року. Так, у новому статуті членів церковної ради змусили в районі додати підрозділ VI із цілковито конкретним заголовком: «Порядок ліквідації парафії». Причини, за якими парафія могла бути ліквідована, «прописувалися» такі:

- по постанові губвиконкому або НКВС;
- по постанові загальних зборів парафії;
- через арешт частини членів парафії або коли кількість членів товариства складе менше за 50 чол. [21, арк. 9 зв.].

Цілковито очевидно, що влада все ж розраховувала передусім на добровільний відтік членів церкви. Хоча заздалегідь заготувала варіанти і з арештами та залякуваннями.

У цьому ж варіанті данинського Статуту – ще одне нововведення про церковне майно: «На випадок ліквідації парафії, все майно, що перебуває в користуванні парафії, повертається місцевому совіту по інвентарному опису особливими уповноваженими, які обираються для цього ліквідаційними зборами парафії» (Там само).

2. Збір «компромату» на кожного священика

Повсюди заводяться особові справи на священиків сільських парафій та поступово накопичується в них будь-яка «компрометуюча» інформація. Всі ці справи акумулювалися в Ніжинському окружному адміністративному відділі. На кожного священика заводилася персональна картка, де для обов'язкового заповнення передбачалися, окрім загальної інформації про місце, час народження, освіту, ще такі графи: які посади займав під час служіння в УАПЦ, чи був під судом церкви чи держави, поштова адреса. Окрім такої кількосторінкової анкети, до справи підшивалися інші важливі документи: листи, довідки, акти. Так, в особовій справі данинського священика Івана Зоценка прошнуровано 10 аркушів (20 сторінок) [22a].

27 грудня 1929 року з грифом «таємно» до Ніжинського окружного адміністративного відділу надходить вказівка створити загальні списки зареєстрованих «осіб релігійного культу» за кожним районом окремо – нібито для обкладання цих осіб податками. До 23 січня 1930 року такі списки були вже готові. До них потрапили зокрема: по Лосинівському району: 9 священиків, 5 дяків та один проповідник, по Ніжинському – відповідно 12, 10 і 1. По Носівському району ці показники виявилися найбільшими: 16 священиків, 10 дияконів і навіть один єпископ (із Носівки – Степан Максимович Проценко) [4, арк. 6-7].

Нас цікавлять прізвища у розрізі окремих сіл. По Данині зазначені три особи: два священики та один дяк. Із священиків, окрім відомого уже нам Івана Андрійовича Зоценка, вперше з'являється й інший – Мехтод Архипович Давидюк. Дяк – Герман Прокопович Никитченко. Цікаво, чи були два останні данинцями, чи присланими, про це іншої, детальнішої, інформації в архівах, на жаль, не виявлено.

Скандального шатурського священика Павла Бойка в цьому списку не віднаходимо. Натомість по цьому селу значаться двоє: священик Захарко Ількович Мандрика та дяк Левко Іванович Харченко. Це лиш засвідчує, що провід УАПЦ устиг до кінця 1929 року замінити в Шатурі отця Бойка на Мандрику.

3. Конфіскація церковного майна

Від кінця 20-х років влада таємно видає циркуляри та розпорядження НКВС про закриття церков та фактичне грабування належного громадам майна. Наскільки це робилося цинічно, грубо, під прикриттям нібито «численних і переконливих вимог трудящих», можна продемонструвати на прикладі знесення дзвонів із храмів міста Ніжина у грудні 1930 року.

Архівний документ переносить нас до зали засідань Ніжинської міської ради 3 грудня того ж року. Слухається питання: «Про виклик Самарської міської Ради та постанови низки робітничих, селянських організацій, трудової інтелігенції та зборів червоноармійських частин з вимогами про негайне зняття дзвонів з усіх церков Ніжина».

Нинішній думаючий читач відразу ж запитав би: шановні, а при чому тут Самара? Яке їм діло до церковних дзвонів нашого старовинного Ніжина? Питання без відповіді. Бо тодішній владі слід було мати привід. Не було б «звернення трудящих» із Самари, «притягнули» б із Мурманська, Норільська чи Саратова. Постанова Ніжинської міської Ради вже була заздалегідь заготовлена. Слід було її лише «від імені трудящих» затвердити. Стилістику архівного документа зберігаємо:

«Ухвала: Усе організоване населення Ніжина на різних зібраннях, як наприклад: Міська жіноча конференція, Нарада загальних зборів професійних будівельників, Робоча спілка кустарів, Секція наукових робітників, Міські жіночі делегатські збори і ін. – рішуче вимагають зняти дзвони з усіх церков м. Ніжена з тим, щоб передати їх на підсилення індустріалізації, зокрема, на вковку тракторів для Ніженської округи. Працюючі Ніжена усвідомлюють неприпустимість залишати надалі в руках служителів культу того майна, що здобує експлуатацією працюючих, і уперто вимагає використати його й повернути на зміцнення нашого господарства.

Беручи до уваги це бажання й уперті вимоги робітників, червоноармійців та трудової інтелігенції м. Ніжена, пленум міської ради доручає Президії провести зняття

дзвонів з усіх церков м. Ніжина до 15 січня б. р. й просити Окрвиконком затвердити цю увалу. Голова Мартинюк. Секретар Крупко» [15, арк. 2].

По суті це рішення Ніжинської Ради місцеві «слуги влади» сприйняли як заклик «володарювати й грабувати». Що й почалося в окремих селах. Однак недовго. Здійснена в Ніжина наруга над пам'ятками історії виявилася настільки цинічно-абсурдною, що на неї не могла не відреагувати центральна влада. Із тодішньої столиці України Харкова у березні того ж року в усі округи відправляється поштовим телеграфом із грифом «Цілковито таємно», за підписом керівника НКВС Балицького, роз'яснення такого змісту. Текст подаємо мовою оригіналу:

«В святы с извращениями по воросам отделения церкви от государства, предлагаю руководствоваться следующим. Прекратитъ практику закрытия церквей в административном порядке, фиктивно прикрываемом добровольным желанием населения возбуждать хоодайство о закрытии церквей. Лишь в случае действительного желания подавляющего большинства крестьян и не иначе как с утверждения центра, пре-дупредив низовой аппарат. На издевательские выходки в отношении религиозных чувств буду превлекать виновных к строжайшей ответственности. Балицкий Марта 1930» [26, арк. 4].

Проте і в цьому випадку, який лиш формально вказував на те, що правда може перемогти, влада лукавила. Уже через кілька днів після відправки за підписом голови НКВС телеграми це ж відомство розсилає на місця роз'яснення. За цим роз'ясненням зовсім не йшлося про припинення кампанії публічного шельмування церкви та закриття окремих парафій. Навпаки, це владою й надалі підтримувалося, однак із дотриманням певних формальностей. Головне в цих формальностях – роз'яснення населенню правильності політики партії та проведення перед закриттям церков публічних зборів тих же трудящих:

«У зв'язку з запитами деяких округ про порядок вилучення дзвонів НКВС повідомляє: вилучення дзвонів з існуючих молитовень належить провадити таким порядком, як закриття молитовних будинків, тобто після проведення відповідної роз'яснювальної роботи серед даного місцевого населення, зокрема треба вимагати, щоб це питання ставити на зборах КНС (комітету незаможних селян. – **М. Т.**). Жінок і обов'язково на загальних зборах виборців та по можливості збирати підписи серед місцевого населення» [28, арк. 9].

Хотілося б привернути увагу на ще один цинічний документ доби, віднайдений у архіві. Йдеться про пошук правди селянами у питаннях необґрунтованого закриття церков. Правду віддавна прийнято було шукати в столицях. От і до Харкова посунули наприкінці 20-х років з усіх-усюд ходоки-доїзники із слізними чолобитними. Їх було так багато, що, керівництво НКВС змушене було надіслати до всіх окружних виконкомів листа такого змісту. Він теж проходив у канцеляріях адресатів із грифом «Таємно»:

«За останній час у зв'язку з загальним посиленням руху по закриттю молитовних будинків, до столиці приїзять багато людей зі скаргами, гадаючи, що справа буде в центрі розв'язана в один або два дні в їх приступності. Таке міркування в багатьох випадках помилкове... Делегатам приходится затрачати час і кошти, повертатися назад без результатів.

Таке явище НКВС вважає за цілком ненормальне і щоб надалі уникати таких випадків, пропонує Окрадмінвиконкомам:

По-перше, ні в якому разі справ про закриття молитовних будинків на руки делегатам не видавати, а пересилати поштою.

По-друге, з'ясовувати делегатам на місці про недоцільність їх поїздок до центру разом із справою та що вирішення справи зовсім не залежить від того, чи будуть на той час вони в центрі, чи ні. Заст. накоркомвнуправ УСРР Якимович» [11, арк. 2].

4. Обмеження священників та їхніх родин у громадянських правах

На основі закону про відокремлення церкви від держави усі культові працівники (а до цієї категорії громадян відносилися священники, дяки, диригенти церковного

хору) отримували «Картку службовця релігійного культу». Їхні діти позбавлялися права навчатися в школах, а самі вони не мали права купувати в державних крамницях продуктів та одягу. Поштовому відомству передано негласну вказівку не пересилати будь-яку релігійну літературу.

Проти так званих релігійних пережитків та їхніх носіїв чим далі посилювалася величезна пропагандистська машина: по лінії освітніх і навчальних закладів, партійних, комсомольських комітетів масово практикувалися такі заходи як антирелігійні диспути, антирелігійні карнавали, бесіди, лекції, драматичні сценки, а то й цілі спектаклі.

Приводом для переслідування місцевого священика ставали доноси, які всіляко підтримувалися, в тім числі і в середовищі самих священиків. Часто таких підкуповувала сама влада: аби втриматися на поверхні, деякі слабкодухі працівники культу «топили» безневинного колегу.

У подібних ситуаціях священики, особливо після закінчення процесу СВУ, в умовах фактичної відсутності проводу своєї церкви, аби врятувати себе і сім'ю, змушені були покидати релігійну громаду. Про цю тенденцію, що намітилася в селах Ніжинської округи на початок 30-х років, довідуємося із службової записки Ніжинського окружного адміністративного відділу за №739 від 20 червня 1930 року, надісланої в Харків на адресу Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР. Ось витяг із цього документа:

«Розпад релігромад в Окрузі мав місце в українській автокефальній орієнтації з причини відходу від Української церкви духівництва. У зв'язку з процесом СВУ й зараз після закінчення процесу від українських громад почали надходити клопотання про перереєстрацію їх на старослов'янські. Залишилася дуже незначна частина українських автокефальних релігромад зі своїми служниками культів, які орієнтуються на який український церковний центр на чолі з єпископом Мадушкевичем» [12, арк. 49].

Влада жорстоко розправлялася з тими, хто відважувався чинити опір такому знуцанню над почуттями віруючих. Так львівська газета «Діло», що виходила до 1939 року на українській території, підпорядкованій Польщі, повідомляла в числі від 24 грудня 1930 року таке: «У Миколаєві розстріляно священика Павленка і селян Біляна, Диненка та Клименка за те, що спротивлялися большевикам, коли ті хотіли забрати із дзвіниці церковні дзвони» [25].

Ще одним ганебним кроком влади щодо остаточної дискредитації УАПЦ стала чітко спланована нею й активно підтримувана місцевою пресою кампанія зречення.

Примуси зречення на сторінках преси

У наших архівах досі перебувають непрочитаними сотні й тисячі промовистих документів тієї доби, які проливають світло на інспірований і чітко спланований московським більшовицьким урядом геноцид українського народу. Цей геноцид чітко «прочитується» сьогодні зі сторінок таких документів у різних його проявах. Один з них – публічна, через публікацію різних покаяльних листів та «признань», кампанія зречення від своїх релігійних переконань, від рідної Української церкви. А нерідко – й від батька, чоловіка, друга.

Уперше оприлюднюємо ось цей лист від Народного комісаріату внутрішніх справ (Адміністративне управління по частині культів) – з Харкова – до Ніжинського Окружного адміністративного відділу від 15 жовтня 1929 р.:

«Для вивчення питання про служників культу, що зреклися від сану, прохаємо надіслати до НКВС (інспектурі культів) за вільною формою та змістом матеріали: характерні заяви або їх копії про зречення від сану, що подавали священики культу до Окрадмінвідділів та редакцій газет, особливо за таким змістом, де вони негативно висловлюються про релігію, викривають її контрреволюційну сутність або освітлюють негативні сторони діяльності релігромад та служників культу. Одночас повідомте про факти, коли зречення від сану було прилюдним – в молитовному будинку під час служби або на загальних зборах громади. Якщо є можливість, надішліть 2-3 фото зріпшись від сану. До 10 листопада» [6, арк. 78].

Зміст цього листа із грифом «Таємно» засвідчує, що влада серйозно готувалася до

дискретизації не лише УАПЦ, а й всієї наукової та релігійної інтелігенції України в рамках політики геноциду цілого українського народу. Як відомо, повністю сфабрикований показовий процес СВУ відбувався в Харківському оперному театрі від 9 березня до 19 квітня, за результатами якого 19 діячів українського відродження було засуджено до розстрілу, близько 200 – до концтаборів [29]. Отож владі потрібні були бодай якісь факти з місць. Такими бачилися покайні листи.

Була проведена потужна кампанія з організації друкування таких листів на сторінках місцевої преси. У Ніжинській окрузі роль головного організатора такої кампанії відводилася окружній газеті «Нове Село». Починаючи від лютого 1928 року, сторінки цієї газети рясніють подібними зізнаннями.

Коли їх читаєш один за одним, складається враження, що перед очі людини клався єдиний зразок, за яким вона підставляла лише своє прізвище та адресу. Усі ці тексти публікувалися під однаковими заголовками: «Зречення» або «Зрікаюся сану». Ось кілька прикладів:

Число №227 від 17 лютого 1928 року.

«Я, диякон Зоценко Андрій, зрікаюся свого сану, а переходжу на працю в своє господарство і наперед службовцем релігійного культу не буду. м. Веркіївка. Андрій Зоценко».

Так, тут немає помилки. Це – батько данинського священика Івана Зоценка. У наступному числі газети від 19 лютого – нове повідомлення:

«Від обов'язків дяка і праці в церковній орієнтації відмовляюся, а переходжу до праці на своєму господарстві. Степан Зоценко, м. Веркіївка».

Це – дядько отця Івана.

Були й колективні зречення, які особливо подобалися владі. Не випадкова саме ця витинка з ніжинської газети «Нове Село» заподадливо була підшита чиновником адміністративного управління Ніжинського округу в папці під назвою «Списки і реєстраційні картки служителів культу», що стала згодом архівною:

«Ми, нижчепідписані, просимо шановну редакцію газети «Нове Село» не відмовити в надрукуванні нашої колективної заяви:

Будучи священиками УАПЦ, ми переконані в тому, що наша праця нікому не приносила ніякої користі, а була лише перешкодою соціалістичного будівництва радянської держави, як доведено і на III Всеукраїнському соборі представників УАПЦ, що відбувся 28-29 січня ц. р. (йдеться про 1930 р. – **М. Т.**) в м. Києві й вказав АПЦ церкву складовою частиною недавно викритої СВУ.

Отже, не бажаючи бути шкідниками волі трудящих і приєднуючись до великого діла – будівництва соціалізму, відмовляємось від священства, пориваємо всякий зв'язок з релігійним культом і просимо прийняти нас до трудящої сім'ї.

Колишні священики УАПЦ – П. Іщенко, О. Гузенко, З. Мадрика та М. Сірош» [18].

У цьому списку також зустрічаємо знайоме прізвище – священика із Шатури Захарка Ільковича Мандрики.

А ось такі зречення і сьогодні не можна читати без емоційних переживань. Перше запитання, яке напрошується по прочитанні: що змушувало цих двох людей братися за перо й оприлюднювати ось такий текст:

«Я, громадянка с. Щастинівки Бобровицького р-ну Валентина Митрофанівна Пила, зрікаюся свого батька, службовця релігійного культу тому, що на мене вплинуло перебування в семиріччі та піонерзагоні. В. Пила». (Число 321 від 9 вересня 1928 року)

«Я, громадянка с. Білоцерківця Ново-Басанського району Хайнівська Серафима Павлівна, бажаю мати самостійну працю, а через це рву всякий зв'язок зі своїм чоловіком, попом, так із його оточенням. Гр. Хайнівська С. П.» (Число 324 від 16 вересня).

У час аналізу кількарічної підшивки ніжинської окружної газети «Нове Село» найбільше боявся пропустити покайного листа отця Івана Зоценка. Втім, щиро не хотілося, щоб цей лист був віднайдений.

Тепер можна з певною ноткою втіхи й світлої печалі ствердити: ніякого каяття від отця Івана Зоценка влада не дочекалася. Його не було. Переконливо вказує на це й

«Алфавітний список реєстрації служителів релігійного культу по Ніжину округу» [3, арк. 10-11].

Це був останній список, який ретельно вела влада напередодні остаточного знищення УАПЦ на початку 30-х років минулого століття. На десятому аркуші цього списку подані дані на трьох Зоценків: двоє з них – батько і син. В останній графі навпроти батька Зоценка Андрія Митрофановича – дядя Вертіївської церкви української орієнтації – дописка синім чорнилом: «Зрікся сану 17.02. 1928 згідно з оголошенням у газеті «Нове Село», ч. 227». В такій же графі навпроти сина – напис від олівця: «зрікся сану». Однак, ні дати публікації в газети, ні дати зречення не зазначено. Хтось так хотів відзвітувати начальству...

Час арештів наближався

Час не зберіг жодної фотографії отця Івана Андрійовича Зоценка – талановитої, одержимої і, як з'ясувалося, на кінець його молодого життя ще й мужньої особистості, музичний і організаторський талант якої так розбрунькувався, але не встиг сповна розквітнути в Данині. Що сталося з дружиною, де подівся їхній маленький син? Де й за яких обставин закінчив він сам своє коротке земне життя?

Відповіді на ці та подібні запитання ось у цій короткій цитаті безпосереднього учасника українського автокефального руху протоієрея Митрофана Явдася:

«В роках 1926-1931 десятки тисяч української інтелігенції духовенства, робітників та селян пішли на розстріл, на заслання й катування за виявлення своїх релігійних переконань, або лише через те, що впадало підозріння на людину в таких переконаннях. У 1932-1933 роках в Україні був штучно утворений голод, який знищив одну п'яту частину населення України. Релігійне життя було утиснуто до краю. Застрашені люди не появлялися в церкві або заходили крадькома. Священик був ізольований від населення. З ним вірні боялися зустрітись, тим більше говорити».

Чудом вислизнувши із тенет НКВС і опинившись на Заході, цей діяч зробив перший, хоча й далеко не повний, martyролог священиків та вірних УАПЦ, розстріляних та переслідуваних більшовиками в 1921- 1937 роках. Але і в цьому martyрологу прізвища священика Івана Зоценка не віднаходимо.

Його в числі восьми данинських селян-активістів УАПЦ було розстріляно рішенням зловісної «тройки» у травні 1938 року.

З більшою долею вірогідності можна припустити, що служби Божі українською мовою отець Іван служив до 1935 року. Далі життя української громади в Данині залишається під питанням, оскільки саме в цьому році рішенням сільської ради Свято-Троїцький храм було перетворено в зерносклад – сюди звозили збіжжя з тодішніх трьох колгоспів села: ім. Шевченка, ім. Петровського та ім. Ворошилова. Тривало так до 1941 року.

Німці, окупувавши село, від липня 1941 року повернули храм до життя. За твердженням старожилів, там служби Божі відправляли українською мовою, оскільки священиком був прийшлий із Волині отець Володимир.

З такою ж долею вірогідності можна ствердити, що стіни цього храму тримали український дух і українську мову в Богослужбах до 1944 року.

Таким чином, в цілому ідеться про майже чверть століття життя Данинського храму за народним, національним обрядом.

Московський дух і російська мова повернулися в Данинський храм лише після закінчення Другої світової війни. Та ненадовго. 1961 року храм влада не лише закрила, а й поруйнувала, перетворивши його в клуб. З 1991 року служби в Данинському Св.-Троїцькому храмі поновлено. Однак він перейшов тоді в підпорядкування Московської церкви.

Селом ходять і тепер розмови, що тоді, на зорі Української незалежності, в Данину приїздили представники відродженої Української автокефальної православної церкви, і що від імені предстоятеля цієї церкви легендарного митрополита Мстислава (Скрипника) було заявлено, що церква береться відродити знищені комуністами п'ять куполів храму, якщо громада забажає, як і в далекі 20-30-ті роки, прилучитися до другого відродження в Україні Української церкви.

На жаль, цього не сталося. Громада дослухалася до аргументів крикунів: «Наші родителі ходили в руську церкву, і ми в таку йдемо!»

Прикро, але ніхто ні з інтелігенції, ні з боку нібито вже української влади села й не обмовився про велич і драму УАПЦ в Данині, яку переживали батьки й діди наші фактично якихось трохи більше півстоліття тому.

Чи й можна припустити, що людська пам'ять буває такою короткою?

1. Акт обслідування парафіяльного життя в с. Данині. 10 жовтня 1927 року // Ніжинська філія ДАЧО. – Ф. Р-61. – Оп. 1. – Од. зб. 1291. – Арк. 2-4.

2. Акт обслідування парафіяльного життя Св. Михайлівського храму с. Шатури // Там само. – Од. зб. 1084. – Арк. 1.

3. Алфавітний список реєстрації служителів релігійного культу по Ніжину та округу. Поч. 1926 – зак. 1930. На 39 стор. // Ніжинська філія ДАЧО. – Ф. Р-61. – Оп. 1. – Од. зб. 1010. – Арк. 10-11.

4. Документи про закриття церков і синагог (огляд адмінвідділу про діяльність церковників у Ніжинській окрузі. Січень 1930 // Там само. – Од. зб. 1303. – Арк. 6-7.

5. Липківський В., митр. Відродження церкви в Україні: 1917-1930. – Торонто: Добра книга, 1959.

6. Лист від Народного комісаріату внутрішніх справ (Адміністративне управління по частині культів) – з Харкова – до Ніжинського Окружного адміністративного відділу від 15 жовтня 1929 р. // Ніжинська філія ДАЧО. – Ф. 61-Р. – Оп. 1. – Од. зб. 1228. – Арк. 78.

7. Лист Данинській сільській раді від Ніжинського юридичного відділу повіт – виконкому від 11 жовтня 1921 р.: Накази і постанови Чернігівського губвиконкому і Ніжинського повітвиконкому. Поч. 2 січ. 1921 – зак. 18 груд. 1921. – на 312 арк. // Там само. – Ф. 5947. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 118.

8. Лист о. Івана Зоценка до єпископа Ніжинського Олександра Червінського від 2 січня 1927 року (Акт обслідування та інші документи релігійної громади с. Данина Ніжинського округу) // Там само. – Ф. Р-61. – Оп. 1. – Од. зб. 1291. – Арк. 1.

9. Лист І. Зоценка до Єпископа Олександра від 3 січня 1928 року (Особова справа служителя культу Зоценка Івана Андрійовича. 30 грудня 1927 – 17 вересня 1929 р. // Там само. – Од. зб. 1137 (Носівський райвиконком. 1923-1930). – Арк. 7.

10. Лист о. Івана Зоценка Окружному благовісникові // Там само. – Арк. 10.

11. Листування з райадмінвідділами про перекидання закону в справі відділення церви від держави та про порядок вилучення дзвонів від молитовень та стражування молитовних будинків. Поч. 27 березня 1930 – зак. 17 квітня 1930. На 10 арк. // Там само. – Ф. Р-61. – Оп. 1. – Од. зб. 1302. – Арк. 2.

12. Листування з Окрантирелігійною комісією про закриття церков та синагог та списки солужбовців культів Ніжинської округи // Там само. – Ф. Р-379. – Оп. 1. – Од. зб. 1303. – Арк. 49.

13. О перемещении священников // Черниговские Епархиальные Известия. – 1905. – Часть офиц. – №3. – 1 февр. – С. 78.

14. Особова справа служителя культу Зоценка Івана Андрійовича. 30 грудня 1927 – 17 вересня 1929 р. // Ніжинський філіал ДАЧО. – Ф. 61-Р. – Оп. 1. – Од. зб. 1137 (Носівський райвиконком. 1923-1930). – Арк. 5.

15. Постановление пленума Нежинского местного Совета о снятии колоколов из церквей Нежини. // Там само. – Од. зб. 1228. – Арк. 2.

16. Протоколи загальних зборів громадян, реєстр членів Троїцької релігійної громади с. Данина Носівського району за 1924 р. // Там само. – Од. зб. 847. – Арк. 14-15.

17. Протокол засідання членів УАПЦ Св. Троїці с. Данина Носівського району від 1 червня 1924 року // Там само. – Арк. 11.

18. Списки і реєстраційні картки служителів культу по Ніжинському округу. Поч. 4 апр. 1926 – Зак. 30.05. 1930. 175 арк. // Там само. – Од. зб. 1012.

19. Статут, договір, описи майна та інші документи Троїцької релігійної громади

с. Данини Ніжинського повіту. Поч. 28 жовтня 1921 – зак. 16 січ 1924 р. // Ніжинська філія ДАЧО. – Ф. Р-61. – Оп. 1. – Од. зб. 609.

20. Статут Української Православної Парафії при церкві Свято-Троїцькій у Данині Володьково-Дівичької волості Ніжинського повіту на Чернігівщині // Там само. – Арк. 19.

21. Статут Української Автокефальної православної парафії в с. Данині Носівського району Ніжинської округи від 1 червня 1924 року // Там само. – Од. зб. 847. – Арк. 9 зв.

22. Справа Шатурської Свято-Чудо-Михайлівської парафії. Поч. 10 липня – зак. 15 серпня 1927 // Там само. – Од. зб. 1084. – Арк. 4.

22а. Справа священика Івана Андрійовича Зоценка // Там само. – Од. зб. 1.

23. Телеграма НКВС з грифом «Таємно» до всіх Окрвиконкомів від 15 березня 1930 року // Там само. – Од. зб. 1301. – Арк. 9.

24. *Тимошик М.* «Лишусь навіки з чужиною...»: митрополит Іларіона (Іван Огієнко) і українське відродження. – К. – Вінніпег, 2000. – 548 с.

25. Хроніка з Великої України // Діло (Львів). – 1930. – 24 січ.

26. Циркуляри та розпорядження НКВС про порушення релігійної законності у питанні відокремлення церкви від держави, закриття церкви та реорганізація церковного майна. 1930, 8 серпня. – 21 стор. // Ніжинська філія ДАЧО. – Ф. Р-61. Оп. 1. – Од. зб. 1301. – Арк. 4.

27. *Явдась М.*, протоієрей. Українська Автокефальна православна церква: Документи для історії УАПЦ. – Мюнхен-Інгольштадт, 1956.

28. Телеграма НКВС з грифом «Таємно» до всіх Окрвиконкомів від 15 березня 1930 року // Ніжинська філія ДАЧО. – Ф. Р-61. Оп. 1. – Од. зб. 1301. – Арк. 9.

29. Спілка Визволення України: Збірник. – Мюнхен. – 1967.

Prof Mykola Tymoshyk

FORMATION, AFFIRMATION AND ABOLISHMENT OF UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS CHURCH IN CHERNIHIV REGION IN THE 20-30s OF THE XXth CENTURY (based on the archive matter and the press of former Nizhyn district)

Development of All-Ukrainian Autocephalous Movement on the territory of left-bank Ukraine has been investigated on the example of several villages. Archive data of Chernihiv State Archive served the basis for this research. The novelty of the topic is that unknown before facts were used for the first time.

A short chronical of UAOC (Ukrainian Autocephalous Orthodox Church) formation and development after October revolt of 1917 is presented alongside with the stages of autocephalous movement expansion all over Ukraine.

The article shows the evolution of peasants' consciousness in terms of the liturgy language and mass conversion of religious communities into a new Ukrainian church. It also shows the way new church communities' regulations were formed and registered. The differences in church decoration and in the way ceremonies were held are given here as well.

Correspondence of autocephalous clergy presents interesting facts as for the policy of the Soviet state concerning UAOC.

The article also gives the analysis of power repressive measures against UAOC. The emphasis is on the change of legislative basis, discrediting evidence on each clergyman, church property confiscation in favour of state, restrictions of clergy's rights, enforcement to disavow holy orders and to deny one's faith in press, arrests and shooting down the clergy.

Key words: Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), national church, Vasyl Lypkivskiy, political repressions, holy orders disavowal, going away from Moscow.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Вадим Федотов, Ольга Циганок

«МОГИЛЯНЕЦЬ» – «МОГИЛЯНЦЮ» ПРО «МОГИЛЯНЦЯ» (із кореспонденції Івана Мазепи)

У статті публікується лист Івана Мазепи Стефану Яворському, в якому повідомляється про смерть Київського митрополита Варлаама Ясинського 22 серпня 1707 р. Усі три вищезазначені особи були тісно пов'язані з Києво-Могилянською академією. Можливо, до написання листа причетний тогочасний генеральний писар Пилип Орлик. На це вказує початок листа, який збігається із початком більш пізньої кореспонденції Пилипа Орлика до одного із шведських чиновників. Послання створене у стилі дипломатичного листування польсько-латинською макаронічною мовою із слов'яноруськими вкрапленнями, що віддзеркалює мовну ситуацію в тогочасній Україні.

Ключові слова: Іван Мазепа, Стефан Яворський, Варлаам Ясинський, Пилип Орлик, лист, 1707 р.

Іван Мазепа правив Україною найдовше з українських гетьманів – 22 роки (1687-1709) і природно його документальна спадщина є найбільшою серед інших гетьманів України. Протягом майже 300 років її вивчення було під фактичною забороною Москви, яка не могла пробачити Мазепі повстання проти колоніального панування. Лише в роки незалежності України настали сподівані зміни. Було видано переважну більшість універсалів Мазепи (1), частину листів (2). Що стосується останніх, серйозною перешкодою на шляху їхнього уведення в науковий обіг є, зокрема, те, що вони часто писалися польською, латинською та деякими іншими мовами. Тим не менш завдяки зусиллям науковців ця справа зрушила з мертвої точки... Так, улітку 2016 р. знайдено в Інституті рукописів (далі – ІР) Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського незнаний лист Мазепи (3).

Він дійшов у вигляді тогочасної (перша половина XVIII ст.) копії і був написаний трьома (!) мовами: латиною, польською і слов'яноруською (фрагменти, писані останньою, виділені нами курсивом). Це не повинно дивувати, оскільки Мазепа мав блискучу освіту і володів не тільки цими мовами, а й російською, німецькою, французькою, італійською, грецькою, татарською. Латина була тоді загальноєвропейською мовою, а польська була державною в Речі Посполитій, під владою якої знаходилося у XVI-XVII ст. більшість українських земель. Саме тоді Мазепа здобував освіту в Києво-Могилянській Академії (далі – КМА) і вірогідно це було у 1650-1657 рр. Цікаво, що лист Мазепи де в чому збігається з листом гетьмана-емігранта Пилипа Орлика (теж вихованця КМА) до канцелярії генерал-губернатора провінції Сконе в Мальме 1718р., який розпочинається такими рядками: «Не чорнилом, а чорним духом виводжу ці сумні рядки до Вашої Ексцеленції». Отже, листа Івана Мазепи вірогідно готував Пилип Орлик, який був тоді генеральним писарем (4).

© о.Мицик Юрій Іванович – доктор історичних наук, професор (м. Київ);

© Федотов Вадим Євгенович – здобувач Інституту історії Санкт-Петербурзького державного університету;

© Циганок Ольга Миколаївна – доктор філологічних наук, професор (м.Київ).

Листа було адресовано Стефану Яворському (1658-1722), митрополиту рязанському і муромському, який по смерті московського патріарха Адріана був місцевим блюстителем російського патріаршого престолу (1701). Коли Петро I ліквідував інститут патріаршества і створив Синод – колективний адміністративний орган типу міністерства, то Яворський був його першим президентом. Яворський вчився в КМА, завдяки своєму покровителю – київському митрополиту Варлааму Ясинському – продовжує навчання у колегіумах Львова, Любліна та Віленській академії. У 1689 р. він повертається до Києва, закінчує КМА і стає членом її викладацької корпорації, а у 1694 р. навіть префектом КМА.

У листі гетьман сповіщає Яворського про смерть його покровителя Варлаама Ясинського, що сталася 22 серпня 1707 р. на восьмий день після свята Успіння Пресвятої Богородиці (15 серпня за старим стилем). Зазначимо, що Ясинський навчався в КМА у 1650-1657 рр. одночасно з Мазепою, потім слухав лекції в університетах Польщі й Чехії, отримав там ступінь доктора філософії, потім був професором і ректором КМА. Листа написано оперативно, у день смерті митрополита, але не можна не відзначити того, як чудово його укладено згідно з правилами риторики. Вражають і епітети, порівняння, що робить лист справжньою літературною пам'яткою.

Таким чином, цей лист, який проливає світло на історію взаємин «могилянців», ще раз засвідчує високоосвіченість гетьмана, стане важливим додатком до повного зібрання його кореспонденції.

1) Універсали гетьмана Івана Мазепи. 1687–1709. – К. – Львів, 2002. – Ч. I. – С. 610; К. – Львів, 2006. – Ч. II. – С. 632–633. Ці збірники були впорядковані І.Л.Бутичем (на жаль, вже покійним).

2) Листи Івана Мазепи (упор. В.Станіславський). – К., 2002. – Т.1; К., 2010. – Т.2. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. – К., 1996 (упор. В.Станіславський). Див. також: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах (упор. С.Павленко). – К., 2007; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах (упор. С.Павленко). – К., 2009.

3) НБУ. – IP. – Ф.305. – № 1251.

4) Див.: Хенрікссон Х., Циганок О., Дубина О. Невідомі листи Пилипа Орлика з регіонального державного архіву м. Лунд (Швеція) // Сіверянський літопис. – 2012. – № 1–2. – С. 50.

* * *

1707, вересня 2 (серпня 22). – Київ. – Лист гетьмана Івана Мазепи до місцеблюстителю патріаршого престолу РПЦ, рязанського митрополита, вихованця Києво-Могилянської Академії Стефана Яворського з повідомленням про смерть київського митрополита Варлаама Ясинського.

„Jaśnie w Bogu przeoświęcony mści ojcie metropolita rizański, mnie wielce mści panie pasterzy w Duchu Świętym, ojcie i przyjacielu.

Nie iuzb (?) atramentem, lecz atra mente pisząc do świętobliwości waszej, stawam in atriis jego maestus nuntius, donosząc to lugubri calamo et animo, iż jaśnie w Bogu przeoświęcony j. m. ojciec archiepiscopus metropo. kijowski, archipasterz nasz dzisiaj dopiero (?) 22 augusti w samo octawę prazdnika Успенского assumptionis beatissimae nie vacuus, lecz plenus dierum et meritorum occubuit сном смертельным праведником приличним i adimplevit mensuram życia swego, który per legem moriendi assumptus in caelum, novum tam zaczął vivere, więc w cerkwi Bożej tu na ziemi nektóra flemus i sacra invidia zazdrościemy niebu, które nam violento fato wydarło tak wielkiego i godnego pasterza cui nemo par nemo alter, tudzież in societatem doloris et participationem lacrimarum prosimy i światobliwość waszą miłość compassivum jego stimulat pectus. My zaś w tym tylko nieco możemy justum flenare dolore, że tak światobliwego pasterza non amismus sed praemisimus ad pascuam aeviternam dokąd sobie wybielonym multis sudoribus wlosem y intaminata vita lacteam utorował viam, gdzie post feralem augusti messem sacris teraz aeviternae beatitudinis colligit manipulos meritoriis et gemmitibus concomitando w sercach naszych parentalibus lacrimis tumulamus a światobliwości waszej publico ore amore et pectore życzymy multitudinem w cerkwi Bożej annorum in subsidium et pulchrum onej in reliquo

życzę laetioribus zawsze świętobliwości waszej awizować sciendis a teraz piszę się u actu jestem świętobliwości waszej uprzejmie żychliwym przyjacielem i sługą uniżonym

Jan Mazepa, hetman.

W Kijowie augusti 22 anno 1707».

* * *

«Ясне в Богу превелебний мості пане отче митрополите рязанський, мені вельми мості пане пастирю і в Святому Дусі отче і приятелю.

Не (...) * чорнилом, а чорним духом пишучи до Вашої святобливості, стаю у покоях його злощасним посланцем, сповіщаючи скорботним пером і духом те, що ясне в Богу преосвященний його мость отець архієпископ митрополит київський, архіпастир наш тільки (?) сьогодні, 22 серпня, рівно у восьмий день *праздника Успенского*, Успіння Пресвятої Діви, не пустий, а повний днів і заслуг упокоївся *сном смертельным праведником приличним* і завершив міру свого життя, котрий, узятий за законом помирати на небо, почав там нове життя, отже, в церкві Божій тут на землі трохи (?) плачемо і святою заздрістю заздримо небу, котре вирвало у нас жорстоким фатальним кінцем такого великого і гідного пастиря, з яким ніхто не зрівняється, ніхто інший, також до спільної скорботи і розділення сліз просимо і святобливість Вашу, [щоб] любов співчутливу (страдницьку) його підтримала душу. Ми ж у цьому тільки трохи можемо виплакати справедливий біль, що такого святобливого Пастиря не втратили, а послали на вічне пасовище, куди він собі вибіленим багатьма важкими трудами волоссям і незаплямованим життям Молочний вторував шлях, де після похоронних жнив серпня святим зараз збирає снопи вічного блаженства, супроводжуючи похвалами і зітханнями, в наших серцях поминальними сльозами, ми хоронимо, а вашій святобливості народними устами, любов'ю і душею зичимо багато в церкві Божій років на захист і на славу її, в усьому іншому зичу про веселіше завжди вашу святобливість сповіщати те, що треба знати, а зараз пишучи і на ділі я є вашій святобливості люб'язно зичливим приятелем і низьким слугою Іван Мазепа, гетьман.

У Києві, 22 серпня 1707 року».

(НБУ.–ІР.–Ф.305.–№ 1251.– Тогочасна копія)

(...)*- Так позначено нами нерозбірливе слово.

«МОГИЛЯНЕЦ» – «МОГИЛЯНЦУ» О «МОГИЛЯНЦЕ» (С КОРРЕСПОНДЕНЦИИ ИВАНА МАЗЕПЫ)

Юрий Мыцк, Ольга Цыганок

В статье публикуется письмо Ивана Мазепы Стефану Яворскому, в котором сообщается о смерти Киевского митрополита Варлаама Ясинского 22 августа 1707 г. Все три вышеупомянутые лица были тесно связаны с Киево-Могилянской академией. Возможно, к написанию письма причастен тогдашний генеральный писарь Филипп Орлик. На это указывает начало письма, которое совпадает с началом более поздней корреспонденции Филиппа Орлика к одному из шведских чиновников. Послание создано в стиле дипломатической переписки на польско-латинском макароническом языке с славянорусскими вкраплениями, что отражает языковую ситуацию в тогдашней Украине.

Ключевые слова: Иван Мазепа, Стефан Яворский, Варлаам Ясинский, Филипп Орлик, письмо, 1707 г.

AN ALUMNUS OF KIEV-MOHYLA AKADEMY TO ANOTHER ALUMNUS ABOUT THE THIRT ALUMNUS (FROM THE IVAN MAZEPA'S CORRESPONDENCE)

Yuri Mytsyk, Olha Tsyhanok

The paper publish a Mazepa's letter to Stefan Yavorsky, which reported the death of Kiev Metropolitan Barlaam Yasynsky on August 22, 1707. All three above mentioned persons were closely associated with the Kiev-Mohyla Academy. Perhaps the general secretary Pylyp Orlyk was involved in the writing of the letter. The beginning of the letter coincides with the beginning of the later Orlyk's correspondence to a Swedish official. The message is created in the style of diplomatic correspondence by mixed Polish-Latin language with Slavic additions. That reflects the language situation in Ukraine of that time.

Keywords: Ivan Mazepa, Stefan Yavorsky, Barlaam Yasynski, Pylyp Orlyk, letter, 1707.

Руслана Огієвська

ЗАПОВІТ ПЕТРА ІВАНОВИЧА ПРОКОПОВИЧА 1826 р.

У публікації представлений текст духовного заповіту Петра Прокоповича, який зберігається в фондovій колекції Конотопського краєзнавчого музею імені О. Лазаревського.

Ключові слова: Петро Прокопович, заповіт, Костянтин Мельников, Степан Великдан.

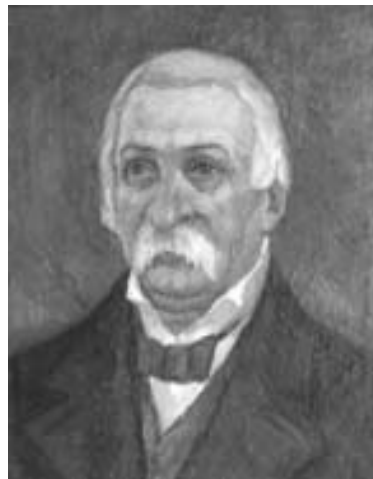
Петро Іванович Прокопович (1775 – 1850 рр.) – людина зі світовим ім'ям, видатний український бджоляр, учений і педагог. Його діяльність – це невід'ємна частина історії батуринського краю. Тому не одне покоління науковців досліджує життєвий шлях видатного бджоляра. Особливу зацікавленість викликають писані при житті П. І. Прокоповича документи, яких на сьогодні залишилося дуже мало. У фондovій колекції Конотопського краєзнавчого музею імені О. М. Лазаревського зберігається унікальний документ під назвою: «Духовний заповіт П. І. Прокоповича» ХІХ ст. (інв. № KB-1805 ППД-5174). Історія його появи наступна.

Народився П. І. Прокопович у селі Митченки, що поблизу Батурина, у сім'ї священика. Навчався у Києво-Могилянській академії, де здобув гарну освіту. Після навчання, за наполяганням батька, Петро Іванович вступив на військову службу, але це не було його покликанням. У 1798 році подав у відставку і в чині поручика повернувся до рідного села.

З 1800 року Петро Іванович почав займатися бджільництвом, незважаючи на те, що тоді не мав про нього ні теоретичних, ні практичних знань, окрім сильного бажання [1, 24]. Перші кроки були нелегкі, бракувало коштів, досвіду та інформації. Але любов до бджіл, відданість своєму ремеслу допомогли йому оволодіти багатьма раціональними методами традиційного бджільництва, завдяки яким господарство швидко зростало. Пасіка

П. І. Прокоповича налічувала до 10 тисяч вуликів. На той час це була найбільша у світі промислова і показова пасіка. Мед користувався великою популярністю. Його замовляв навіть царський двір, а Батуринщина вважалася центром бджільництва. У 1814 році Петро Іванович винайшов рамковий втулковий вулик. Цей винахід зробив згодом справжню революцію у світовому бджільництві.

У 1826 році П. І. Прокопович тяжко захворів. Хвороба та сімейні непорозуміння стосовно спадку, спонукали Петра Івановича до написання духовного заповіту. Згідно зі складеним документом, все майно Петра Івановича переходило до доньки Онисії, її чоловіка – губернського секретаря Костянтина Мельникова та неповнолітнього сина Степана Великдана. Всі ці роки вони були поряд і зарекомендували себе з гар-

*Портрет П.І. Прокоповича
(1775 – 1850). Художник Снопко О. М.
Друга половина ХХ ст.*

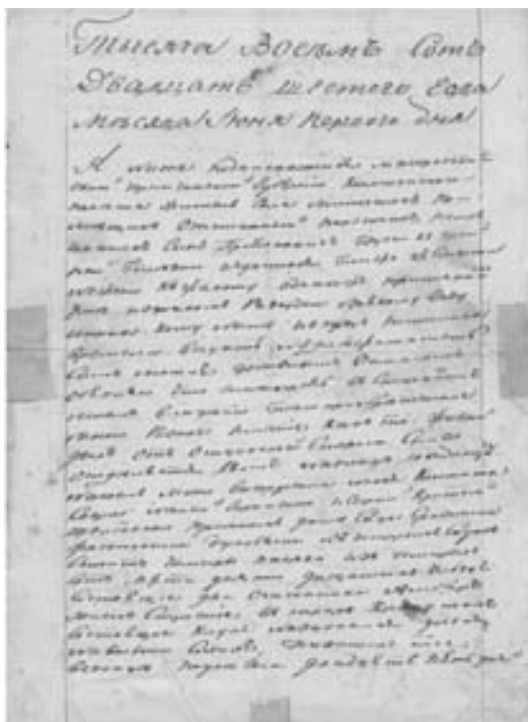
© Огієвська Руслана Іванівна – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

ного боку: «Костянтин Мельников, виконує обов'язки уповноваженого повіреного в різних справах з необмеженою до мене ретельністю, честністю і справністю, своїми стараннями звільняв мене од тягару в сих справах....» [2, 9].

Духовний заповіт Петра Івановича Прокоповича друкується вперше із збереженням мовних та стилістичних особливостей.

**Тисяча Восемь Соть
Двадцать Шестого года месяца июня первого дня.**

Я, ниже подписавшийся малороссийской Черниговской Губернии Конотопского повета житель села Митченки помещик отставной поручик Петр Иванов сын Прокопович будучи в крайней болезни и чувствуя ближе к смерти нежели к животу, однако ж при памяти и в здравом разсудке Великому Суду и право кому ныне по праву потомственному временем стоит надлежать. Сим моим духовным записом объявляю что имеющиеся в спокойном моем владении благо приобретенные мною разные имения как то: жилой двор от отцовской стороны снизу отделяется рвом на улице Шкодинци на коей мною выстроена на ней комната сверху на ней горничная и сарай с крышой железною при оном дворе сады с разными фруктовыми деревьями въ которыхъ садахъ стоит четыре пасеки из четырехсот пятидесяти дощатых ульев. Состоящие два омшаника, амбар, жилое строение въ трех комнатахъ, состоящая клуня на востоке

Духовний заповіт П. І. Прокоповича. XIX ст.

Сухих, пахотное поле вспядь подле сего двадцать пять дней. За оною лежащою [...] гребля сем дней на границе окопаная рвом с низами на семьдесят дней. У выгона левада на семь дней, сенокос Обризовский с зарослью на восемь косарей, лес Чернищанский две десятины с половиною, сенокос Господский и Страдивский на двадцать четыре косаря, Лисовцовский на шесть косарей. За мельнею лесок с лозовою зарослью на две десятины, скота рогатого семьдесят штук, лошадей меринов и кобыл пятьдесят штук. Все оное имение записываю Губернскому Секретарю Константину Федорину сыну Мельникову и жене его Анисии Мельниковой за оказанные ими мне услуги с тем чтобы они Мельниковы малолетнего моего воспитанника Степана Великдана прилично воспитали и на службу Государственную пристроили и по достижении им Великданом, совершеннолетия из сего вышеописанного недвижимого имущества половинную его часть в полное его Великдана владение выделили; из движимого имущества должны они, Мельниковы, также за приходом в совершеннолетие Великдана дать половинную часть по совести, ежели в целости что останется. Кроме сего долговые мои деньги на титулярному Советнику Михаилу Костянецкому пять тысяч рублей, на войсковому товарищу Якову Дроцевичу три тысячи рублей, на конотопскому мещанину Федору Хомку восемь сот рублей, на козаку Якову Марченку двести рублей. Всего девять тысяч рублей также записываю им Мельниковым и Великдану на вышеописанном заповеде.

А на случай смерти Великдана должная его часть имения поступит во владение

Мельниковых. В случае ж смерти Мельниковых без потомства должно остаться все имение во владении Великдана. Сверх сего все без изъятия весь домашний господский реманент по смерти моей долженствуем в беспрепятственном владении Мельниковых. Родственников же моих близких и дальних от одного записного мною имения навсегда отделяю и никакого права не оставляю, а все право на владение оставляю Мельниковым и Великдану.

В тоже в записном недвижимом имений и прочих сенокосных мест и дворов до ста десяти десятин и тому по совести полагаю всему записанному да нажитому и не записанному в наличности двадцать тысяч рублей в твердость чего и сей духовный запис при упрощенных мною лично свидетелях им Мельниковым и Великдану дан году месяца и числа выше описанных сей же запис повелеваю по смерти моей с оных Губернскому секретарю Костантину Мельникову [...] явить и по совершенном его утверждении получить – Статский поручик Петр Иванович сын Прокоповича собственноручно подписан при сочинении сей духовной записи свидетели были и что точно завещатель Прокопович был при полном уме и здравом разсудке в том свидетельствуют:

духовник священник Стефан Картиль,
священник Алексей Ярмошевский,
титulyрный советник Василий Стефановский,
подпоручик Фёдор Васильев сын Лихошерстов,
Губернский секретарь Григорий Стефановский.

При сочинении вышеописанного духовного завещания присутствовал, и что оной при своей памяти и здравом разсудке завещатель господин поручик Петр Иванов сын Прокопович по воли его сочинен и собственноручно им Прокоповичем подписан, в том подписан моим с возложением печати уверен 1826 года июля 3-го дня Конотопского повета земской судья и кавалер Степан Федорович [3, 47].

1. Прокопович П.І. Вибрані твори у трьох томах / П.І. Прокопович. – Том 1. – Харків: Фактор, 2010. – 255 с.
2. Різниченко В. Тестамент Прокоповича. Київ – 1926р. – 16 с.
3. Фондова колекція Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського. – Інвентарна книга № 1. – С.47.

Р. И. Огиевская

Завещание Петра Ивановича Прокоповича 1826 г.

В публикации представлен текст духовного завещания Петра Прокоповича, который хранится в фондовой коллекции Конотопского краеведческого музея имени А. Лазаревского.

Ключевые слова: Петр Прокопович, завещание, Константин Мельников, Степан Великдан.

Ogiyevska R. I.

The testament of Petro Prokopovych of 1826

The publication presents the text of the spiritual testament of Petro Prokopovych, which is kept in the funds collection of Konotop O.Lazarevskyi local history museum.

Key words: Petro Prokopovych, testament, Konstantyn Melnikov, Stepan Velykdan.

НЕВІДОМИЙ ФАКТ З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ «ЧЕРНИГОВСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ИЗВЕСТИЙ»

У публікації вводиться до наукового обігу новий документ з фондів держархіву Чернігівської області, що стосується історії діяльності часопису наприкінці ХІХ ст.

Ключові слова: «Черниговские епархиальные известия»; редактор.

Цього року виповнилося 155 років із дня заснування архієпископом Чернігівським Філаретом (Гумілевським) «Черниговских епархиальных известий». Історія цього часопису досі залишається недостатньо вивченою, зокрема й що стосується його редакторів.

Стисло проаналізовано діяльність та особовий склад редакції у передмові до покажчика статей з історії, археології та етнографії, розміщених в «Черниговских епархиальных известиях» за 1861 – 1905 рр., впорядкованому під час підготовки до ХІV Всеросійського археологічного з'їзду¹. Відомості про співробітників часопису містить і праця М. Лисовського².

У статті О. Гейди вперше була зроблена спроба систематизувати увесь наявний матеріал про діяльність редакції, зокрема й про редакторів офіційної та неофіційної частин³.

Біографічні матеріали про редакторів «Черниговских епархиальных известий» наведені у статті М. Блакитного⁴.

Усі дослідники історії діяльності «Черниговских епархиальных известий» зазначають, що у 1894 р. видавати часопис стало Братство св. Михайла, князя Чернігівського, а редактором його офіційної та неофіційної частин став член Братства, викладач семінарії статський радник Іоанн Лебедев. Він закінчив Санкт-Петербурзький духовний семінарію та академію. З 8 грудня 1877 р. працював викладачем літургії, гомілетики і практичних настанов для пастирів у Чернігівській духовній семінарії. На посаді редактора «Черниговских епархиальных известий» перебував до 1911 р.⁵

Але в жодній публікації не згадується факт того, що після Івана Автономовича Платонова, який був редактором неофіційної частини «Черниговских епархиальных известий» у 1890 – 1893 рр., редакторами цієї частини часопису було призначено одразу трьох осіб – викладачів Чернігівської духовної семінарії А. Вишневського, І. Лебедева та В. Острогорського.

Це стало зрозумілим з виявленого у фонді Чернігівської духовної консисторії листа від 4 травня 1893 р. новопризначених редакторів до Чернігівського архієпископа Сергія (Соколова), в якому вони доповідають про прийом усіх справ і документів від редактора І. Платонова та пропонують заходи щодо організації подальшої роботи редакції.

На жаль, лист зберігся серед розсіпу паперів за 1812 – 1899 рр., що не пов'язані поміж собою. Тому виявити відомості про подальший перебіг подій, що призвели до того, що в часописі залишився один редактор, поки що не вдалося.

Документ друкується мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами із дотриманням лексичних і стилістичних особливостей оригіналу. У коментарях наведено стисло інформацію про осіб та установи, що згадуються в документі.

1. Указатель статей, помещенных в «Прибавлениях к «Черниговским епархиальным известиям» за 1861 – 1905 гг. – Чернигов, 1907. – 223 с.

2. Русская периодическая печать 1703 – 1894 гг. / Сост. Н. Лисовский. – Вып. I – IV. – СПб., 1895.

© Морозова Анна Валеріївна – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Держархіву Чернігівської області.

3. Гейда О. «Черниговские епархиальные известия»: історія створення та діяльності (1861 – 1911 рр.) / О. Гейда // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 49 – 59.

4. Блакитний М. М. Біографічні матеріали про редакторів часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь» / М. М. Блакитний // Сіверщина в історії України. – Вип. 4. – 2001. – С. 326 – 332.

5. Там само. – С. 329.

**Лист редакторів неофіційної частини «Черниговских епархиальных известий»
до єпископа Чернігівського та Ніжинського Сергія¹**

4 травня 1893 р.

Его Преосвященству Преосвященнейшему Сергию, епископу Черниговскому и Нежинскому

Преподавателей Черниговской духовной
семинарии² А. Вишневого, И. Лебедева
и В. Острогорского

Доклад

27 сего апреля канцелярия Вашего Преосвященства уведомила нас, что резолюцией Вашего Преосвященства мы назначены редакторами неофициальной части «Черниговских епархиальных известий» и должны к 1 мая принять все дела редакции от кафедрального протоиерея Иоанна Платонова³.

Во исполнение таковой воли Вашего Преосвященства мы, проверив 30 апреля приходорасходную книгу редакции в квартире бывшего редактора кафедрального протоиерея Иоанна Платонова, нашли, что к 1 мая редакционных за 1893 год сумм остается две тысячи девятьсот семнадцать (2917) рублей 52 коп. Кроме того, протоиереем Платоновым показан остаток редакционных сумм за 1890, 1891 и 1892 гг. в количестве восьмисот восьмидесяти восьми (888) руб. 62 коп. Означенные суммы нами приняты, о чем составлен нами акт. Что же касается до прочего имущества редакции, состоящего из «Епархиальных ведомостей» и других повременных изданий, то оно не может быть нами принято впредь до приобретения необходимых для хранения редакционного имущества шкафов.

Представляя при сем Вашему Преосвященству акт о принятии нами редакционных сумм от кафедрального протоиерея Платонова, считаем своим долгом представить на благоусмотрение Вашего Преосвященства нижеследующее:

1. В видах лучшей и целесообразной постановки редакционного дела считаем необходимым просить Ваше Преосвященство предоставить нам по взаимному нашему соглашению распределить между собой ведение всех дел по редакции как собственно редакционных, так и экономических (хранение сумм и имущества, ведение приходорасходных и других книг и проч.) и по делопроизводству редакции, а также предоставить редакции определение вознаграждения за статьи по условию с авторами их, избрание корректора и проч.

2. Назначение определенного вознаграждения каждому в отдельности редактору считаем неудобным для себя и признаем необходимым просить Ваше Преосвященство назначить для вознаграждения всех редакторов общую сумму, распределение которой между редакторами зависело бы от взаимного их между собою соглашения.

3. Перепечатывание в официальной части «Епархиальных известий» синодальных указов и распоряжений из «Церковных ведомостей»⁴ является по нашему мнению излишним при обязательной выписке «Церковных ведомостей» каждою церковью, так как оно отнимает место, которое могло бы быть отведено для статей, помещаемых в неофициальной части.

4. Считаем необходимым:

а) завести приходорасходные книги, в которые точно и своевременно должны быть записаны на приход и расход поступающие в редакцию суммы, а также и другие необходимые для строгой отчетности справочные конторские книги (например, книга для записи переходящих сумм, поступающих в редакцию, книга для записи объявлений, печатаемых за плату, и проч.), какие окажутся необходимыми по указаниям опыта;

б) приобрести шкафы, стол, канцелярские принадлежности и другие предметы, необходимые для редакции. Для приобретения указанных предметов осмеливаемся просить у Вашего Преосвященства разрешение употребить из остаточных редакционных сумм за прошлые годы (из 888 руб. 62 коп.) от 70 до 80 рублей.

5. Из остальных остаточных редакционных сумм не благоугодно ли будет Вашему Преосвященству отчислить 300 – 400 руб. в запасной капитал редакции, а 300 – 400 руб. обратить в пользу Братства св. Михаила⁵.

Представляя о всем вышеизложенном на благоусмотрение Вашего Преосвященства, осмеливаемся питать надежду, что Вы не оставите нас своим мудрым руководством в ведении редакционного дела.

4 мая 1893 года

Редакторы неофициальной части «Черниговских епархиальных известий»:

преподаватель семинарии А. Вишнеvский

преподаватель семинарии Иван Лебедев

преподаватель семинарии Валериан Острогорский

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 5067, арк. 281 – 282. Рук. копії, оригінал.

1. **Сергий** (Соколов Иван Иванович; 1844 – 24 серпня 1893) – єпископ Російської православної Церкви. Син священника Смоленської єпархії. Закінчив Смоленську духовну семінарію, Московську духовну академію. Викладав у Подільській духовній семінарії, Московській духовній академії. З 16 листопада 1887 р. – ректор Пензенської духовної семінарії. 11 травня 1888 р. хіротонізований на єпископа Чебоксарського, вікарія Казанської єпархії, з 2 лютого 1891 р. – єпископ Новгород-Сіверський, вікарій Чернігівської єпархії. У вересні 1892 – січні 1893 рр. відряджений до Архангельська, де тимчасово управляв єпархією у зв'язку з хворобою Олександра (Закк-Заккіса). З 26 березня 1893 р. – єпископ Чернігівський і Ніжинський.

2. **Чернігівська духовна семінарія** – середній духовний навчальний заклад для підготовки священнослужителів. Заснований 1776 р. шляхом реорганізації Чернігівського колегіуму. Підпорядковувалася архієпископам. Складалася з 4-х загальноосвітніх і двох спеціальних богословських класів-відділень. З 1853 р. мала місіонерське відділення у розкольників справах. Ліквідована у 1918 р.

3. **Платонов Іоанн Автономович** – з 1889 р. протоієрей Чернігівського кафедрального собору; 1 березня 1890 р. призначений членом Чернігівської духовної консисторії. У 1900 р. переведений до м. Пензи. На сторінках «Черниговских епархиальных известий» оприлюднив кілька розвідок із церковної історії Чернігівщини.

4. **«Церковные ведомости»** – щотижневий журнал, офіційний орган Святейшого Синоду Російської імперії, що видавався у 1888 – 1918 рр.

5. **Братство святого Михайла, князя Чернігівського** створене в 1888 році. Основними завданнями братства були духовне просвітництво, місіонерство та благодійність, а також сільськогосподарська взаємодопомога, оскільки братства в основному складалися з селян.

Анна Морозова

Неизвестный факт из истории деятельности «Черниговских епархиальных известий»

В публикации вводится в научный оборот новый документ из фондов госархива Черниговской области, касающийся истории деятельности журнала в конце XIX в.

Ключевые слова: «Черниговские епархиальные известия»; редактор.

Anna Morozova

Unknown fact from the history of the «Chernihiv diocese news»

The publication introduces into scientific circulation the new document from the Funds of State Archives of Chernihiv Oblast on the history of the magazine activities in the end of the XIX century.

Keywords: the «Chernihiv diocese news»; editor.

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

УДК94 (477)

Олександр Тарасенко

ЩОДЕННИК О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Публікується щоденник історика Олександра Лазаревського. Він є видатним дослідником України XVII – XVIII ст. Його великий особистий архів зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України, що слугує для сучасних дослідників важливим джерелом історичної інформації. Біографія О. Лазаревського в цілому досліджена. Запровадження в науковий обіг його щоденника стане в пригоді для наступних історичних досліджень.

Ключові слова: Олександр Лазаревський, щоденник, історичне джерело, біографія.

Творчий доробок Олександра Матвійовича Лазаревського повсякчас перебуває у полі зору істориків, його багатющий особовий архівний фонд не одне десятиліття є джерелом різноманітного документального матеріалу для кількох поколінь дослідників. Сама лишень постать видатного українського вченого, попри чималу кількість біографічних публікацій, потребує подальшого вивчення [1]. Значний обсяг джерел особового походження, пов'язаних з О. М. Лазаревським, – листи, автобіографія, спогади тощо – оприлюднені та введені до наукового обігу. Змістовний перелік історіографії та джерел представлений у книзі відомого сучасного біографа О. М. Лазаревського Нелі Герасименко [2].

Але у фонді Лазаревського Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАНУ зберігається його щоденник [3], який правдоподібно в дослідженнях безпосередньо не використовувався, відтак не введений до наукового вжитку. Принаймні, у літературі посилання на цю одиницю зберігання нам не траплялися, хоча «навколо» її усі архівні справи фонду любісінько опрацьовані. Тим більше викликає джерелознавче зацікавлення той факт, що у листку використання справи-щоденника є відмітки дослідників.

Зовні пам'ятка являє собою зошит розміру 4А на 58 аркушах, з них – 13 чистих. На 10 аркуші наклеєний лист П. М. Житецького. Записи охоплюють період з 26 серпня 1888 р. по 6 травня 1901 р. (?) Очевидно, цей зошит-щоденник є лише фрагментом інших, більших за обсягом щоденникових записів О. М. Лазаревського. Записи в цьому зошиті вочевидь робилися автором нашвидку і час від часу, іноді через значні проміжки часу. А кілька років взагалі пропущено.

Текст написаний чорними чорнилами, *вкрай нерозбірливим почерком*. Нам удалось прочитати більшу частину тексту щоденника, яка й представлена в даній публікації. Але перед тим висловимо кілька спостережень. Щоденникові записи О. М. Лазаревського локалізуються чотирма містами – Київ, Конотоп, Чернігів та Санкт-Петербург. Є один запис про відвідання ним Полтави. Більше часу Олександр Матвійович проводив у Києві, київські новини найчастіше потрапляли в поле його зору. Чимало інформації стосується також Конотопа і зокрема діяльності Конотопського земства.

Як годиться, цікавими та водночас украй суб'єктивними, з критичним відтінком знаходимо характеристики відомих та мало відомих постатей. Природно, у щоденнику чимало згадок про Шевченка. Але водночас впадає в око брак інформації сімейного характеру та про особисту творчу роботу, що на разі важко пояснити.

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

Будь-який щоденник «постачає» інформацію по двох магістральних напрямках: перше – щодо подій сучасності; друге – щодо характеристики самого автора. Що важливіше – залежить від постановки дослідницького питання й інформативності джерела. У даному випадку щоденник О. М. Лазаревського, на нашу думку, попри цікаву, але значною мірою відому інформацію про тогочасні події, насамперед гарно характеризує самого Олександра Матвійовича.

Критика, що іноді сягає ригоризму в працях О. М. Лазаревського по відношенню до правлячої української еліти, до можновладців, до шляхетства, не є стилістичним прийомом, як, наприклад, у того ж таки П. О. Куліша. Творчість і особистість О. М. Лазаревського знаходилися в онтологічному зв'язку, вони цілісні й незмінні. Можна навіть припустити, що в своїх працях історик був стриманішим, поблажливішим до своїх історико-літературних героїв, ніж у своїх оцінках сучасників. Про це згадує й М. С. Грушевський, який не був особисто знайомий з Лазаревським, але дуже цікавився ним.

Лексика пам'ятки збережена, пунктуація відтворена згідно з сучасними нормами правопису. Слова і частини тексту, що не вдалося прочитати, позначені крапками у квадратних дужках. Коли не прочитані окремі слова все-таки дозволяли зрозуміти головну думку оповідання, вона також бралася у квадратні дужки.

* * *

1888 г.

26 *августа*. Тихомиров рассказал несколько историй. Назначение вице-губернатором в Чернигов Балашова.

28-29 *сентября*. Уездное земское собрание, может быть последнее в нормальном его виде. Пробыл эти дни в Конотопе (Голова К.Ф. Кулябка). [*Різно обговорювали питання про медицину для селян*].

1 *октября*. Панихида по Гр. П. Галагану. Галаган успел много написать. В 1883 г. был я у него (единственный раз) в Сокиренцах и тогда он говорил мне, что только собирается писать свои записки. В них он хотел распространиться о таких своих соседях, которые особенно злоупотребляли крепостным правом. Интересны были бы его воспоминания о том, как начиналось дело освобождения крестьян. Из рассказов В. В. Тарновского (Старшего †1866 г.) знаю, что Тарновский и Галаган были советчиками у вел. кн. Елены Павловны по крестьянскому делу вообще и по отношению к Малороссии особенно. В память о тех советах и совещаниях вел. кн. Елена Павловна подарила Галагану известную картину Соколова «Рекруты». Тарновскому хотела подарить портрет Шевченко, рисованный им самим (бывший на выставки в Академии в 1859 или 1860 г.), но Тарновский отказался, избегая подарков.

Ноября 13. Во время сыпавшего сегодня снега, сверкнула молния и затем раздался удар грома.

Ноября 14. [*Про листи мамі з 1846 р., коли він поїхав до Санкт-Петербурга, і до її смерті 1879 р.*]. Говорила до смерті, что умереть не страшно, только детей жалко, ей тогда шел 79 год.

1889 г.

26-28 *сентября*. Земское собрание в Конотопе. В этом году председатель собрания прикрикнул на «сельских» гласных, что они очень дурно табак курят: «Это вам не волостное правление!» Такой окрик был уже не удивителен. [*Поліцейські вихватки Кулябки. Вибори земських начальників*].

18 *октября*. Говорил с Лебединцевым о возможности возобновления Юго-Западного отдела географического общества. Рассказал между прочим, как три года назад Прахов с помощью волынского архиерея Палладия и губернатора фон Валя обирал по церквам волынские древности, которые потом должно быть присвоил, ибо говорил, что завез их будто в Петербургский университет, которого [...] уже был профессором. Прахов не прочь потроговать древностями, такая слава о нем идет не от сегодня. Всё беда, что нет в Киеве музея, который, конечно, многое бы сохранил от ограбления таких любителей, как профессор Прахов и [...] Кибальчич.

31 *октября*. Вчера повторился удар у А.С. Лашкевича (ред. КС) и сегодня он умер. Оказалось, что сего «богатого» попа Новозыбковского уезда не на что похоронить.

1-15 ноября. Лашкевича похоронила на деньги, собранные между приятелями. Затем оказалось, что семьи не на что кормиться, не говоря уже об уплате неотложных долгов. Поэтому вдова начала распродавать всякую бронзу и старый фарфор, который ей достался от Николая Петровича Бороздны. Бороздна, умирая, всё свое движимое и недвижимое имение завещал двум дочерям Петру Немировича-Данченко, ибо сии две дочери его, Бороздны. Все остатки прежнего богатства Бороздны, в том числе и остатки библиотеки Ивана Бороздны (поэта), перешли к жене Лашкевича, а теперь всё это пойдет в продажу, т. к. не на что жить.

20 декабря. Вернувшись из Чернигова, Николай Федорович Кулябка рассказал, как Анастасьев, Черниговский губернатор, дает наставления будущим земским начальникам. Прежде всего, земские начальники ни в коем случае не должны по участкам ездить в каких-нибудь таратайках, а должны завести хорошие экипажи; затем, – не говорить крестьянам ВЫ, позволять им у земских начальников целовать руки, буде пожелают и проч. Общие правила поведения вычитываются из какой-то статьи «Гражданина», перепечатанной для сего в «Черниговских губернских ведомостях». А на днях один из кандидатов в земские начальники по Козелецкому уезду (Баранович из с. Заворочи) рассказал свое представление Анастасьеву.

– Ну, что же, как вы будете обращаться с волостными старшинами, на ВЫ или на ТЫ?

– Я, ваше превосходительство, служил немного в военной службе...

– Ну и прекрасно, значит. – А для разъездов по участку необходимо завести приличный экипаж.

– Я, ваше превосходительство, думаю купить карету...

Карету думает покупать сей барин, а семье почти что нечего есть: его мать и две перезрелые сестры живут теперь у вдовы Лашкевич, уплачивая самую незначительную сумму за квартиру с пищей. Имение заложено, перезаложено, но для апломба предполагается к покупке карета...

1890 г.

Января 17. Умер Неплюев, пробывший более 17 лет на Черниговском губернском предводительстве и не принесший никакой ни пользы, ни вреда. Из огромного богатства его издержал крупные суммы сын его на крестьянские школы около Ямполья. Сам Неплюев был по преимуществу «дворянин», кое-что было хотевший сделать для дворянства. Издавал он какую-то и газету в этом духе, в Чернигове, но редактором ему подвернулся проходимец Михаил Иванович Лилеев и поэтому в газете всё было пошло и гадко.

Интересно сопоставление судеб Неплюева и Дурново. Отец последнего, будучи управляющим у отца Неплюева, нажил хорошее состояние, которое дало возможность Дурново-сыну (И.Н.) выучиться французскому языку и выйти в люди, аж до получения министерского портфеля. А Неплюев-сын, начавши с гвардии, – остался ни с чем, ибо был и губернским предводителем только потому, что ровно не кому было занимать сей пост светского архиерея.

1 февраля. [Открытие земских начальников]. Анастасьев написал для земских начальников циркуляр-наставление. Напечатано в «Гражданине». Его выписывают все черниговские полицейские. Рассказ Рачинского (К.А.).

Интересна личность этого Рачинского. Такая пустота при таких отличных дарованиях, при таком солидном образовании.

У Драгомирова и другой его сын отправил себя на тот свет, как выразился отец в частной записке. Год назад застрелился 17-ти лет его сын от любви; причина смерти последнего неизвестна. Что это, рок или условия воспитания?

17 февраля. Приезжал Драгомиров. [Очевидно, до Конотопа. Лазаревський 30 років не зустрічався, але пом'ятав по лицю. Розповідь про розум Драгомирова, вважав його «умницею»].

23 февраля. Был гр. Милорадович и рассказал, что Черниговскому губернатору от министра внутренних дел прислана на заключение докладная записка Кулиша, поданная им на дело министру. В этой записки Кулиш прежде всего просит разрешить ему вновь стать русским подданным, т. к. до сих пор оставался австрийским подданным,

а затем предлагает правительству употребить его труд и знание на какое-нибудь дело, добавляя, что когда он служил в Варшаве у Черкасского, то получал 5000 руб. жалованья... Что это? Крайняя ли нужда или прежнее блуждание Кулиша от одной крайности к другой?

1893 г.

Января 2. Сегодня у В. В. Тарновского собралась редакция Киевской старины. Был тут между прочими и Дудка-Степович, которого называют несомненным побочным сыном Галагана.

Вице-губернатор Левашов – известный брехун и пустомеля. Привез Анастасьеву письмо, что он, Левашов, есть [...] древней православной фамилии.

1894 г.

31 июля. Назначенный зимою вместо Веселкина губернатор Андриевский «объезжает» теперь губернию. [*Лазаревський передає слухи про «оригінальниченьє» губернатора*]. Андриевский – офицер, в Турецкой войне замечен, но в чем то свихнулся и перешел в гражданскую службу. [*Далі Лазаревський змальовує неприємний портрет Андрієвського, який завершує оцінкою «Проходимець»*].

1895 г.

25 января. [...]

1896 г.

Февраля 8. [...]

Февраля 24. Был приглашен студентами на их вечер, на котором происходило чествование памяти Шевченко. Говорили, читали, пели... Нам, старикам, недомыслие молодых во многих вопросах явственно, но словами ее не остановить. Нужно бы большее сближение. Тут же видел и студентов духовной академии. Один из них, по-видимому, уже серьезно занимается наукой. Говорил, что изобилие тем студенческих сочинений [...] нет мест. [*Мабуть малося на увазі – «в науку»*].

Февраля 25. Сегодня первый раз была гласная панихида в Киеве по Шевченко. Тарновский В.В. ездил к Игнатьеву просить разрешение панихиды по Шевченко. [*Дозвіл без попереднього оголошення*]. Служили в Георгиевской церкви. Народу было много, но всё обошлось тихо.

Февраля 26. У Тарновского празднование памяти Шевченко, было человек 20 с небольшим. Говорили короткие речи. Закончили вечер пением под аккомпанемент Лысенко.

1896 г.

19 марта. [...]

28-31 мая. Ездил в Полтаву, не был в ней с 1872 г. Осматривал в Окружном суде архив старых дел XVIII в., которыми когда-то занимался.

23 августа. [*Про роздратування Драгомирова з приводу не призначення його дочки фрейліною*]. В конце сентября был в Киеве Сухомлинов и заходил два раза ко мне. Рассказывал как Майков попал в вице-председатели академии.

3 октября. Был Витте. Кузьменко рассказывал, что Витте просил его передать гр. Л. Н. Толстому (Кузьменко и Толстой женаты на родных сестрах) просьбу написать дифирамб водочной монополии... Очень похоже на Витте [...], что можно для прославления имени своего.

4 декабря. Вчера умер о. Петр Гаврилович Лебединцев, бывший Софийский кафедральный протоиерей, до 30 лет. Большого ума и большой учености (местная история) был этот человек, но хитроумный. Большую роль играл среди киевского духовенства, пока не назначен был Иоанникием, которого Лебединцев сильно умолил. В свою деятельность Лебединцев часто вводил политику и чем был очень не приятен. Желательно, чтобы когда-нибудь была обнародована переписка киевского начальства о постановке памятника Б. Хмельницкому. В этом вопросе интересно было препирательство Лебединцева с Юзефовичем (М.В.). Лебединцев был очень против памятника Хмельницкому (не умею объяснить мотивов) и ужасно горячился, доказывая, что памятник Хмельницкому нельзя ставить задом лошади к Михайловскому монастырю, из-за которого де едущий в Софию архиерей будет обращен лицом к этому заду лошади. Писал он в этом смысле Дрентальну, который заметил, что каждый архиерей, едущий

на лошадях, обращается к заду последних и ничего. Юзефович обвинял Лебединцева в пристрастии к Ивашкам – Выговскому, Брюховецкому и Мазепе, и в нелюбви к Хмельницкому, усматривая тут тенденцию. Говорят, что переписка была горячая и хорошо рисуемая сих двух старожилых киевлян. Софийское духовенство просило разрешения похоронить Лебединцева в Софии, но Ионний (находящийся теперь в Петербурге) не соблаговолил просить разрешения выше, и Лебединцева похоронили на старом киевском кладбище – Щековице, где похоронен и брат его – Феофан. Сей последний, когда-то мне рассказывал, что митрополит Платон предлагал Петру Лебединцеву архiereйство, но Лебединцев не согласился, потому, что не де у него желания проделывать всю комедию поступления в монашество – поднимать брошенные ножницы и проч. Во всяком случае, София приведена Лебединцевым в тот порядок, в каком она теперь. Иногда Лебединцев и пересаливал, но был деятельнейший служитель ея благолепия. Свою библиотеку он завещал киевскому духовенству, но последнее, не находя места, сложило эту библиотеку в сундуки.

1897 г.

12 января. Вчера умер Малышевский, а сегодня профессор богословия Фаворов. [...] Разговаривал об этом сегодня с Иконниковым, услышал от него, что обширный дневник оставил Ф. А. Терновский, изгнанный из Киевской академии Победоносцевым за статью о Филарете, напечатанную в «Новом времени». Дневник этот теперь едва ли не у Голубева, если да, то значит в руках не надежных.

16 января. Вчера, бывши у М., слушал показания по делу Кирилло-мефодиевского общества. Показания читались из подлинного дела. Прослушал все показания Костомарова. Всё оно исполнено крайнего малодушия. Есть такое: если бы Кирилло-мефодиевское общество преследовало какие-нибудь политические цели – я бы о нем донес правительству. В конце раскаяние и просьба о милости. Показания Шевченко совсем другого тона. Интересно его объяснение – почему он написал Сон, Кавказ и др. стихи. Следует надеяться, что все эти показания лет через 10 – 20 будут напечатаны. В Киеве копия, а подлинник в Санкт-Петербурге, в архиве III отделения.

8 февраля. Вечером получил от Тарновского известие, что вчера вечером умер Кулиш в своей Мотреновке. Сей час же написал Симонову и просил его написать для «Киевской старины» поминанье о Кулише. Вряд ли исполнит эту просьбу. А больше некому написать. Всё же много желчи от писаний Кулиша последних двух десятилетий. Кажется, что Симонов уже по одному своему возрасту мог бы быть совершенно объективным.

9 февраля. Получил от Симонова поминание о Кулише. Написано сходно. Поместил в мартовской книжке «Киевской старины».

[...] [*Розповідь про маніфестації студентів на солідарність з Ветровою, заарештовано до 200 чел.*]. Какой-то генерал требовал, чтобы казаки разгоняли студентов нагайками. Офицер отказался это делать, ссылаясь на инструкции своего начальства.

Науменко-отец давал уроки дочери Бродского (еврей-миллионер). Тот просил генерала разрешить передать Науменко-сыну деньги и книги для подготовки к экзамену в тюрьму. Тот разрешил, но деньги передали, а книги отказали. Потом просил и Драгомиров и книги передали. Студентов забрали 18 марта. 28 марта стали отпускать.

2 апреля. Об организации общества древностей и искусства. Из науковцев – лишь Антонович. Может будет и Киевский исторический музей.

21 октября. Вчера вечером получил карточку от Тарновского с просьбою приехать немедленно, чтобы быть свидетелем на его духовном завещании. Приезжаю и застаю нотариуса, но третьего свидетеля нет. К кому не посылал – не нашли дома. Часов в 11 вечера добыли Кивлицкого. Написано завещание, в котором кроме распределения капитала (вырученного за Качановку), музей завещан Черниговскому губернскому земству. Обсуждая подробности этой части завещания, найдено нужным назначить и душеприказчиков. Таковыми назначены гр. Милорадович (Г. А.), кн. Долгоруков (Н. Д.) и Ф. М. Уманец, председатель губернской управы.

26 февраля. Была панихида по Шевченке в Георгиевской церкви. Дело было так. 23 февраля я зашел к Тарновскому и спросил: а что же панихида. Поп сказал, что будет

служить и без разрешения, по примеру прежних двух лет. На что я заметил, что следует попросить разрешения Драгомирова и сказать ему при этом, что может хорошо было бы отслужить панихиду в Софии, да может быть и напечатать можно. Тарновский поехал, не смотря на неудобный час (4-ре), был принят. О чем [...] рассказывал Тарновский, как он на весь разговор наконец [...], при чем и объяснил, чего хочет. На сие Драгомиров отвечал, что неудобно в первый год его генерал-губернаторства так резко изменять обстановку панихиды и что [...], мол сей год будет по старому, а там дальше будет лучше.

На панихиде было в этом году очень много, душ 150, не менее. Разумеется, больше студентов.

18 февраля. У Тарновского был грандиозный вечер в память Шевченко; речи, песни, пляски. Что то будет, как Тарновского не станет.

1900 г.

Ноября 6. Большой антракт в записях – от лени. По случаю отписки проф. КН. Трубецкого, за границу [...].

1901 г. (?) [Рік у документі не позначений].

14 января. Был Левицкий и рассказывал, что Борис Юзефович (сын знаменитого старца-доносчика) живет в Киеве теперь и рассказывает, что он по поручению свыше составляет записки о разных явлениях общественной жизни. Так недавно сим Б. Юзефовичем была послана в Санкт-Петербург записка о зловредном публичном чтении управителя Киевской конторы государственного банка Ажональева (?) о Мирово. По расследовании оказалось, что в сей лекции ничего зловредного не было и теперь Новицкий кричит, что он [...] Юзефович, так как он мешается не в свое дело.

19 марта – 6 мая. Произошло много событий. [Переповідає київські байки, чутки перекази з життя вищого київського «общества», переважно за участі багатих євреїв].

Повета Конотопского дворянин коллежский регистратор Илья Степанович сын Лазаревский, род. в 1759 г., а умер 1806 г., декабря 11 дня в 7 часу по полуночи, поживе лет 48. В статскую его императорского величества службу вступил в 1770 г. и продолжал оную в разных местах и при разных должностях по 30 число генваря 1806 г., а сего числа уволился от должности комарника повета Конотопского, в якой должности служил с 1797 г. (Записано отцом в 1806 г. и списано с его записки. А.Л. 23/VIII. 891. Киев).

ІР НБУ НАНУ, ф. І, спр. 68468, арк. 1 – 58 зв.

1. Олександр Матвійович Лазаревський. 1834 – 1902. Матеріали до біобібліографії. – К., 1994. – 78 с.

2. Герасименко Н. Олександр Лазаревський: життя і творчість (1834–1902 рр.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2012. – 180 с.

3. Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського НАНУ, ф. І, спр. 68468, арк. 1 – 56 зв.

Александр Тарасенко

Публикується дневник историка Александра Лазаревского. Он является выдающимся исследователем Украины XVII – XVIII вв. Его огромный личный архив хранится в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины, который служит для современных исследователей важным источником исторической информации. Биография А. Лазаревского в целом исследована. Введение в научный оборот его дневника является дополнительным источником для последующих исторических исследований.

Ключевые слова: Александр Лазаревский, дневник, исторический источник, биография.

Alexander Tarasenko

The diary of historian Alexander Lazarev'sky is published. He is the prominent researcher of Ukraine XVII – XVIII вв. His enormous personal archive is kept in Institute of manuscript of the National library of Ukraine, which serves as for modern researchers an important historical information generator. Biography of A. Lazarev'sky on the whole is investigational. Introduction to the scientific turn of his diary is an additional source for subsequent historical researches.

Keywords: Alexander Lazarev'sky, diary, historical source, biography.

НОТАТКИ ПІСЛЯ ПРОЧИТАННЯ КНИГИ ОЛЕКСАНДРА ЛУК'ЯНЕНКА «НЕВЖЕ ЦЕ З НАМИ ТАК БУЛО?»

Книга ця – спогади святого українця, за назвою якої: «Невже це з нами так було?» – свята наїва, що вже прийшла «Хиренна Воля» без військового спротиву найстрашнішому ворогові України, лукавому москалю у вигляді КДБ! Це дійсно наїва! Хіба можна відразу побороти організацію, що складалася десятиліттями, вдосконалювалася постійним досвідом та поповненням майстерності залучати до своїх лав навіть тих, хто не підозрює своєї причетності до КДБ!

«Ковбасна революція» у Чернігові 1990 року сколихнула увесь СРСР та визначила спроможність народу, що об'єднався, досягати перемог. Це був перший удалий крок, що спровокувала комуністична влада Чернігова. Легким успіх дався тому, що у політичному суспільстві України було тільки два напрямки: партійна влада більшовиків та Народний Рух України, у якого на той час вождів ще не було. Демократичні організації у соціалістичному таборі були також у Литві «Саюдіс» та у Польщі «Солідарність».

Увесь Чернігів, плечем до плеча, від Красної Площі до вулиці Войкова, що являв широкий бульвар, твердо стояв на спротиві до влади більшовиків та усі, як один, відчували себе рухівцями! Єдине посвідчення члена РУХу – паспорт громадянина України – було у всіх! Рух як партію реєструвати не потрібно! Численний РУХ спроможний відстояти свого кандидата на обрання до виборів та кандидата від влади забалотувати. РУХ переміг КПУ у «Ковбасній революції», тож треба було тримати «граблі напоготові», а не ставити та знову наступати на них, «як завжди»!

Спогади Сашка Лук'яненка та сама назва характерна до менталітету українця, який споконвічно був залежним та відразу відчув свободу. Саме цей менталітет заважає у отриманні дійсної свободи. Чи можна вважати, що сильний супостат так відразу відступиться?! А супостат має військо, жандармів, що навчені нищити неслухняних. Згадаймо лише перебудову, що оголосив «Імператор»! Лінія ЦК КПРС! Виявив незгоду? Антипартійна група!

Восени 1988 року я першим у місті зробив дрібничку: закликав усіх небайдужих відозвою до підтримки лінії ЦК КПРС на перебудову. У ній указував свою адресу й домашній телефон та розклеїв усе це по стовпах! Тож вийшло, що у моїй квартирі з'явився штаб руху, а я автоматично став його керівником. Взяти мене міліцією або КДБ не було можливості, як комуніст я ініціював «лінію ЦК КПРС» на перебудову, тобто використав у боротьбі силу супротивника. Але потаємний супротив влади відбувався телефонними погрозами та підпалами поштової скриньки, де згоріло багато листів від громадян.

Підпали моєї поштової скриньки у під'їзді будинку припинилися, коли я прийшов до міліції зі скаргою. У розмові з начальником відділку міліції на його запит, хто може підпалювати, відповів, що єдиний, хто може це робити, перший секретар міськкому КПУ – Федоренко. Реакція начальника відділку була як у блудливого кота, котрого викрили на шкоді.

Нейтралізувати мене для влади не було сенсу, візок покотився, ніхто й не помітить мовчазного лідера, який і не лідер, бо усі поруч лідери! Вождів немає, потрібно брати усе місто?! А місто без вождів – єдине у своєму русі! Це й сколихнуло увесь СРСР «Ковбасною революцією»!

Візит у Чернігів, на другий день після мітингу «Ковбасної революції» біля обкому партії, головного ідеолога КПУ та майбутнього голови ВР Леоніда Кравчука, відбувся наступного дня. Зустріч з лідерами РУХу пройшла у «Палаці Хіміків». Тобто ініціатором її був партком «Хімволокна», де працювали у різних підрозділах я і Олександр Лук'яненко, інженер-конструктор Валентин Ральченко (голова осередку РУХу підприємства).

У парткомі мене дуже добре знали, бо призначали головою виборчої дільниці. Згадується запрошення на перше голосування передової робітниці. Вона працювала напередодні виборів у другу зміну і поверталася з роботи за північ. Я не схотів турбувати її рано. Партійний куратор дільниці Л. І. Канюка, другий секретар парткому, відповіла, що вона живе поруч з дільницею у гуртожитку. Я миттєво відповів: «То ви б краще, немолодій уже, самотній жінці, замість медалі, однокімнатну квартиру б дали»!

Про дзвінок Олександра Лук'яненка на радіостанцію «Свобода» на зборах комуністів «Хімволокна» та партосвіти обкому КПУ на запит у мене враження на те, я відповів цитатою з часопису «Комуніст». Реакція цього ж запитувача Л. І. Канюки та зали було мовчанням. На усі та інші мої висловлювання вони відповіді не знаходили, тому побоювалися результатів бесіди з Кравчуком у моїй присутності.

Головним завданням Л. Кравчука після «Ковбасної революції» було роз'єднати, розпорошити народ, що своєю єдністю відразу ж переміг обком партії! Він надав «квартиру» РУХові, після чого постійно діючі мітинги кожної суботи та неділі біля пам'ятника Б. Хмельницького припинилися. Наочна агітація, що завжди була біля «Богдана» та на вулицях міста, опинилася в коридорі РУХу.

Останній вихід з прапорами 1 травня та оборона наших знамен від посягання комуністів відбулися на бульварі навпроти торговельного центру «Полісся». Багато людей і журналістів спостерігали цю бійку, але допомогти нам не наважувалися. Про це потім розповіла мені моя дружина, Майя Богуславська. Колона ця, з прапорами, розсілася.

... Для Сашка Лук'яненка я був єдиною підтримкою на «Хімволокні», де мене дуже поважали технічні керівники та ненавиділи від «перебудови» компартійні органи. Впродовж десь п'яти літ від 1984 року ми з ним постійного спілкувалися. Мій авторитет у начальника цеху КВПіА Меламеда зріс безмежно, коли я розробив та змонтував числовий восьмиканальний електронний комутатор для крутильної машини замість електромеханічного, над яким багато часу билися конструктори КБ комбінату. Від того часу на усі форсмажорні наради він брав мене з собою.

Сашку писали листи брати Горині та політично ув'язнений брат Левко, який згодом опинився на засланні. Так я постійно отримував дисидентську літературу – самвидав та читав листи, що показував мені Сашко. Ми постійно обговорювали з ним прочитане.

Згадане призвело до інтересу КДБ моєю особою. Добре пам'ятаю, як на співбесіду запросив у заводу управління співробітник, підполковник КДБ, котрий представився: «називайте мене «Максимич». Кілька разів ми з ним зустрічалися за його ініціативою, головним чином з приводу Левка Лук'яненка. Він мені розповідав про діяльність дисидента та настирно називав його – «Вражииннаа»! Я ж спокійно посміхався, маючи на це власну думку. І все ж таки, зізнаюся, я тоді став ніби закодований ним...

Психологічний вплив – один з найважливіших у роботі КДБ. Найпростіший – зомбування, що описав у своїх споминах Сашко Лук'яненко. Ще багато закодованих та зомбованих, що діють за програмою КДБ, та розсіюють народ по партіях. Тільки у Чернігові понад чверть тисячі партій, а скільки їх в Україні?!

Скидайте зусиллям волі це кодування, що призвело і мене до хибних уявлень щодо Левка Лук'яненка та усіх українців у плані створення безлічі партій!

Книга Сашка Лук'яненка «Невже це з нами так було?», як на мене, має стати гарним підручником у вищезгаданому!

РОЗВІДКИ

УДК 94 (477.51) «17»

Ольга Травкіна

ПРО ВИХОВАНЦІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ НА ПОЧАТКУ XVIII ст.

У статті висвітлюється склад вихованців Чернігівського колегіуму на початку XVIII ст. за присягою Чернігівського полку 1718 р. Проаналізовано їхній кількісний, соціальний склад, географію місць, звідки вони прибували на навчання. Зроблено висновок, що переважна більшість учнів, які присягали у 1718 р. і навчалися у Чернігівському колегіумі, були вихідцями з родин козацької старшини.

Ключові слова: Чернігівський колегіум, учні, присяга 1718 р., діти сотників, осавулів, отаманів, духовенства.

Дослідники навчальних закладів вищого рівня, а саме єзуїтських, протестантських гімназій, православних колегіумів, академій, які функціонували на українських землях у XVI—XVIII ст., приділяли значну увагу характеристиці учнівського складу цих установ як кількісному, так і соціальному, національному, конфесійному. Досліджувалася також географія місць, звідки прибували учні на навчання. Ці характеристики є важливим показником діяльності того чи іншого навчального закладу, які значною мірою визначають його місце та значення серед аналогічних освітніх установ. Аналіз учнівського складу дає можливість простежити відмінні чи спільні риси у формуванні учнівського контингенту, розкрити таким чином своєрідність, специфіку його складу в різні періоди функціонування, а звідси і, так би мовити, визначити «обличчя» закладу.

На жаль, до нашого часу збереглося не так уже й багато списків учнів, особливо поіменних, із зазначенням їхнього соціального статусу, аналіз яких дозволив би конкретніше та доказовіше дослідити учнівський склад. Це стосується не тільки Чернігівського колегіуму, але і Києво-Могилянської академії (на сьогодні відомі лише чотири більш-менш повні відомості про тих, хто навчався, з усіх станів 30—40-х років XVIII ст.) [1]. Трохи краща ситуація з Переяславським (15 відомостей 40—70-ті роки XVIII ст.) та Харківським колегіумами (7 відомостей 40—80-ті роки XVIII ст.) [2]. Щодо Чернігівського колегіуму, то на сьогоднішній день відомо 8 відомостей учнів 30—40-х, 60-тих років XVIII ст. та одна неповна відомість 1781 р. [3]. До речі, не краща ситуація зі списками учнів єзуїтських колегіумів, піарських, василіанських та протестантських закладів XVI—XVIII ст. Загалом науковці констатують всестановий характер усіх навчальних закладів як католицьких, так і протестантських та православних. Польські єзуїтські, протестантські, уніатські, як і православні братські школи, колегіуми, були розраховані переважно на навчання світської молоді.

Дослідники єзуїтських навчальних закладів, які послужили взірцем для організації Києво-Могилянського колегії, пізніше академії, а та в свою чергу — для Чернігівського колегіуму, стверджують, що основну частину учнів єзуїтських колегіумів становила шляхта, діти якої жили на квартирах місцевих мешканців або в спеціальних

© Травкіна Ольга Іванівна — завідувач відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», кандидат історичних наук.

зкладах-конвіктах. Проте чималий прошарок становили і малозабезпечені діти, які мешкали у гуртожитках, що носили назву бурси [4, с. 109.]. Аналіз складу учнів Києво-Молянської академії, Чернігівського колегіуму також засвідчив, що значну частину учнів до другої половини XVIII ст. становили вихідці із сімей козацької старшини та урядовців [5, 154].

Як бачимо, списки вихованців як Київської академії, так і Чернігівського, Харківського, Переяславського колегіумів збереглися переважно, починаючи з 30-40-х років XVIII ст., коли 1738 р. синод розіслав накази про надання з усіх єпархій відомостей щодо єпархіальних шкіл за час з 1730 по 1738 рр. за розробленою єдиною формою. Надалі наказувалося такі відомості надсилати щорічно [6].

На жаль, відомості про учнів Чернігівського колегіуму на початку його існування відсутні. Облік їх у перший період діяльності закладу, найімовірніше, не вівся, до речі, як і у Києво-Могилянській академії. Так, у 1728 р. чернігівський архієпископ І. Жураковський повідомляв до Синоду: «А сколько было в немъ (Чернігівському колегіумі. – **О.Т.**) учениковъ по сию пору, о том неизвестно, первое для того, что оныхъ нигде не записывано, другое же, нельзя и записывать, понеже суть отходные люди, одни из другихъ училищъ приходятъ и отходятъ...» [7]. Донесення свідчило, що тут навчалися діти як духовних, так і світських осіб, «господскихъ и нищихъ», а всього 257 учнів [7].

З огляду на вищезазначене, чималий інтерес становить список учнів Чернігівського колегіуму, який міститься у книзі присяги Чернігівського полку 1718 р. разом з поіменними списками козаків, посполитих, духовенства Чернігівського полку. Вони у лютому 1718 року присягли новому спадкоємцю Петра Першого царевичу Петру Петровичу. На наш погляд, цей список неповний, оскільки не всі здобувачі освіти з якихось причин присягнули: всього документ зафіксував 84 учні [8]. Реєстр останніх розділений на школи (класи): риторики, поетики, граматики та синтаксими, аналогії (або фари) та інфими. У граматичних школах зафіксовано найбільше учнів — по 26, мабуть тому, що вони були спарені. У класі поетики вчилася 19 осіб, у класі риторики — 13. У списку вказані прізвища, ім'я, часто ім'я батька та місто чи село, звідки вони прибули на навчання. У 12 учнів відсутні вказівки на географічне походження. Інколи зазначався соціальний стан. Переважно це стосувалося дітей сотників (сотниченко), а також осавулів (осавуленько), отаманів (отаманенко), стольників (стольниченко).

Якщо ж звернутися до географії місць, звідки прибували діти на навчання до колегіуму, то найбільше школярів було з Чернігова (11) та Стародуба (10), далі з Києва (4), зі Смоленська (4), Коропа (4), Сосниць (4), Новгород-Сіверського (4), Прилук (3), Погара (3), Городні (2), Седніва (2), Білоуса (2), Бахмача (2), Салтикова Дівичі (2) і далі по одному з Полтави, Переяслава, Гадяча, Ізюма, Кролевця, Березного, Городні, Куликівки, Синявки, Осьмаків, Листвена, Митченка, Городища, Злієва тощо.

Вочевидь, що Чернігівський колегіум був навчальним осередком, в якому отримували освіту насамперед вихідці з Північного Лівобережжя України: Чернігівщини та Стародубщини. Проте навчалися також представники майже з усієї Гетьманщини та Слобідської України. Найчастіше приїжджали на навчання з полкових міст Чернігово-Сіверщини: Чернігова, Стародуба. Бачимо тут вихідців із Києва, Смоленська, а також інших полкових міст: Прилук, Полтави, Переяслава, Гадяча. Багато здобувачів освіти прибули з сотенних містечок, менше з сіл, що вірогідніше за все пояснюється тим, що значна частина учнів, зафіксована у книзі присяги 1718 р., належала до вихідців із сімей козацької старшини. Список засвідчував, що в цей час у Чернігівському колегіумі навчалися представники як багатих родів Чернігово-Сіверської землі (окремі вихідці з генеральної, а також полкової, сотенної старшин), так і дрібної козацької верхівки, яка здебільшого обирала для своїх нащадків звичайний службовий шлях кар'єрного зростання.

Показово, що серед учнів, які навчалися в цей час у Чернігівському колегіумі, були діти «мазепинців». У 1718 р. тут навчався Григорій Антонович Гамалія — єдиний син генерального осавула Антона Андрійовича Гамалії (1708 р.), який як прибічник гетьмана Івана Мазепи був засланий до Сибіру. Григорій Гамалія знаходився під опікою свого дядька стольника зі Смоленська Михайла Богдановича Корсака. Діти Корсака

Максим та Семен у цей час теж навчалися у Чернігівському колегіумі. «Знатный войсковый товарищ», «стольник его царского пресветлого величества», син генерала смоленської шляхти, ротмістр Михайло Корсак був одружений з онукою гетьмана Івана Самойловича. Антон Гамалія, батько Григорія Гамалії, який навчався в Чернігівському колегіумі, також був одружений з онукою гетьмана Марією Семенівною Самойлович. Його свояк Михайло Корсак після заслання Антона Гамалії до Сибіру скористався цим і грамотою 1718 року утвердив за собою всі тестеві володіння, в яких нараховувалося більше тисячі дворів. Таким чином, Михайло Корсак став одним з найбагатших людей Гетьманщини. Окрім Григорія Гамалії, він опікувався ще кількома студентами, т. з. клієнтами. 22 вересня 1714 р. чернігівський архієпископ Антоній Стаховський писав Михайлу Корсаку, називаючи його меценатом: «Клементове вмм пна Бгомъ дарованного имъ и всемъ мецената присланные до collegium Chernigovskogo priyaty, i obitanie ix izobretenno, premudrostъ predvечная podаетъ преуспевати tam in studiis guam cunctis virtutibus (в перекладі з латини — як в навчанні, так і в цілому в доброчесності) навекопомное имени вшего пнского прославление. За вся добрыя дела да поблагословить вмм пну Бгъ вся цемъ своимъ благословениемъ блгостиннымъ, всеусердне желая, остаю» [9, с. 129]. Як бачимо, А. Стаховський повідомляв благодійника про те, що його клієнтів, тобто студентів, прийняли до Чернігівського колегіуму і розмістили. Далі у липні 1715 р. архієпископ писав Михайлу Корсаку: «Всю оставшуюся часть студентовъ клиентовъ В. М. М. господина, патрона и благодетеля, я по желанию Вашему, отпустил, они спешатъ къ своему меценату съ низкимъ поклономъ. За все добрыя дела В. М. М. господина, особенно же за усердіе и заботы о своихъ клиентахъ, остается только вечная слава и вечная награда на небе, чего (вам) после долгой и счастливой жизни получить желаю» [9, с. 131]. Дійсно, у списку учнів Чернігівського колегіуму 1718 р. значаться, окрім синів Михайла Корсака Максима і Семена, ще двоє учнів зі Смоленська: Михайло Воронеж, а також Семен Бедрицький. Можна припустити, що, можливо, вони були саме тими клієнтами, якими опікувався благодійник. Михайло Воронеж, ймовірно, походив з відомого у краю смоленського шляхетного роду Воронців. Є відомості про полковника Михайла Федоровича Воронця, 1704 р. народження, він розпочав службу в 1725 р., у 1747 р. побудував дерев'яну церкву Покрови Богородиці у с. Вержині Дорогобузького повіту Смоленщини.

Стосовно долі Григорія Гамалії, сина опального мазепинця, то він за даними В. Модзалевського навчався в Польщі [10, с. 245]. Можливо, там продовжив навчання після навчання у Чернігівському колегіумі. Відомо, що він з 1742 р. — бунчуковий товариш, кандидат у генеральні хорунжі (1758 р.), проте помер до затвердження на цьому уряді. Є відомості, що Григорій Гамалія отримав у 1729 році універсал на с. Посудичі (нині Погарського району Брянської обл.) [10, с. 245], у якому до заслання жив його батько Антон Гамалія і де наполегливо скуповував землю.

Його двоюрідний брат по матері Максим Корсак після смерті батька успадкував усі його великі маєтності і, як зазначав О. Лазаревський, зажив у своєму родовому гнізді в с. Грем'яч великим паном [11, с. 249]. Певно, перед тим, як осісти у своєму маєтку, останній після навчання у колегіумі перебував на службі, бо в деяких листах названий «знатным войсковым товарищем» [9, с. 144]. Він також був бунчуковим товаришем [12, с. 427]. За висловом О. Лазаревського, Максим зберіг «отцовский тип смоленского шляхтича» [11, с. 249], не знав «русской грамоты», писав польською мовою. Звичайно, він знав церковнослов'янську мову, яку вивчали у Чернігівському колегіумі. Чернігівський архієпископ І. Жураковський писав до Максима Корсака саме нею. Водночас, треба мати на увазі, що Максим Михайлович походив з родини смоленського шляхтича, в якій, певно, вжитку була польська мова. У Чернігівському колегіумі вона також вивчалася. У 30—40-роках XVIII ст. тут здобували освіту багато вихідців з Правобережної України, що входила на той час до складу Речі Посполитої. Доповнює образ вихованця колегіуму повідомлення О. Лазаревського з посиланням на «Діаруш» М. Ханенка про те, що Максим Корсак мав власну «капелу», яку запрошували його багаті сусіди [11, с. 249]. Як бачимо, старшина мав артистичні нахили, що могли сформуватися ще в колегіумі. Адже там значна увага приділялася музичному вихованню, хоровому співу, існував інструментальний оркестр.

У 1718 р. у Чернігівському колегіумі навчалися Петро та Яків Мировичі — діти ще одного мазепинця — генерального бунчужного (1709 р.) та генерального осавула (1711 р. при П. Орлику) Федора Мировича, який жив у еміграції. Мати Петра і Якова Мировичів була сестрою чернігівського полковника, згодом наказного гетьмана Павла Полуботка. Варвара Леотіївна Полуботок вийшла заміж за Федора Івановича Мировича, сподвижника гетьмана Івана Мазепи та Пилипа Орлика. Павло Полуботок міг бути опікуном своїх племінників Петра та Якова під час навчання в Чернігівському колегіумі. У 1724 р. вони були притягнені у справі свого дядька наказного гетьмана Павла Полуботка. У Петербурзі у 1725 р. брати піднесли вірші імператриці Катерині I, за що отримали кожний по 20 крб. Їх було наказано «определить въ школы, или в Академію, въ какое дело будут достойны по разсмотренію директоровъ, а въ Малую Россію не отпускать никогда» [13, с. 550]. Вони були призначені в академічну гімназію. Планувалося направити братів також «въ лекарскіе ученики Адмиралтейской Гошпитали». Згодом Петро Федорович був секретарем у цесарівни Єлизавети Петрівни. У 1729 р. він поїхав в Україну, щоб судитися зі своїми двоюрідними братами Полуботками за маєтності. У «Именной росписи Черниговского полка 1732 г.» зберігся його підпис: «Ея Высочества Государыни Цесаревны Елизаветъ Петрованы секретарь Петр Мировичъ» [14, с. 6], в якій, вочевидь, він брав участь. Тут його заарештували і з братом Яковом, який жив у Москві і був секретарем «при подстолиі Великаго княжества Литовскаго Антоніи Потоцкомъ», заслали до Сибіру. Є відомості, що їх заслали за намагання контактувати з батьком. 1741 р. вони були звільнені із заслання. Петро був ексекутором у Синоді, з 1742 р. — воєводою у Єнісейську, з 1764 р. — колезький асесор. Петро Федорович повідомив академіку Г. Міллеру про Сибірський літопис (С. Ремезова) [13, с. 550].

Яків Федорович Мирович у 1734 р. за дорученням Камчатської експедиції в Сибіру здійснював метеорологічні спостереження. З 1742 р. він був воєводою у Кузнецьку Сибірської губернії [13, с. 551]. Як бачимо, брати Петро та Яків Мировичі, які отримали освіту в Чернігівському колегімі, мали наукові інтереси та уподобання. Син Якова Федоровича Василій народився в Сибіру 1740 року. Будучи підпоручиком Нарвського піхотного полку, він у 1764 р. здійснив спробу звільнити зі Шліссельбурзької фортеці правнучатого племінника Петра І Іоанна Антоновича. Василій Якович Мирович був страчений. Катерина II назвала його «сыномъ и внукомъ бунтовщиков». Мировичі належали до свободолюбивого козацького роду. Федір Мирович підтримував гетьмана Івана Мазепу і пішов у вигнання, а внук Василій спробував здійснити державний переворот, щоб добитися повернення втрачених маєтностей, а можливо, і відплатити за рід, оскільки не лише його батько, але й інші родичі були заслані до Сибіру.

Як бачимо, у Чернігівському колегіумі навчалися діти визначних мазепинців, які знаходилися або на засланні, або в еміграції. Ними опікувалися їхні впливові родичі. Враховуючи ці обставини, привертає до себе увагу прізвище Василя Максимовича, учня школи поетики без зазначення місця, звідки він прибув на навчання, не говорячи про його соціальний стан. Відомо, що під таким прізвищем було кілька родів різного походження і тому ідентифікувати особу з таким прізвищем, звичайно, можна лише гіпотетично. Висловлюємо припущення, що у Чернігівському колегіумі міг навчатися племінник Іоанна Максимовича, засновника Чернігівського колегіуму. Його батько Дмитро Максимович, генеральний осаул (1708—1709 рр.) як прибічник гетьмана Івана Мазепи, був засланий до Архангельська. Іоанн Максимович у цей час був уже покійником. Але опікуватися Василем Максимовичем під час його навчання в Чернігівському колегіумі міг найближчий сподвижник Іоанна Максимовича чернігівський архієпископ Антоній Стаховський, який по ньому наслідував чернігівську кафедру в 1713 р. У реєстрі присяги 1718 р. серед «товариства бунчукового жителей черниговских» значиться Антон Максимович, вірогідніше за все дядько Василя Антона Івановича, брат чернігівського архієпископа та митрополита тобольського Іоанна Максимовича, а також Іван Максимович. Тобто в Чернігові у цей час проживали рідні Василя, які могли також ним опікуватися. Василь Дмитрович Максимович, за припущенням В. Модзалевського, народився 1703 р. [13, с. 304], тобто у 1718 р., коли він навчався у Чернігівському колегіумі, мав 15 років, що цілком відповідає

віковим параметрам учнівської молоді тогочасних навчальних закладів. Він обрав типовий шлях, характерний для вихідців з родин козацької старшини: відомо, що у 1736–1738 рр. Василь Дмитрович був військовим товаришем, у 1738–1743 рр. — волинським сотником Чернігівського полку [13, с. 304].

У цей час у Чернігівському колегіумі навчалися і представники інших родин козацької старшини, зокрема Яким та Андрій Лисенки — сини чернігівського осавула, згодом генерального осавула (1728 р.), генерального судді (1741 р.) Федора Лисенка. Відомо, що Яким Лисенко був бунчуковим товаришем (1760 р.) [13, с. 130], а Андрій Лисенко — березинським сотником (1729–1746 рр.) [13, с. 130]. У книзі присяги 1718 р. значиться ще один син стародубського старшини Григорій Яворський. Його батько, найімовірніше, Павло Яворський був полковим осавулом у 1710–1740 рр. [12, с. 778].

У Чернігівському колегіумі також здобували освіту Іван та Леонтій Булавкіни (Булавка) — сини генерального писаря Петра Булавкіна (Булавки). Іван Петрович Булавка (1705–1763–?) службу розпочав у 1731 р. при Генеральній військовій канцелярії, значковий товариш (? —1732), полковий хорунжий, бунчуковий товариш (1752–1761 рр.) [15, с. 71–72]. Леонтій Петрович був військовим канцеляристом (1730 р.), значковим товаришем (1738 р.) [15, с. 71–72].

Як свідчить присяга 1718 р., значний прошарок учнів становили діти сотників, які обирали звичну кар'єру козацької старшини:

- Василь Дорошенко (сотниченко сосницький), внучатий племінник гетьмана Петра Дорошенка; після закінчення Чернігівського колегіуму — канцелярист Генеральної військової канцелярії (1720 р.), бунчуковий товариш (1740–1768— ? рр.) [12, с. 331];

- Матфій Домонтович (сотниченко городнянський);

- Тимофій та Павло Красовські (сотниченки білоуські) (Тимофій Михайлович після закінчення Чернігівського колегіуму розпочав службу в 1725 р. був сотником лебединським Сумського полку, полковим обозним сумським (1756–1761 рр.) [15, с. 169]; Павло Михайлович (1702–1757 рр.) — значковий товариш Чернігівського полку (1724–1732–1747— ?) [15, с. 169]);

- Петро Чернолузький (Чорнолуцький) (сотниченко полковий стародубський), службу розпочав з 1722 р., військовий товариш (1724–1729 рр.), абшитований бунчуковий товариш (з 1760 р.) [12, с. 749];

- Петро Мандрика (сотниченко синявський); Петро Прокопович службу розпочав значковим товаришем Чернігівського полку (1720–1725—?) [12, с. 496];

- Іван Тимофійович Булавка (син сотника Чернігівської полкової сотні Тимофія Булавки (1716–1719 рр.), після навчання в Чернігівському колегіумі був військовим канцеляристом (1722–1739 рр.), хорунжим полковим чернігівським (1739–1752 рр.), бунчуковим товаришем (1752–1761 рр.) [15, с. 71–72];

- Йосип та Степан Селецькі (можна припустити, що це сини колишнього салтиководівського сотника Ніжинського полку Василя Селецького (1697, 1711–1714 рр.) [16, с. 590], хоча за В. Модзалевським Степан Васильович Селецький у 1714 р. був уже військовим канцеляристом [16, с. 590]; Йосип Васильович Селецький жив до 1756 р. при дворі старшого брата Якова, який був салтиководівським сотником (1713–1754 рр.) [16, с. 590–591];

- Іван Домонтович (син покійного седнівського сотника Федора Домонтовича (1705 р.) [10, с. 435–436], був значковим товаришем (? —1729–1732 —?), полковим комісаром (1731 р.), бунчуковим товаришем [12, с. 329];

- Андрій Стахович (син колишнього городнянського сотника Андрія Стаховича (1699–1714 рр.) [16, с. 758–759], згодом військовий канцелярист (?—1725), військовий товариш (? —1729–1732 рр.), бунчуковий товариш (1732–1767 рр.) [17, с. 5];

- Іван та Григорій Кутневські (сини новгород-сіверського сотника та бунчукового товариша Данила Кутневського (1712–1715–1729 рр.) [12, с. 455]; Іван Кутневський був бунчуковим товаришем (1735–1751 рр. — ?) [12, с. 455];

У Чернігівському колегіумі навчався син новгород-сіверського отамана Григорій Базилевич (1703—?), згодом був значковим товаришем Стародубського полку

(1725—1751—?) [12, с. 194]. Здобували тут освіту і представники відомого козацького роду Стародубщини Рубців: Андрій Рубець, Дмитро Васильович Рубець, Герасим Георгійович Рубець. Можна припустити, що Андрій Рубець (1703/1707—1756 р.)—це син значкового товариша Мойсея Рубця, згодом він був полковим комісаром (1728 р.), хорунжим стародубським (1732 р.), полковим суддею стародубським (1734—1754 рр.) [12, с. 624]. Дмитро Васильович Рубець теж син значкового товариша Стародубського, а Герасим Георгійович Рубець, можливо, Герасим Юрійович Рубець, син полкового судді та наказного полковника стародубського Юрія Рубця, був значковим товаришем [16, с. 374].

Навчалися у Чернігові також Тихін Дем'янович та Олексій Дем'янович Болботи, певніше за все, сини значкового товариша Чернігівського полку Дем'яна Болбота. Тихін Дем'янович Болбот (?—1705—1732 рр.), як і батько, був значковим товаришем Чернігівського полку [12, с. 222]. Значився серед учнів школи поетики і Павло Ісакович Покасовський (бл.1697—1747—ран. 1750 рр.), який згодом став хорунжим сотенним Чернігівського полку (?—1734—1737 рр.), наказним сотником полкової сотні (1739 р.), військовим товаришем (1743 р.) [15, с. 126]. Здобували освіту в Чернігівському колегіумі представники й інших козацько-старшинських родів: Білозірських, Войцеховичів, Кузьминських, Романовичів, Петрункевичів, Полоницьких, Савицьких, Силевичів, Топольницьких, Савицьких, Шидловських, Холодовичів тощо.

Окрім переважної більшості дітей козацької старшини, які навчалися у цей час у Чернігівському колегіумі й присягли у 1718 р., список засвідчив і окремих вихідців з духовенства: наприклад, у ньому згадувався Захар Богданович, протопопенко з Погара.

Здобував тут освіту і син священика з Мени Василь Павлович Любарський (1699—1774 р. р.). Це близький родич архієпископа Платона Любарського, який теж навчався у Чернігівському колегіумі з 1750 по 1758 рр. і згодом склав його біографію. Василь після Чернігівського колегіуму продовжив навчання у Києво-Могилянській академії. У 1729—1744 рр.— викладач, ректор Смоленської духовної семінарії, з 1738 р. — архімандрит Смоленського Авраамієвого монастиря, з 1745 р.— архімандрит Пафнутієвого Боровського монастиря Калузької єпархії, з 1747 р. — архімандрит Ярославського Спаського монастиря Ростовської єпархії. Був засновником та фактичним керівником Ярославської духовної семінарії. У 1758 р. призначений архієпископом Вятським і Великопермським. У Вятці проявив себе діяльним архіпастором: відновив Вятську духовну семінарію, запрошував викладачів з України, пожертвував семінарії свою власну бібліотеку і придбав для духовного навчального закладу книги на 2500 крб. Помер Варфоломій (Василь Павлович Любарський) у 1774 р., похований у Вятському Троїцькому кафедральному соборі.

Ще одним вихованцем Чернігівського колегіуму в цей час був Петро Петрункевич (1705—1757 рр.) з Сосниці. Сам він зазначав, що козацького роду, в 1736 р. мав 31 рік. Сосничанин п'ять років навчався в Чернігові та в латинській школі дійшов до риторики. У 1730 р. гетьманом Д. Апостолом відправлений до двору її імператорської величності гуслистом. Але наступного року він захворів і повернувся до батька. У 1732 р. прийняв чернечий постриг [18, с. 100]. Потім Платон (Петро — світське ім'я) був законовчителем у Петербурзькому шляхетському кадетському корпусі. Подорожуючи за кордоном з кн. Гессен-Гамбурзьким, Платон вивчав німецьку мову. 1740 р. він висвячений на архімандрита Звенигородського Савино-Сторожевського монастиря Московської єпархії, 1742 р. став архімандритом Володимирського Рождественського монастиря і призначений членом Синоду. У 1748 р. його хіротонісано на єпископа Володимирського і Ярополчеського. 1749 р. Платон Петрункевич заснував Володимирську семінарію. Приділяв їй розвитку багато уваги і виділяв на утримання семінарії власні кошти, запрошував викладачів з України. Був відомий як знаний проповідник свого часу. Його проповіді видані окремою брошурою у 1742—1747 рр.

Як бачимо, вихованці колегіуму Василь Павлович Любарський, Платон (Петро) Петрункевич належали до тієї плеяди освічених представників українського духовенства, котре заснувало у Росії навчальні заклади, схожі на Києво-Могилянську

академію, вони були проповідниками та вчителями, зробили значний внесок у розвиток російської освіти та культури.

Отже, аналіз списку учнів Чернігівського колегіуму з присяги 1718 р. засвідчив, що чимало з них — це вихідці з козацької старшини Північного Лівобережжя: у класах риторики та поетики — переважна більшість, у граматичних класах — приблизно половина. Показово, що в цей час тут навчалися діти відомих мазепинців, пов'язаних з Чернігово-Сіверщиною. Як бачимо, для козацько-старшинської верхівки здобуття освіти вищого рівня було одним з пріоритетів і не лише як запорука для кар'єрного росту (див. вище про кар'єру вихованців), але і, вочевидь, як одна зі статусних ознак приналежності до еліти Гетьманщини. Про це опосередковано свідчать і реєстри присяги 1718 р., де вперше виділені «неуместные письма», зокрема і серед козацької старшини. Так, із 60 її представників Чернігівського полку, 19 значкових товаришів були неписьменні [8, с. 76]. Таким чином, Чернігівський колегіум на поч. XVIII ст. міг бути якоюсь мірою таким статусним навчальним закладом для козацької верхівки Чернігово-Сіверщини, оскільки інших, окремих освітніх установ, де б могли отримували освіту лише представники еліти Гетьманщини, на той час не було.

Як зазначалося вище, список учнів Чернігівського колегіуму 1718 р., певніше за все, не є повним. Нагадаємо, що присягнули всього 84 учні. По-перше, це список присяги, а присягали, як свідчать дослідники присяг, далеко не всі: вочевидь, у першу чергу — вихованці з козацько-старшинських родин. Нам невідома загальна чисельність учнів Чернігівського колегіуму на поч. XVIII ст. Проте у донесенні чернігівський архієпископ І. Жураковський зазначав, що у 1728 р. через 10 років після присяги 1718 р. у Чернігівському колегіумі навчалося «господскихъ и нищихъ» 257 учнів, тобто у три рази більше, ніж зафіксовано у 1718 р. Взагалі, чисельність учнів Чернігівського колегіуму у 30—60-ті роки XVIII ст. була відносно стабільною і коливалася у межах 200—270 осіб, з них третина — вихідці із сімей козацької старшини та урядовців [5, с. 154—156]. Тому можна припустити, що їхня чисельність у 1718 р. могла бути якщо не в цих межах, то значно більшою за 84 особи, які присягнули. Окрім представників козацької старшини, в Чернігівському колегіумі навчалися і вихідці з духовенства. На жаль, у реєстрі зазначений лише один учень за походженням з духовенства: Захарій Богданович, протопопенко з Погара. Правда, з інших джерел відомо, що ще один вихованець Василь Павлович Любарський походив зі священницької родини. Насправді, найімовірніше, їх було більше, проте значно менше, ніж дітей із світських станів. Питання чи навчалися у цей час учні з нижчих верств: рядових козаків, міщан, посполитих, залишається відкритим, оскільки у реєстрі присяги 1718 р., як зазначалося, є скупа інформація лише про деякі категорії вихідців з козацької старшини. У той же час відомо, що у 1722 р. при Чернігівському колегіумі існувала бурса, де проживали малозабезпечені учні [5, с. 104]. Можна припустити, що і у 1718 р. тут теж існувала бурса, а отже, могли навчатися діти з незаможних родин. Їхня ідентифікація є досить складним завданням і вимагає подальших пошуків з залученням архівних та інших джерел.

1. Яременко М. В. Вихованці Києво-Могилянської академії: світила першої величини та «червоні зорі» / Максим Яременко // Київська академія / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». — К.: КМ Академія, 2006. — Вип. 2-3. — С. 126-135.

2. На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVII — на початку XIX ст.: монографія / Л. Ю. Посохова. — Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. — С. 356.

3. Чернігівський колегіум / Нац. архіт.-іст. заповідник «Чернігів стародавній»; [авт. кол.: Ольга Травкіна (кер. та ін.)]. Чернігів: Видавництво Лозовий В.М., 2012 — С. 154.

4. Сєряков С.О. Єзуїтське шкільництво на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст.: Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Захищена 28.05.04 / Сєряков Сергій Олегович. — Харків: Б.в., 2003. — С. 109.

5. Чернігівський колегіум. — С. 156.

6. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода. – СПб.: в Синодальной типографии, 1878. – Т.II. – С.50.
7. Донесение Черниговского архиерея Синоду о деятельности Черниговского коллегиума 1728 г. // Киевская старина. – 1895. – №10. – С. 3.
8. Присяга Чернігівського полку 1718 року / Упор. та вступ. Ігор Ситий, Сергій Горобець, передмова Ірина Кривошея. – Чернігів : Десна Поліграф. 2011. – С. 64-67.
9. Из архива князя В.Д.Голицина: Письма разных духовных лиц ко вдове стародубского полковника Марии Самойловичевой, урожденной Сулимой, к её зятю Михайлу Корсаку и сыну последнего Максиму, за 1691-1773 гг. / предисл. Е.Корноухов //Тр. Черниг. губерн. учен. арх. комис. – Чернигов: Тип. губерн. земства, 1911. – Вып.8. – С.115-151.
10. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский.– К.: Тип. Т-ва Г.Л.Фронцкевич и К, 1908. – Т.I. – 519 с.
- 11.Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т.I. Стародубский полк./ А.Лазаревский – К.: Тип. К.Н.Милевского, 1888. – 470, XXXII с.
- 12.Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея. – К. : «Стилос», 2010. – 792 с.
- 13.Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. / В.Л. Модзалевский – К.: Тип. С.В.Кульженко, 1912. – Т.III. – 824 с.
- 14.Именная роспись Черниговского полка 1732 года. – Х. : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010. – 144 с.
15. Кривошея В. В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: монографія: у 2-х т. /Володимир Кривошея — К : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – Т.1. — 516 с.
- 16.Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. / В.Л. Модзалевский – К.: Тип. С.В.Кульженко, 1914. – Т.IV. – 853 с.
17. Кривошея В. В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: монографія: у 2-х т. /Володимир Кривошея — К : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – Т.II. — 508 с.
18. Ярхо В.Я. К вопросу о начальной организации дела по духовному образованию в России в XVIII в. (Коломенская епархия) / В.Я. Ярхо // Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психология. — 2008. — Вып. 3 (10). — С.97-105 [Электронный ресурс]. — Режим доступа до вісника: <http://www.pstgu.ru><http://pstgu.ru/download/1233516082.yarkho.pdf>.

Травкина О. О воспитанниках Черниговского коллегиума в начале XVIII в.

В статье освещается состав воспитанников Черниговского коллегиума в начале XVIII ст. за присягой Черниговского полка в 1718 г. Проанализировано их количественный, социальный состав, географию мест, откуда они прибывали на учебу. Сделан вывод, что подавляющее большинство учеников, которые присягали в 1718 г. и учились в Черниговском коллегиуме, были выходцами из семей казацкой старшины.

Ключевые слова: Черниговский коллегиум, ученики, присяга в 1718 г., дети сотников, есаулов, атаманов, духовенства.

Travkina O. About the pupils of Chernihiv Collegium in the early 1700s.

In the article covers the amount of pupils in Chernihiv Collegium in the early 18th cent., under oath Chernihiv regiment in 1718. Quantitative, social amount of pupils, places, from where students came to studies is analysed. To sum it up, overwhelming majority of pupils, who swore in 1718 and studied in Chernihiv Collegium, were natives of families of Cossack colour sergeant.

Key words: Chernihiv Collegium, pupils, swear of 1718, children of sotnyks, osowuls, Cossack chieftains, gentlemen of the cloth.

ДО ПИТАННЯ ПРО НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС ТА ПОБУТ УЧНІВ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ У НОВГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ (1785-1797 рр.)

У статті йдеться про навчально-виховний процес та побут учнів духовної семінарії у Новгороді-Сіверському (1785-1797 рр.). Аналізуються питання реформ у галузі духовної освіти в означений період.

Ключові слова: Новгород-Сіверська семінарія, побут учнів, духовна освіта.

Складовими системи установ, підпорядкованих духовній владі, закладами, які були покликані підвищувати освітній рівень духовенства, виховувати духовних осіб, краще підготовлених до виконання своїх функцій, постачати кадрами органи єпархіальної влади і до певної міри – світські структури, були духовні семінарії.

Розвиток освіти в Україні у кінці XVIII століття не був би можливий без діяльності цих навчальних закладів, розташованих на землях сучасної України. Характерно, що у 60-х та 70-х рр. XVIII ст. на території семи полків Гетьманщини діяло 866 шкіл, тобто одна з них припадала на кожну тисячу душ місцевого населення.

Церковна реформа, проведена ще Петром I в Україні, і, зокрема, видання «Духовного Регламенту», що вимагав від єпархіальних архієреїв заведення освітніх установ для підготовки кандидатів священства, сприяли відкриттю нових шкіл на Лівобережній Україні.

Таким чином, «Регламент Духовної колегії» поклав початок структурного розмежування духовної освіти. Але відсутність чіткої її моделі з часом призвела до необхідності більш глибоких реформ у цій сфері. Єпархіальні семінарії займали третій ступінь духовної освіти і вважалися середнім навчальним закладом. Навчання в них тривало, як правило, 6 років: перші чотири вивчалися загальноосвітні предмети, два останні – богословські. Після закінчення 4-х класів семінаристи мали право без іспитів вступити на історико-філологічні факультети університетів. Тобто рівень освіти 4-х класів семінарії дорівнював світській середній освіті. Учні семінарій поділяли на спеціалізовані класи за рівнем знань та здібностями.

Станом на 1750 р., на Лівобережній Україні діяли Київська духовна академія, Чернігівський і Харківський колегіуми та дві семінарії – Переяславська та Полтавська. Останні за обсягом викладання дорівнювали середньовічним університетам [1, с.9].

Школи засновувалися представниками церковної влади. З приходом до влади Катерини II розпочалася повна руйнація українського православ'я, а водночас і відрив навчального процесу в Києво-Могилянській академії від рідного ґрунту, національних потреб українського народу. В інструкції графу П. Румянцеву, призначеному 1764 року правителем Малоросії, імператриця радила звернути особливу увагу на Київську академію.

Під час царювання Катерини II відкрилися вісім нових семінарій, а загальна їхня кількість досягла двадцяти шести. У них навчалася приблизно шість тисяч учнів. Перше місце серед навчальних закладів все ще займала академія у Києві [2, с. 548].

Упродовж всього вісімнадцятого століття Синод ставив в обов'язок єпархіальним

© Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

архієреям самим підшукувати учителів для єпархіальних семінарій, бо ж, згідно з Духовним Регламентом, й самі духовні школи вважались школами при архієрейських домах. Єпархіальні архієреї мали дбати про утворення цих навчальних закладів, провадження їх на місцеві засоби. Синод же наглядав, щоб школи відкривались, погрожуючи архієреям штрафами за недбалство в ділянці освіти дітей духовенства і підготовки кандидатів священства в єпархії. Стан духовної освіти в тій чи іншій єпархії залежав великою мірою від особи єпархіального архієрея.

Історія Новгород-Сіверської духовної семінарії фактично починається від найстарішого Переяславського духовного училища-семінарії. У ній навчалися діти духовенства, козацької старшини, різночинців. Характерно, що з 1737 р. архієрейські школи стали перетворюватись у духовні семінарії [4, с. 98]. Подібна у Переяславі була однією з перших. Засновано її було у 1738 році Арсенієм Берло, єпископом Переяславським [5, с. 424]. Саме з неї переведено більшу частину учнів та викладачів у нововідкриту духовну семінарію у Новгороді-Сіверському.

Монастир і архієрейський будинок не могли утримувати школи винятково на свої кошти, тож Арсеній Берло вирішив долучити до цієї справи церкви і духівництво єпархії. Цікаво, що за перші 60 років існування семінарії немає жодного списку учнів. Було відкрито шість класів – фара, інфима, граматика, синтаксема, поетика и риторика. До складу нижчих класів увійшли діти духівництва, які навчались вдома, а до старших ті, які пройшли вже нижчі класи Київської академії [6, с. 426-427]. На посаді префектів Переяславської семінарії за час існування Переяславської єпархії було всього лише 4-5 монахів. Але з них вийшов такий видатний діяч, як ігумен Мотронинського монастиря (1753-1768 рр.), а потім деякий час – Переяславського Михайлівського монастиря (1768-1771 рр.) Мелхиседек Значко-Яворський [7, с. 56].

У 1776 р. єпископ Іларіон, вступивши на посаду управителя Переяславською єпархією, констатував незадовільний стан своєї єпархії. Це трапилося внаслідок посилення унії на правому березі Дніпра. 12 вересня 1776 року єпископ Іларіон виступив з цього приводу у Синоді. Після переговорів з Київським митрополитом Г. Кременецьким синод знайшов можливим перерахувати у Переяславську єпархію з єпархії Київської 126 церков, у тому числі 109 з Миргородського полку і 17 з Лубенського полку, а також один чоловічий монастир у Сорочинцях [8, с. 18].

До повного курсу семінарії на той час не вистачало філософського і богословського класів. Вони були відкриті у 1781 році вже при Іларіоні, майбутньому єпископі Новгород-Сіверському. Донесення Іларіона у Синод від 7 листопада 1782 р. підтверджує факт відкриття богословського класу в семінарії. Відбулося це у 1781 році.

У першій половині вересня 1781 р. єпископ Іларіон, «усматривая обстоятельства нужные для учеников семинарии и пользу, к лучшему для епархии благосостоянию, учредил быть богословскому учению, к преподаванию коего определил префекта семинарии, философии учителя, заграничного Мошногогорського монастиря игумена В. Шишацкого, ведая довольно по разуму его к тому благонадежна и способна». Таким чином, у 1781 р. Переяславська семінарія обзавелась своїм вищим – богословським класом, завдяки чому духовенство Переяславської єпархії отримало можливість отримати закінчену богословську освіту при єпархії [9, с. 81].

Зважаючи на потреби у будівництві нових приміщень, Іларіон просив у Синоду 600 руб. на будівництво приміщення, скоріше всього для одного класу – богословського, і ще 400 рублів на будівництво нової будівлі для бурси замість старої [10, с. 240-241].

Після отримання дозволу Іларіон приступив до виконання будівництва [11, с. 82].

У 1783 р. єпископ Іларіон добудував до будинку семінарії одну кам'яну школу, мабуть, приміщення для класу богослов'я, а також збудував дерев'яний будинок для бурси [12, с. 239]. Виховна справа лежала у Переяславській семінарії на префекті, а при відкритті класів філософії і богослов'я і на ректорі семінарії. Учні жили у квартирах і будинках міщан.

Доглядати за учнями були назначені цензори [13, с. 434]. Інспектори сліdkували за виконанням ними уроків. Учні ходили в жупанах, з шовковими поясами. Життя в

бурсі було досить складне. М'яса учні ніколи не бачили за своїми столами, сніданків не було. Вони носили грубий одяг, улітку одягались у сюртуки, а взимку носили шинелі з сукна [14, с.440].

На кінець існування Переяславської єпархії у 1785 році у ній було 340 церков, 34109 приходських дворів і православного населення нараховувалось 225800 чоловіків і 218149 жінок [15, с.19]. Після закриття Переяславської єпархії всі церкви лівобережної частини Переяславської єпархії увійшли в єпархію Київську. Крім згаданого закриття, як відомо, у 1782 році також була скасована Малоросійська колегія, а у 1783 р. ліквідовані козацькі полки [16, с.97].

Із закриттям самостійної Переяславської єпархії у 1785 р. частина педагогічного персоналу і учнів Переяславської семінарії була переведена в нововідкриту Новгород-Сіверську семінарію. Клас філософії та богослов'я перенесено з Переяслава до Новгорода-Сіверського, у першому залишилися всі інші класи, що утворили малу семінарію або просемінарію як філію Київської академії.

Від 1785 р. Переяславська просемінарія діставала щорічно від Київської семінарії 500 крб. А після закриття семінарії у Новгороді-Сіверському у 1797 р. Переяславська семінарія стала самостійною школою і почала отримувати 4500 крб. [18, с. 439-440].

Підбір учителів залежав від єпископа Новгород-Сіверського Іларіона. Він просив дозволити Святішому Синоду «взять мене в нову мою Новгородско-Северскую єпархию для заведенія семинарии годных человеков из монашествующих. Теперь смею донести, что нужны мне люди для открытия семинарии и учреждения консистории: Ректор семинарии Михайловского Переясловского монастыря игумен Ваарлаам, Префект семинарии Архидиакон Платон, да еще для должности иеромонаха Христофор. Сих трех человеков определить прошу ваше святейшество. Прошу рассмотреть вашему святейшеству мою просьбу ожидаю решения» [19, арк.10].

Іларіон отримав указ та рапортував таким чином: «Указ Касательно взятъ в учреждаемой новгородско-северскую єпархию, из монашествующих и других для архиерейского служения нужных мне людей получен, о чем святейшему правительствующему синоду почтенно рапортую» [20, арк.23].

Духовна семінарія була відкрита у вересні 1785 року. Сюди, як уже зазначалося, перевели частину учнів і викладачів Переяславської духовної семінарії, а також Київської академії [21, с.378-379].

Згідно з указом, духовна консисторія мала: «1) для бедных нищетных означить дом для жилища и потребное к содержанию; 2) для школ означено каменное строение, палаты, яко весьма для сего благопристойные, кои оправлены и очищены для сего уже по велению его преосвященства» [22, арк.413.].

Цей документ підтверджував, що відтепер при єпархії починає діяти семінарія. Одне з головних питань, яке постало відразу, було питання виділення коштів на її утримання. Передбачалося, що семінарія утримуватиметься з єпархіальних доходів. Тобто переважно з надходжень від монастирів та церков.

Семінарія була заснована з ініціативи передусім Іларіона та інших церковних і культурних діячів другої половини XVIII ст. При формуванні керівного та викладацького складу Новгород-Сіверської семінарії дотримані принципи, які мали місце і у кадровій політиці інших навчальних закладів імперії відповідного рівня: ректором призначався уповноважений консисторії (або навпаки, ректор ставав таким), а викладачі представлені духовними особами.

Новгород-Сіверська семінарія поряд з Чернігівською семінарією та Києво-Могилянською академією була однією з визначних осередків просвіти і культури у кінці XVIII століття на Новгород-Сіверській землі.

Цікаво, що діяла семінарія у Спаському монастирі, де мешкав також і єпископ.

До Новгорода-Сіверського було перенесено вищі класи Переяславської семінарії разом з її ректором В. Шишацьким та префектом П. Романовським. Новгород-Сіверська консисторія, згідно з указом Катерини II, розпорядилася духовному правлінню таким чином: «Всем церквам имеющимся и священно и церковно служителям, прислать в консисторию ведомость з детьми – кто именно при них церквах находятся» [23, арк.71].

Єпископ Іларіон особисто піклувався питанням грошового забезпечення семінарії. Практично відразу після її відкриття відбулися суттєві зміни у справі економічного забезпечення навчального закладу. До 1786 р. семінарія утримувалася за рахунок прибутків монастирів, а також відсотків від довічних грошових пожертв з боку благодійників. За указом від 10 квітня 1786 року церковні й монастирські маєтності і монастирі тодішніх єпархій Лівобережної України – Київської, Чернігівської, Новгород-Сіверської, підлягали секуляризації. Усі маєтності було відібрано до державної казни. Укази, щоправда, впроваджували в життя поступово, щоб не було протидії від консервативного духовенства [25, С.8-9].

Для семінарії було надане державне утримання в розмірі 2000 руб. на рік [26, арк.2.].

Цікаво, що для Чернігівської семінарії виділялися відповідно теж 2000 руб. Єпископам Новгород-Сіверському та Чернігівському призначили річну платню в розмірі 5900 руб. кожному, куди входило також утримання єпископських резиденцій та єпархіальної адміністрації. Врешті-решт, кожному монастиреві, який планувалося зберегти, виділялися фонди згідно з його офіційним статусом і числом членів. У цей час кожна школа залежала від свого місцевого архієрея, який дбав про її матеріальне становище, забезпечення науковими силами та справу освіти й виховання учнів. Через те кожна семінарія мала багато свого індивідуального. Одноманітний характер їм надається тільки в самому кінці XVIII ст., коли шкільну справу бере до своїх рук російський Синод. Головним джерелом для їхнього утримання були монастирські маєтки (тому вони й містилися в монастирях), прибутки з яких були не завжди однакові. Тому-то відібрання земельних маєтків від українських монастирів, проведене Катериною II в 1786 р., було сильним ударом по наших навчальних закладах. Правда, російський уряд призначив саме тоді певну суму на утримання кожного з них, але ж ті державні кошти не могли замінити попередніх матеріальних ресурсів.

Централістична політика Катерини II знищила народну, нижчу школу на Лівобережній Україні. Процес подальшого підпорядкування Української Церкви після приєднання її до Московського патріархату у 1686 р. все більше залежав від діяльності Святійшого Синоду, який дедалі більше втручався в церковне життя України. Загальний характер його наказів стосовно духовно-просвітницької діяльності мав на меті поширення системи духовної освіти російського зразка.

Характерно, що школи нижче семінарій були названі Катериною II повітовими училищами і зовсім не забезпечувалися державою. Архієреї і духовенство утримували їх своїми домашніми коштами. Крім цього, в одних семінаріях шкільний курс виконувався 8 років, в інших 13.

Під час закладання семінарії у Новгороді-Сіверському впроваджувалися досвід і кращі традиції вищого навчального закладу Києво-Могилянської академії. Переважна частина викладачів, які отримали освіту в КМА, відзначалася глибокими знаннями, широким світоглядом та науковими здібностями. Про це, зокрема, свідчать як відгуки сучасників, так і сьогоденний аналіз їхньої наукової діяльності. Можна зробити висновок, що викладачі у Новгороді-Сіверському впроваджували кращі традиції освіти того часу під час викладання предметів та організації навчального процесу.

Організаційна структура Новгород-Сіверської семінарії також відповідала канонам освіти тогочасного суспільства. На чолі навчального закладу стояв ректор, який зосереджував управління всіма справами. Його призначав сам преосвященний Іларіон, він обирав його з викладачів. Ректор мав широкі права, йому належала верховна влада в семінарії. Він затверджував навчальні плани і звіти викладачів. В обов'язки ректора входило двічі на тиждень інспектувати лекції викладачів. Керівник семінарії, як правило, на той час завідував кафедрою богослов'я. Ректорами у різні роки були: 1 – ігумен Варлам Шишацький. (1785 – 1787 рр.); 2 – Платон Романовський (1787 – 1796 рр.); 3 – ігумен Ієронім Загоровський (1796 – 1797 рр.).

Другою особою після ректора, його першим помічником був префект, який також призначався єпископом Іларіоном з відома Синоду. Префект забезпечував навчальний процес, відвідував лекції, спостерігав за поведінкою студентів та піклувався про

їхнє матеріальне утримання. Він же очолював суд, який розбирав конфлікти між викладачами й учнями.

Третьою особою був супер-інтендант, який обирався із викладачів. У його обов'язки входило наглядати за бурсою, де жили студенти. Кращі викладачі приділяли велику увагу вихованню студентів, зокрема турбувалися, щоб учні відвідували бібліотеку тощо. Були також помічники викладачів – учні старших курсів: магістри, інспектори. Переважна частина студентів мала всі підстави іменувати себе «злиденною братією».

Навчальний рік у Новгород-Сіверській семінарії розпочинався 1 вересня і закінчувався у перших числах липня. Але новоприбулих зараховували до освітнього закладу протягом усього навчального року. Характерно, що в семінарії не було вікових обмежень. Наприклад, у молодших класах граматики навчалися студенти віком від 11 до 21 року. Щоб вступити до семінарії, потрібно було спочатку пройти співбесіду в префекта. Потім викладач записував новоприбулого до реєстру, в якому він відмічав, хто з учнів якого стану, коли і звідки прибув, скільки йому років. У кінці навчального року викладачі предметів давали свої висновки про успіхи кожного зі студентів. Це фіксувалось у відомостях.

Викладачі семінарії творчо використовували досягнення зарубіжної наукової думки й шкільної практики.

При обранні викладачів, а також при переведенні їх на вищу посаду, перевага надавалася тим, хто, крім педагогічних і наукових здібностей, відзначився ще й глибокими особистими якостями. Викладачів для семінарії зазвичай обирали ректор і префект, часто в цьому брав участь кафедральний намісник. Цей процес обрання зазвичай відбувався в серпні, напередодні нового навчального року.

Подібно до інших навчальних закладів Новгород-Сіверська семінарія мала чітку структуру поділу на окремі класи з певним обсягом предметів, що в них викладалися, і певною системою управління. Ця структура була незмінною протягом усього існування семінарії.

На початку діяльності семінарії у ній існували 4 класи – нижчий клас граматики, вищий клас граматики, клас риторики, клас поетики. Як уже було сказано, до Новгород-Сіверської семінарії було переведено частину учнів і викладачів Переяславської духовної семінарії, а також Київської академії. Єпархіальна семінарія займала третій ступінь духовної освіти. Навчання у ній тривало 6 років: перші чотири роки вивчалися загальноосвітні предмети, два останні – богословські. Рівень освіти 4-х класів семінарії дорівнював світській середній освіті. Учні семінарій поділяли на спеціалізовані класи за рівнем знань та здібностями.

Станом на 1790 р. у духовній семінарії навчалось понад 470 учнів, діяли класи граматики, пітики, риторики, філософії, богослов'я. Поступово розширювалося коло і обсяг предметів. Поряд з традиційними латиною, поетикою, риторикою, філософією викладалися грецька мова, німецька та французька мови, а також математика, геометрія, географія, музика, образотворче мистецтво. За змістом навчальних програм семінарія була загальноосвітнім навчальним закладом [27, с. 542.]. На сьогодні викликає цікавість життя та побут студентів духовної семінарії у Новгороді-Сіверському.

Потрібно сказати, що навчались у семінарії діти священнослужителів з різних міст та містечок Новгород-Сіверської єпархії. Списки студентів свідчать про те, що тут майже не було такого міста чи села, звідки б не посилали дітей здобувати знання.

1790-1797 рр. можна вважати добою розквіту семінарії у Новгороді-Сіверському. Немає ніякого сумніву, що видатні діячі єпархії брали активну участь у здійсненні головної мети – організації і влаштування діяльності української духовної школи.

Головною заслугою єпископа Іларіона у справі створення семінарії було те, що він зумів надати цій школі масштаби церковно-освітнього та духовного центру регіону.

Здобувати освіту студентам семінарії доводилось у скрутних матеріальних умовах. Винятком становили вихідці з багатих родин. Більша частина студентів жила у тяжких умовах. Керівництво намагалось певною мірою полегшити їхнє становище.

Частину студентів семінарія забезпечувала гуртожитком-бурсою, що призначався переважно для найбільш вихованців, круглих сиріт і таких, які не мали з дитинства батьків. Бурса була завжди переповнена і не могла вмістити всіх бажаючих. Тому були випадки, коли студенти залишали семінарію з різних причин. Найчастіше це були страшенна нужда, що гнала їх у пошуках шматка хліба, а також хвороби, сімейні обставини. Багато студентів семінарії вступало до медичних закладів.

Після закінчення повного курсу навчання або старшого класу студенти отримували атестат, підписаний ректором чи префектом з печаткою семінарії. Атестати являли собою просте свідоцтво про освітній ценз, без зазначення успіхів у навчанні. Здобувати учням семінарії освіту доводилося в скрутних матеріальних умовах.

Документи засвідчують, що було чимало звернень до Іларіона-єпископа Новгород-Сіверського і Глухівського, від учнів семінарії, як правило, про матеріальну допомогу. Сини померлого церковного диякона Федір та Андрій зверталися до єпископа Іларіона таким чином: «Просим обратить внимание на наше сиротство и недостачу и просим с этого прихода давать нам, что-то с доходов его. Рабы ваши Федор и Андрей» [28, арк.7.].

Учень риторики Захарій Рожковський звертався з проханням звільнення з семінарії. Він пояснював, що «дальнейшие обучение продолжать не имею желания, а желаю обучатся медицинской науке. Для этого вашего преосвященства прошу меня уволить. Ученик риторики Захарий Рожковский 1786 р. декабрь 23 числа» [29, арк.205].

Як правило, єпископ Іларіон доручав ректору семінарії чи його помічникам допомагати студентам семінарії, зважаючи на їхні обставини життя. Представляють інтерес документи про діяльність семінарії. До єпископа Іларіона надійшло багато донесень від священників щодо переведення, звільнення з семінарії їхніх синів. Священик Іаков Захаркевський, наприклад, звертався таким чином: «Имею я двух сыновей, старший Яким обучался два года риторики. Николай дома грамоте обучался, и сколько я не старался, чтоб, обучая их в семинарии, привести до степени совершенства, но по причине болезни, до окончания обучения в семинарии быть не может, а от второго успеха совершенно не ожидаю. Покорнейше прошу ваше преосвященство моих двух сыновей не способных быть в семинарии навсегда уволить. села Андрекович священник Иаков Захаркевский» [30, арк.29].

Викликають інтерес атестати, які видавалися учням семінарії. Цікаво, що частину з них учні мали змогу отримати, не закінчивши повний курс навчання.

Як приклад – атестат учня Новгород-Сіверської семінарії Авраама Доброгаєва. Документ свідчить, що він був учнем школи риторики. Священик Лук'ян Добрагаєв просив звільнити свого сина Авраама Доброгаєва від навчання у семінарії з атестатом на статську службу. Зміст останнього такий: «Семинарии префект архидьякон Платон засвидетельствовал что он Доброгаев обучался в оной семинарии риторике год вел себя честно и добропорядочно и ни в каких штрафах не был в засвидетельствовании духовной Новгород-Северской дикастерии ему Доброгаеву аттестат за надлежащею подписью и печатью дан 1786 года октября дня 3» [31, арк.130.].

Атестати отримували також учні, які бажали продовжити навчання у інших навчальних закладах.

За час свого існування семінарія продовжувала продукувати талановитих вихованців. Головною заслугою єпископа Новгород-Сіверського і Глухівського Іларіона у справі створення духовної семінарії було те, що він зумів надати їй масштаби церковно-освітнього та духовного центру на півночі України. Впродовж 12 років була сформована модель духовної освіти, яка надавала ґрунтовну підготовку в галузі богослов'я. Це позитивно впливало на рівень духовної освіти у регіоні.

Потрібно відмітити, що на навчальний процес негативно впливала імперська політика в освітній галузі. За роки правління Катерини II значно посилюлися великодержавницькі позиції в керівництві шкільною справою. Російський царизм ні за яких умов не хотів сприяти відродженню національної освіти [32, с.96].

Отже, станом на початок 90-х рр. XVIII ст. на півночі України діяла навчальна установа, сформована у контексті загальноросійської політики у сфері освіти, яка, у

свою чергу, не може розглядатись, як незалежна від державного регулювання.

Прихід до влади Павла I і пов'язана з цим зміна пріоритетів державної політики обумовили низку трансформацій церковно-територіального устрою, призвели не лише до змін територіальних меж компетенції південноукраїнської єпархіальної влади, але і стали наступним кроком нівелювання специфіки краю.

У 1797 році за розпорядженням царя та церковної влади діяльність Новгород-Сіверської єпархії та, звичайно ж, духовної семінарії була припинена.

Новгород-Сіверська семінарія за 12 років своєї діяльності перетворилась у своєрідний освітянський осередок. У ньому формувалася нова генерація, передові кадри провідної української верстви суспільства.

1. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1994. – Т.2. – 351 с.
2. Карташев А. История Русской Церкви. – М.: Терра, 2000. – Т. 2. – 782 с.
3. Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. – М., 1880. – 186 с.
4. Медвідь Л. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. – К., 2003. – 335 с.
5. Левицкий П. Прошлое Переясловской семинарии // Киевская старина. – Часть неофициальная. – 1889. – №2. – С.424.
6. Левицкий П. Прошлое Переясловской семинарии // Киевская старина. – Часть неофициальная. – 1889. – №2. – С.434.
7. Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. – М., 1880. – 186 с.
8. Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733 – 1785) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. – Полтава, 1910. – 186 с.
9. Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733 – 1785) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. – Полтава, 1910. – 186 с.
10. Пархоменко В. Из истории образования на Украине // Киевская старина 1906.– № 9. – С.240-241.
11. Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733 – 1785) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. – Полтава, 1910. – 186 с.
12. Пархоменко В. Из истории образования на Украине // Киевская старина 1906.– № 9. – С.240-241.
13. Левицкий П. Прошлое Переясловской семинарии // Киевская старина. – Часть неофициальная. – 1889. – №2. – С.434.
14. Там само. – С.440.
15. Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733 – 1785) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. – Полтава, 1910. – 186 с.
16. Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. – М., 1880. – 186 с.
17. Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733 – 1785) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. – Полтава, 1910. – 186 с.
18. Пархоменко В. Из истории образования на Украине // Киевская старина 1906.– № 9. – С.240-241.
19. Російський державний історичний архів, ф.679, оп.66, спр.208, Арк.10.
20. Російський державний історичний архів, ф.679, оп.66, спр.208, Арк.23.
21. Никодим. Епископы Черниговские и Новгород-Северские. 18 в. // Черниговские губернские ведомости (Часть неофициальная). – 1855. – №44. – С.378-379.
22. Держархів Чернігівської області, ф.712, оп.3, спр.18. Арк.413.

23. Держархів Чернігівської області, ф.712, оп.1, спр.245. Арк.71.
24. Держархів Чернігівської області, ф.712, оп.1, спр.245. Арк.44.
25. Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733 – 1785) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. – Полтава, 1910. – 186 с.
26. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. І. Збірка О. Лазаревського, спр. 63.411, Арк.2.
27. Чернігівщина Енциклопедичний довідник. – К.: УРЕ, 1990. – 1006 с.
28. Держархів Чернігівської області, ф.712, оп.3, спр.18, Арк.7.
29. Держархів Чернігівської області, ф.712, оп.3, спр.18, Арк.205.
30. Держархів Чернігівської області, ф.712, оп.3, спр.18, Арк.29.
31. Держархів Чернігівської області, ф.712, оп.3, спр.18, Арк.130.
32. Медвідь Л. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. – К., 2003. – 335 с.

Рига Д. В. К вопросу об учебно-воспитательном процессе и быте учеников духовной семинарии в Новгороде-Северском (1785-1797 гг.)

В статье говорится об учебно-воспитательном процессе и быте учеников духовной семинарии в Новгороде-Северском (1785-1797 гг.) Анализируются вопросы реформ в области духовного образования в указанный период.

Ключевые слова: Новгород-Северская семинария, быт учеников, духовное образование.

Riga D. V. On the educational process and student life of the seminary in Novgorod-Seversky (1785-1797 gg.)

The article deals with the educational process and student life of the seminary in Novgorod-Seversky (1785-1797 gg.) The problems of reforms in the field of religious education at his appointed time.

Keywords: Novgorod-Seversky seminary student life, spiritual education.

Володимир Маслійчук

**«ВЪ ГОРОДѢ МАЛОМЪ, НАГОРНОМЪ,
ЗДОРОВОМЪ, КРАСИВОМЪ И КАК БЫ ОДНОЙ
ГИМНАЗИИ ПРИНАДЛЕЖАЩЕМЪ»¹
(Новгород-сіверське училище (гімназія)
кінця XVIII – початку XIX ст.)**

У статті йдеться про роль освітнього закладу в Новгороді-Сіверському. Взаємодія директора головного училища Івана Халанського та вихідців з України в Петербурзі допомогли зберегти навчальну установу після адміністративної реформи 1796 р. У свою чергу Іван Халанський висунув низку проектів щодо підладнання училища під тогочасні потреби як початкової школи для семінарій чи кадетських корпусів, чи створення в Новгороді-Сіверському університету. Однак успішність навчального закладу лише призвела до відкриття у місті гімназії за збереження і училища в 1808 р. І училище, і гімназія залежали від численних пожертв, однак подробиці і реалізація тих офір досить суперечливі. Вплив тих закладів на місцеву спільноту і на саме місто Новгород-Сіверський дуже великий. Удає розташування, віддаленість від основних центрів, хороша бібліотека і вміле керівництво, однак, поєднувалися з браком ресурсів для реалізації масштабних проектів.

Ключові слова: гімназія, освіта, меценатство, освітні реформи, провінція.

Проблема соціального контексту історії освіти на сьогодні є однією з пріоритетних для досліджень. Вивчення рис соціуму та впливу соціальних відносин на навчальну сферу допомагає краще зрозуміти успіхи чи невдачі педагогічних ініціатив. У цьому контексті важливим видається студіювання світської системи освіти від самого її зародження, становлення та підтримки місцевою спільнотою. Невелика гімназія в Новгороді-Сіверському в першій половині XIX ст. стала одним із провідних навчальних закладів на території України. Так чи інакше і керівництво училища/гімназії, і вчителі, й учні були безумовно залежними від соціально-економічних відносин. Вони накладали відбиток на функціонування навчального закладу загалом. Метою нашої статті є дослідження як тогочасних норм освіти, так і, власне, відхилення від них. Необхідно також проаналізувати залучення вищих столичних чи губернських чиновників та місцевих сил до училищного/гімназійного життя, успіхи й невдачі освітніх проектів на території Лівобережної України на початку XIX ст.

Історія Новгород-Сіверської гімназії в загальних рисах досить непогано відображена в історіографії². Михайло Сухомлинов та Олексій Андріяшев у своїх працях із історії освіти в Чернігівській губернії побіжно наводять і дані щодо новгород-сіверських навчальних закладів³. Перша детальна історія освіти в містечку належить перу вчителя Івана Панаженка (була видана в Києві у 1889 р.). Ця праця – ретельне дослідження минулого училища й гімназії в Новгороді-Сіверському на основі збереженої документації⁴. Автор відверто ідеалізує просвітницькі кроки й дуже позитивно ставиться до часів керування Міністерством освіти Олексія Розумовського, що насправді не відповідає реальному стану речей. Нещодавно побачила світ причинкова

© Маслійчук Володимир Леонтійович – кандидат історичних наук, докторант Харківської державної академії культури.

історія Новгород-Сіверської гімназії Юрія Мірошніченка та Анатолія Федірка⁵. Однак автори не розглянули дуже багатьох важливих моментів, особливо пов'язаних із контекстами функціонування провінційної освіти в Російській імперії, соціальну складову освіти та освіченості, характеристики того світу, що існував поза гімназійними стінами, повсякчас впливаючи на навчальний процес, і побутування гімназії. У цьому зв'язку хотілося б порушити кілька питань: передусім «меценатства» місцевої еліти, проектів щодо Новгород-Сіверського училища, урешті, ставлення до освіченості в середовищі місцевої спільноти та значення цього навчального закладу.

Джерельний матеріал із історії тогочасної освіти в Новгород-Сіверському зберігся досить непогано. Передусім, це листи й документи щодо гімназії, зібрані Володимиром Науменком. Він був уродженцем Новгород-Сіверського, відомим українським діячем (загальний великий другий фонд Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського⁶). В окремому фонді Харківського навчального округу Центрального державного історичного архіву в місті Києві⁷ та подібному фонді в Державному архіві Харківської області⁸ добре збережена саме частина, присвячена навчальним закладам Чернігівської губернії. Окремі дані містяться у фондах, пов'язаних із освітою, в Державному архіві Чернігівської області⁹. Важливою є й справа про відкриття Новгород-Сіверського училища, до якої докладено документи з історії училища-гімназії аж до 1809 р. та історична записка про Новгород-Сіверське училище, що містяться у фонді Дирекції народних училищ у Російському державному історичному архіві в місті Петербурзі¹⁰. Досить вагомими для характеристики гімназії та самого містечка Новгорода-Сіверського є мемуари учнів закладу (переважно пізнішого часу): Михайла Максимовича, Михайла Чалого, Костянтина Ушинського¹¹, однак їхню оцінку міста як осередку освіти певною мірою покращило відкриття повітового духовного училища для дітей священиків у 1818 р.¹²

Упродовж 1781–1796 рр. Новгород-Сіверський був важливим адміністративним містом, центром Новгород-Сіверського намісництва. Хоча сам населений пункт був невеликим і значно поступався іншим містечкам намісництва, але мав плюси щодо географічного розташування (на річці Десні – важливому засобі комунікацій), близькості до Глухова та Стародуба, мав яскраву історію, що з кінця XVIII ст. будила увагу та призводила до появи легенд. Але водночас треба визнати падіння авторитету міста на кінець 90-х рр. XVIII ст., що пов'язано з наслідками великої пожежі 1791 р. та втратою адміністративної ролі після скасування Новгород-Сіверського намісництва в 1796 р.¹³

Унаслідок імперської училищної реформи в Новгород-Сіверському як центрі намісництва було відкрито 1789 р. Головне народне училище, цей заклад очолив Іван Халанський, у майбутньому значуща постать для місцевої освіти. Говорячи про цю особу, визнаємо, що історія Новгород-Сіверського училища, а потому й гімназії, а отже, й усього міста першої чверті XIX ст. практично повністю оберталася довкола діяльності Івана Халанського. Ідеться не лише про навчальний процес, конфлікти чи порозуміння, але й про основні зовнішні контакти та зв'язки з місцевою спільнотою, які були досить неоднозначними. Роль цієї постаті в історії Новгорода-Сіверського й узагалі в історії освіти на українських землях у складі Російської імперії незаперечна. Визначними заслугами Івана Халанського були зусилля щодо збільшення кількості учнів, налагодження жвавих зв'язків із керівництвом різних рівнів, а також зібрання досить істотної бібліотеки.

Адміністративні зміни 1797 р. вплинули й на статус Новгорода-Сіверського. Відтепер місто з намісницького центру стало повітовим. Чиновницький апарат виїжджав до Чернігова, населення зменшувалося. Досить серйозною була й проблема зміни статусу Новгород-Сіверського училища. Цивільний губернатор Яків Бакуринський вирішив перетворити Головне народне училище в Новгород-Сіверському на «мале» (відповідно скоротивши кількість учителів, учнів, предметів та витрат) із огляду на те, що місто стало не губернським, а повітовим центром. З позиції економії коштів пропозиція Бакуринського видається абсолютно доцільною, у четвертому класі училища було лише 15 учнів, для яких утримували учителів¹⁴. Однак такому

зниженню статусу й рівня фінансування відразу почала опиратися головна комісія училищ на чолі з уродженцем цих місць Петром Завадовським; логіка висновків її була досить примітивною, але відтермінувала прийняття бюрократичних рішень: «оскільки головне народне училище відкрито з монаршої волі, то без монаршої волі змінити те училище Комісія не може»¹⁵. Тобто статус училища міг бути змінений лише рішенням на найвищому рівні.

Цей прецедент потребує дуже важливого зауваження, що визначає характер освітніх реформ на території Лівобережної України. Наприкінці XVIII ст. у Петербурзі оформилося таке собі «малоросійське земляцтво» – вихідці з українських земель, що обіймали доволі високі посади в імперській ієрархії, а відтак усіляко сприяли родичам і землякам у кар'єрі та переїзді до столиць. Багато в чому ця «малоросійська мафія» визначала політику імперії на українських землях. Чи не найяскравішими представниками «малоросів» були постаті, пов'язані з Новгород-Сіверським та близькими до міста територіями. Насамперед, це директор Головної комісії училищ Петро Завадовський, чий брат Яків у 1793–1794 рр. був новгород-сіверським намісником, та й сам Завадовський мав володіння на цих територіях. Друга дуже важлива постать – Йосип Судієнко, свояк Завадовського і директор пошт, був родом безпосередньо з Новгород-Сіверського: у центрі міста стояв дім Судієнків (на місці руїн Домініканського монастиря)¹⁶. До цього кола також належали протектори та друзі Судієнка, брати Безбородьки – Олександр та Ілля, – тісно пов'язані з місцевим шляхетством та з маєтками на Стародубщині. Ці постаті, поза сумнівом, вплинули на збереження статусу училища в Новгород-Сіверському. Власне, дружина цивільного губернатора Якова Бакуринського Тетяна була сестрою Олександра та Іллі Безбородьків. Досить швидко ситуацію виправили, Бакуринський змінив своє рішення, надавши позитивну оцінку існуванню навчального закладу такого типу¹⁷, й у Новгород-Сіверському продовжило функціонувати Головне народне училище. Як буде помітно й надалі, петербурзькі «малороси» доклали чималих зусиль до функціонування Новгород-Сіверського училища, а потому й гімназії. Такий факт дуже важливий для пояснення успіху навчального закладу на цих теренах.

Чернігівський губернатор Михайло Миклашевський, можливо, не без впливу згаданих столичних чиновників, здійснив кілька кроків для підтримки училища, зокрема, заклад 1799 р. було переведено у просторий губернаторський будинок, там же надали квартири й учителям¹⁸. Приказ громадської опіки «Малоросійської Чернігівської губернії» виділив величезну суму (п'ять тисяч шістьсот рублів) для придбання в Петербурзі книжок для училищ; закупівлю та перевезення книг здійснив на доручення Івана Халанського вчитель історії Новгород-Сіверського училища Петро Левицький¹⁹. В описі Малоросійської губернії початку XIX ст. Новгород-Сіверське училище справляє абсолютно позитивне враження: воно невелике, лише на 93 учні, чотири вчителі, плюс п'ятий – для навчання німецької мови (певно ж, Петро Геккель). Четвертий клас узагалі присвячений вивченню геометрії, фізики, механіки та архітектури²⁰. Але саме події останніх років XVIII ст. й подальша діяльність Халанського посприяли появі дуже важливих тенденцій – Новгород-Сіверське училище, а надалі й гімназія (разом із училищем) мало залежали від губернських освітніх установ (дирекції училищ), а передусім мали зносини з вищим начальством губернії чи з керівництвом Харківського навчального округу (з 1805 р.). Це визначає особливість історії навчального закладу, що засвідчує відповідна документація.

Успіх зі збереження статусу Головного Новгород-Сіверського училища, вочевидь, окришила Івана Халанського, й він упродовж подальших кількох років подав низку дуже цікавих проектів щодо змін у новгород-сіверській освіті.

По-перше, йдеться про спробу поєднати освітні практики. У 1799 р. Халанський пише листа, вочевидь, до чернігівського архієпископа, в якому «берет смелость» просити священників та узагалі клір і паству, щоб ті відсилали своїх дітей до Новгород-Сіверського училища, принаймні, якщо мешкають неподалік. Халанський переконливо описує принади закладу: учителі мають казенну платню, студентів слід лише забезпечити харчами й винайняти їм квартири, натомість вони «научатся читать рус-

скую грамматику церковной и гражданской печати, будут писать чисто и правильно, приучатся латинского языка (! – **В. М.**) до перевода... успеть в всемирной истории как равно и в других предметах». Після п'яти років випускники гімназії зможуть іти до семінарії та продовжувати освіту для служіння Господу. Тобто початкову освіту Халанський пропонує молоді отримувати в училищі²¹. Щойно з'явилися чутки про утворення військово-навчальних закладів, Іван Халанський у 1802 р. подав свої міркування в письмовому вигляді до нового губернатора Олексія Куракіна. У російських губерніях мали відкриватися військові школи (до трьох тисяч учнів у кожній), а на кожного учня планували виділяти до 200 рублів на рік. Але, як писав директор, до 15-ти років дітей із Малоросійської губернії можна навчати в Новгород-Сіверському училищі, видавши на кожного належну суму. Єдиною вадою, на думку Халанського, стане відсутність французької мови, проте всі інші обов'язкові предмети представлені. А саме на цей рік в училищі 156 вихованців, і їх усіх по досягненні 15-го віку можна сміливо зараховувати до кадетських корпусів та університетів²². Обидва проекти Халанського певною мірою наївні й утопічні, в імперії тривало оформлення соціальних верств та корпорацій, де духовенство та дворянство прагнули відокремити. Погляди Халанського щодо широкої системи освіти з доступом до навчання представників різних верств не відповідали подальшим соціально-політичним реаліям.

По-друге, директор із помічниками планував звести новий будинок для училища. У 1799 р. Іван Халанський подав план закладу, зроблений учнем 4-го класу Яковом Соломінім, до комісії із запровадження народних училищ²³. Пізніше, уже в 1805 р., міністру Петра Завадовському було подано план перебудови й розширення училища, його накреслив син самого директора Василь Халанський²⁴. Факт наявності повноцінних будівель був досить важливим для побутування училищ. Окрім малюнків і креслень, додавали й обґрунтування потреби в такому приміщенні²⁵. Із подальшої документації дізнаємося, що будівельні наміри Халанського, хоча повільно й частково, але здійснювалися.

І, по-третє, під впливом освітніх реформ імператора Олександра Першого й прагнення до перетворень нового губернатора Олексія Куракіна Іван Халанський подав проект створення університету в Новгороді-Сіверському²⁶. Він висунув низку аргументів щодо принадності містечка як університетського: славетне минуле, вдале розташування, наявність великої річки, підтримка місцевим населенням таких ініціатив. Однак мало ким помічено, що проект Халанського мав і секуляризаційні риси. Для будівель університету освітянин пропонував пристосувати найбільший у місті Спасо-Преображенський монастир, а монахів перевести до Рихлівського Пустинно-Миколаївського монастиря за 50 верст від Новгорода-Сіверського. Важливими Іван Халанський називав і такі фактори: «Положение города здоровое, выгоды хозяйственные не нужны, немногочисленность города, ничто не будет отвлекать учащихся»²⁷. Саме малолюдність і провінційність сприймалися як позитивні, адже позбавляли місто багатьох «міських принад»: азартних ігор, проституції, високого рівня злочинності. Цей проект був дещо ідеалізований, певною мірою «утопічний», що визнавав і публікатор листів Івана Халанського Микола Шугуров. Для відкриття університету слід було все ж дістати попередню згоду місцевої спільноти, подбати про майбутні професорські кадри. Новгород-Сіверський дійсно мав гарне розташування для навчального закладу, про це пізніше писав Ілля Тимковський, порівнюючи місто з німецькими університетськими центрами Гайдельбергом та Ієною²⁸. Іван Халанський, вочевидь, жив такими планами та проектами, бо в серпні 1807 р. він попросив у начальства дозволу на 28-денну відпустку в училищі для того, щоб поїхати до центру навчального округу Харкова, до університету зі своїми «личними представленнями»²⁹.

Власне, боротьба за статус і зміни в навчальному закладі виявляються пріоритетними для Івана Халанського протягом 1797–1808 рр. Однак у діяльності освітянина мала місце невелика перерва на зламі 1804–1805 рр., можливо, пов'язана із суперечками з директором училищ Чернігівської губернії Михайлом Марковим (про що є інформація пізнішого часу)³⁰. Сам Іван Халанський був призначений директором

училищ Полтавської губернії, вочевидь, не без впливу професора Харківського університету та візитатора училищ «малоросійськими губерніями» Іллі Тимковського. Найцікавіше те, що Халанський збирався перевезти й учителів, і прихильних учнів, і бібліотеку до Полтави, як видно з листа тому ж Іллі Тимковському³¹. Відкриття нових і зміна старих училищ потребували й кадрового наповнення; губернатор Олексій Куракін рекрутував ці кадри з Новгород-Сіверського училища (як учителів, так і учнів), що прочитуємо ще в одному листі Халанського Куракіну в липні 1805 р.³². Це певним чином загрожувало повноцінному функціонуванню навчального закладу в Новгороді-Сіверському, переведеному все того ж 1805 р. до розряду повітових училищ. Тобто в 1805 р. училище постало перед ризиком реорганізації та кадрових утрат. Однак Іван Халанський залишився в Новгороді-Сіверському.

Дуже корисними для училища були візити високопосадовців. Упродовж 1798–1805 рр. заклад відвідала низка важливих для освіти в імперії осіб. У 1799 р. до Новгород-Сіверського училища приїздив малоросійський губернатор Олександр Беклешов³³. Через кілька років у закладі побував і новий губернатор Олексій Куракін³⁴; є дані також про відвідання училища першим попечителем Харківського навчального округу Северином Потоцьким³⁵. 1805 р. приїздив сам міністр освіти Петро Завадовський³⁶. Приємно вражений, Завадовський просив про нагородження директора орденом святого Володимира 3-го класу. Відгуки про училище позитивні й навіть захоплені. Тут слід зробити важливе зауваження: до справи відкриття Харківського імператорського університету малоросійське шляхетство, як і «малоросійське лобі» в Петербурзі, не доклало помітних зусиль, вочевидь, вважаючи, що корисніше відкривати не університети, а практичні училища та ліцеї³⁷. Саме в цьому напрямку й тривала робота: Чернігівську гімназію (першу гімназію на підімперських українських землях) відкрили водночас із університетом у січні 1805 р. Новгород-Сіверське училище досить явно підходило для змін і підвищення статусу згідно з освітніми починаннями та навчальною реформою.

Про стан училища імператору доповів у листі сам міністр Петро Завадовський, давній прихильник діяльності Івана Халанського. 15 грудня 1805 р. Завадовський у листі до попечителя Харківського навчального округу Северина Потоцького запропонував поступово перетворити Новгород-Сіверське училище на гімназію, і, як видно, цей задум реалізувався. Автор листа підкреслював не лише гарний стан училища, але й викладання гімназійних предметів і той факт, що випускники можуть бути залучені для державної служби³⁸. Так само на училище звернув увагу генерал Петро Аракчєєв у 1805 р. (коли відвідував у справах служби Шосткинський пороховий завод, розташований зовсім поруч від Новгорода-Сіверського; є дані й про відвідини в пізніші роки) у контексті набору учнів на офіцерів артилерії. Характеристики генерала також дуже позитивні, він зазначив, що відшукав для навчання офіцерів більше 50 студентів³⁹. Халанський мав усі підстави клопотатися про підвищення статусу училища. Його старання вже мали належну підтримку. Однією з вимог освітньої реформи та ініціатив нового Харківського навчального округу було відкриття гімназій. На цьому наполягав і перший попечитель округу Северин Потоцький. Відкриття гімназій чи «комерційних гімназій» у великих портах Одесі й Таганрозі 1806–1807 рр. доводило, що організація гімназійних і ліцейських закладів можлива не лише в губернських центрах.

У листі Івана Халанського до Іллі Тимковського від 19 липня 1805 р. уперше натрапляємо на свідчення про спроби перетворити Новгород-Сіверське училище на гімназію, принаймні директор пише головному візитатору Харківського навчального округу про свої старання щодо цього⁴⁰. Між тим водночас керівник навчального закладу нарікає на відсутність великих пожертв для реалізації освітніх і благодійних проектів. Існували відчутні проблеми з місцем та будівлями; великий протектор майбутньої гімназії професор Ілля Тимковський висногував, що відкриття закладу в 1806 р. неможливе без державного фінансування, бодай виплати вчителям платні, «штатської суми»⁴¹. Та відкриттю гімназії завадив іще один нещасний випадок: пожежа 21 вересня 1806 р., що знищила ветхий корпус, де мешкав учитель Петро

Левицький; разом із помешканням Левицького згоріла кухня учителя Кирила Каплі⁴². Найприкріше було те, що пожежа сталася, коли в Новгороді-Сіверському перебували малоросійський генерал-губернатор Олексій Куракін та чернігівський цивільний губернатор Іван Френсдорф. Загалом справа про пожежу певним чином характеризує побутові моменти з тогочасного життя вчителів: наприклад, той факт, що Левицький наймав двох «мамок» для догляду за дітьми, особливості ролі сторожа (на той час відставного солдата Якова Панагаєва) у догляді за училищними будівлями, потребу доплат і відшкодувань учителям-погорільцям⁴³. Навіть із затвердженням проекту гімназії відкриття та створення поруч із нею повітового училища (власне, підготовчого до гімназії) затягнулося до червня 1808 р., а четвертий клас гімназії було відкрито лише в 1810 р.⁴⁴. Слід наголосити ще на одному досить важливому моменті. Швидше за все провідну роль у розбудові гімназії відіграв Ілля Тимковський, головний візитатор від Харківського округу в «Малоросії», роль освітянина незаперечна, особливо з огляду на його подальшу діяльність і директорство гімназією. Однак, за документацією 1806 р., основне листування й ухвали велися через іншого візитатора Леопольда Умлауфа, професора Харківського університету, що передчасно помер 23 січня 1807 р.⁴⁵.

Новини щодо перетворення училища на гімназію, вочевидь, були дуже позитивно сприйняті місцевою спільнотою. Директор вирішив почати перебудову «училищних» приміщень, узгоджуючи креслення свого сина з університетським начальством, з уже згадуваним професором Умлауфом⁴⁶. Роль місцевих мешканців у процесі незаперечна, Іван Халанський залучив до купівлі дерева для нових будівель новгород-сіверського теслю Олексія Чалого, зазначивши в листі, що більше двадцяти років знає його як людину шановану. Щоправда, і син, і онук Чалого (за спогадами самого О. Чалого) надалі були учнями училища й гімназії⁴⁷. Якщо врахувати ступінь задіяння місцевих мешканців до робіт над будівлями, ремонтів та закупівель, то значення навчальних закладів для містечка було дуже великим.

Дані про це значення в джерелах дуже побіжні, але вкрай цікаві. Насамперед, ідеться про найм для училища сторожів із місцевих мешканців, інколи не дуже вдалий (наприклад, 1794 р. сторожа Семена Сиволупа підозрювали в крадіжках⁴⁸). Та важливішим було розселення учнів та їхня купівельна спроможність. Це яскраво описав Костянтин Ушинський, гімназист значно пізнішого часу. Для бідного містечка, де не було й двохсот хат і єврейських хиж, гімназійне «населення» постало серйозним джерелом прибутку. У кожному будинку жили «паничі», а в місцевій «шопі» торгівки продавали спеціально приготовану для гімназистів неймовірну кількість бубликів, маковиків, «шишок», горіхів, насіння та всяких лагомин⁴⁹. У документі 1819 р. про заборону купатися в Десні (після втоплення учня Михайла Арефова) зазначалося, що молодь має «квартири» в різних частинах міста і, звичайно, порушує заборони купатися без нагляду⁵⁰. Усі ці опосередковані дані свідчать про широке задіяння «міського простору» в учнівському побутуванні.

Незважаючи на певний успіх, визнаємо, що й училище, і гімназія мали помітну рису – плінність учительських кадрів. Це зауважив Іван Панаженко у своїй історії гімназії⁵¹. Автор вважає основною причиною плінності (за 22 роки змінилося 14 учителів) низьку матеріальну забезпеченість. Це важко заперечити, адже навіть, згадуючи роки свого навчання та реформу 1828 р., Михайло Чалий, приміром, характеризував учителів «до реформи»: «люди прежнего закала, при всей кажущейся их несостоятельности, в сравнение с их приемниками: это разносторонность научных знаний и необыкновенная тягучесть и выносливость в труде, за самое скудное, сравнительно с теперешним вознаграждение»⁵². Саме цей мемуарист помічає важливу деталь: постійну й важку працю вчителя (щоденну, крім неділі та свят) і складні побутові умови. Уже напередодні відкриття гімназії виникли проблеми з учителем Іваном Тимоновським, що вів 1-й клас, він часто хворів, і у 1806 р. Халанський заміщав його старшокласниками з училища, врешті Тимоновський узагалі виїхав до Сосниці, звідки надсилав прохання про пансіон і нарікав на своє виснаження⁵³. Так само існує документація про переведення вчителів⁵⁴. Хоча на початку століття в

Новгороді-Сіверському, здавалося, оформився основний склад учителів, іноземці та випускники Харківського університету надовго не затримувалися в провінційному місті, попри враження захоплення про нього.

Окреме питання (й між тим чи не найважливіше) – фінансова підтримка представниками місцевої спільноти училища/гімназії. Це питання було дуже актуальним іще від заснування закладу. Меценатські внески існували й до реформування початку XIX ст. У 90-ті рр. XVIII ст. мали місце кілька цікавих пожертв: так, у 1793 р. маршалок дворянства Стародубського повіту Стахович «доброхотно» офірував 10 рублів, а наступного 1794 р. маршалок Суразького повіту Бороздна пожертвував 100 рублів та дві «книжицы»⁵⁵. 1799 р. для збіднілих дворян в училищі поміщиці Софія Ханенко, Ганна Псел та Марфа Полуботок пожертвували по 10 рублів⁵⁶. Як видно, училищу сприяв і «малоросійський» губернатор Михайло Миклашевський. Зберігся доволі кумедний лист директора Івана Халанського до Михайла Миклашевського від 24 жовтня 1799 р., у ньому перший просить, аби чернігівський столяр Пріз приїхав працювати в закладі й виготовив моделі для навчання студентів механіки. Необхідність цих засобів для учнів він пояснював губернатору користю механіки: «Знание механики в общежитии весьма полезно; ибо мельницы, ворота, домкраты, словом все машины и орудия, без коих в жизни обойтись никак не можно, имеют на механику свое основание, даже и самые ножницы, есть машина, составленная из двух рычагов, гвоздем сомкнутых, который и служит вместо подпоры; а два внутри острые бока или линии, есть два клина, устроенные для раскалывания»⁵⁷.

Брак коштів у досить бідній провінції постійно відчувався, а невеликі пожертви не давали вагомого результату. Реформа освіти початку XIX ст. спричинила появу нових пріоритетів. Насамперед, вона узаконила благодійні внески на освіту. Це досить важлива, однак, складна тема. Імовірно, поява нечесних посередників, своєрідність фінансової системи, неврахованість бюджетних коштів і широке поле для зловживань супроводжували «меценатство».

Ситуація змінилася з проведенням великих освітніх реформ і заохоченням меценатської діяльності, частково це зумовлювалося наявністю в Петербурзі вже згаданого «малоросійського лобі». Першим, хто подав такий приклад, був Йосип Судієнко, що 1804 р. зробив велику пожертву – більше 40000 рублів на «малоросійські училища»⁵⁸. Сама пожертва, вочевидь, пояснювалася певним приватним контекстом: Судієнко був неодружений, проте мав позашлюбного сина Михайла, народженого кріпосною. Батько клопотався про всиновлення та надання нащадкові дворянського звання, а за це обіцяв переказати велику суму на користь «малоросійських училищ» та інших богоугодних закладів. Прохання Судієнка було вирішене позитивно, й чиновник перерахував на користь училищ 44895 рублів⁵⁹. Сума на певний час була притримана й віддана до «Заємного банку» (вочевидь, планувалися особливі, відмінні від загальноімперських, правила для училищ у «Малоросії»⁶⁰), але слугувала початком щедрих пожертв столичних «малоросів» на освітні проекти на Батьківщині. Найістотнішою з них виявилася пожертва близького до Судієнка Іллі Безбородька (на велику Гімназію вищих наук у Ніжині⁶¹). Слід визнати, що насправді будь-які меценатські кроки часто мають раціональні мотиви, зумовлені приватним інтересом, бувають пов'язані з інтригами. Однак, як уже видно з перших великих пожертв, такі кроки заохочувала імперія й сам Олександр Перший. Жертводавців нагороджували орденами (чи коштовностями), їхні вчинки розголошували в численних міністерських повідомленнях та описували в періодичних виданнях; в інших справах такі люди могли розраховувати на сприяння уряду й певні кар'єрні поблажки. Тобто до меценатських кроків не слід ставитися винятково як до прикладу самопожертви, жертводавці мали від цього певний зиск. Однак саме відкритість і заохочення до пожертв допомогли здійснити імперську реформу в освіті й тривалий час певним чином підтримувати освітню галузь.

Офіри Новгород-Сіверському училищу були різними⁶². Наприклад, одна з найчастіше згадуваних у джерелах – та, що подарував училищу міщанин і різного діла майстер Аверкій Агафонов (з Климівської слободи Новомістського повіту). Майстер

пожертвував училищу золочену раму для портрета імператора Олександра (між тим, що досить невласиво, портрет царя намалював учитель малювання Лев Кочнев) і ще дві рами: одну для портрета імператриці Катерини, а другу для зображення невідомої йому особи: «для знаменитой особы известной токмо одному господину Директору сего училища»⁶³. «Начальство училищное признало такое пожертвование достойным особенной признательности, судя по званию и состоянию Агафонова»⁶⁴.

Сам проект гімназії в Новгороді-Сіверському та відкриття закладу спричинили істотне збільшення кількості пожертвувань. Під час відкриття гімназії в 1808 р. було зроблено чимало пожертв: від дворянського маршалка Федора Григоровського (50 р.), колезького радника Андрія Міллера (50 р.); майор Іван Кошкін подарував електричну машину з повним прибором і мікроскоп. Проте найцікавішою в переліку видається згадка про невідому особу, що офірувала 200 р.⁶⁵: така анонімність – підстава говорити про меценатство в чистому вигляді.

Іще одна жертва кінця 1807 р. викликає низку питань. Ідеться про те, що Марфа Полуботок дала 300 рублів на користь «Новгород-сіверської гімназії», а потім іще 1000 рублів, відданих під проценти. У жовтні 1807 р. дружина померлого бунчукового товариша Марфа Полуботок, що вже робила невеликі офіри, «обрадувана» успіхами учнів в училищі й тим фактом, що 40 із них згодом займатимуться в новій гімназії, почала жертвувати кошти на купівлю книжок і роздавання цих книжок найбільш бідним учням. Далі меценатка пообіцяла (й дотримала обіцянки) подарувати в січні ще тисячу рублів, аби утримувати на відсотки одного з вихованців-дворян⁶⁶. Документи засвідчують, що Іван Халанський здійснив досить удачу фінансову операцію. Пожертвувану тисячу рублів було віддано під відсотки поміщику Глухівського повіту Івану Носенку, крім закладної, останній зобов'язувався офірувати на користь училища по 50 рублів та головне, він мав на відсотки «квартирою і столом» утримувати одного з «недостаточних» учнів⁶⁷. Проте через деякий час Іван Носенко помер, а відсотків його дружина не вносила, і в справу повинен був утрутитися Харківський університет, адже 26 березня 1813 р. закінчився термін закладної⁶⁸.

Отже, говоримо про те, що мали місце певні фінансові оборудки з офірованими коштами, хоча в загальній документації йшлося про «благородну мету». Умови, в яких були зроблені пожертви, та цілі цих офір складно проаналізувати; тож роль тогочасних пожертв на навчальні заклади не слід переоцінювати. Однак в історії Новгород-Сіверського училища був іще один цікавий щодо меценатства момент: майор Константинович викладав у 1803–1805 рр. французьку мову та прагнув створити пансіон⁶⁹, фінансовий бік його роботи неясний, викладач стверджував, ніби навчає слухачів безкоштовно.

Вибір Новгород-Сіверського центром навчання не є однозначним. З одного боку, це було маленьке місто (досить випадкове як для адміністративного центру) в бідному регіоні, де мала місце станова обмеженість еліти. Але освіта як основний комунікативний аспект відіграла щодо Новгород-Сіверського надто важливу роль. Зі своїм минулим містечко вступало в часи Романтизму, де важили якраз ті риси, котрі мав Новгород-Сіверський. Саме ними місто якісно вирізнялося серед багатьох інших. Напевно, це частково було пов'язане з друком і поширенням «Слова о полку Ігоревім», де головним героєм був новгород-сіверський князь. Потреба в історичному зображенні міста посприяла й тому, що відомий філантроп і шанувальник минувшини граф Микола Рум'янцев подарував книжки для бібліотеки гімназії 1816 р., бо учитель Петро Левицький брався написати історію Новгород-Сіверського князівства й скаржився на брак літератури⁷⁰.

Найважливішими в характеристиці майбутнього Новгород-Сіверської гімназії виявляться чинники, на які мало зважають, але котрі напряму пов'язані з розвитком освіти. Йдеться про легендарне історичне минуле, живописну природу, річку. Власне, це наводить на думку про природне навчання – виховання в саду, що було однією з основних засад педагогіки Еміля Руссо. Харків виявиться абсолютно непридатним для образу такого університетського міста, оскільки брудний, занедбаний, «без історії» та з «убогими» водоймами. У 1814 р. постала істотна проблема переведення

університету з Харкова до іншого міста, про що згадує харківський професор Крістоф Дітріх Ромель⁷¹. Цей казус, ясна річ, пов'язаний із війною 1812 р., корупційним скандалом довкола ректора Афанасія Стойковича й тим, що університет залишила німецька професура. Ілля Тимковський, котрий пішов із посади професора й головного візитатора університету, також не втримався від зауважень, адресованих, вочевидь, до Віктора Кочубея та Міністерства внутрішніх справ⁷². Характеристика українських міст, подана Тимковським, дуже цікава, однак протектор і майбутній директор Новгород-Сіверської гімназії однозначно надає пріоритет Києву. Але насправді, за спогадами найяскравіших випускників гімназії Михайла Максимовича, Костянтина Ушинського чи Михайла Чалого⁷³, новгород-сіверська природа та дух минулого були значущими аргументами на користь Новгорода-Сіверського. У день урочистого відкриття гімназії 29 червня 1808 р. новий учитель німецької мови Михайло Білевич навіть виголосив промову (німецькою мовою!) про вплив «приємного місцезнаходження на розумові здібності людини», а Танков, залишений учителем у повітовому училищі, прочитав оду про велике щастя Новгорода-Сіверського мати нові навчальні заклади⁷⁴. До таких думок тяжів, власне, і майбутній директор гімназії Ілля Тимковський, розповідаючи в 20-х рр. XIX ст. про переваги Новгорода-Сіверського над Ніжином⁷⁵. Загалом Тимковський дуже захоплено описує принади Новгорода-Сіверського як навчального центру: «мирное состояние населения, чистый воздух разведенных садов, река», «достаток лесу и продовольствия» й те, що в гімназії навчалися вихідці з кращих родин із дев'яти навколишніх повітів і навіть із Курської та Орловської губерній⁷⁶. Новгород-Сіверський дуже підходив для ролі освітнього центру впродовж тривалого часу, хоча, слід констатувати, місто почало занепадати із 40-х рр. XIX ст.: нові реформи після відкриття Київського навчального округу відводили містечку, далекому від центрів, другорядну роль.

Окрім цього, зауважуємо суперечливі речі й щодо місцевої освітньої книгозбірні. У Новгород-Сіверському училищі, а потім і гімназії, було зібрано досить велику бібліотеку. Боротьба за отримання та утримання книжок постійно супроводжує історію цього навчального закладу. Поповнення бібліотеки училища почалося одразу після його заснування. Найвідомішою пожертвою стала частина бібліотеки родини Ханенків (193 книжки), принаймні довкола цього велося листування й існувало чимало відписок⁷⁷. Слід визнати, мали місце прагнення училищного і університетського керівництва бодай частково позабирати книжки з бібліотеки Новгород-Сіверської гімназії⁷⁸. Велика бібліотека, вочевидь, містила рукописи та стародруки й, напевно, могла бути базою для створення найвідомішого українського твору першої третини XIX ст. – «Історії русів»; так само багатою була й книгозбірня Спаського монастиря. Але стан бібліотеки не був надто гарним; Іван Лобойко в спогадах про своє вчителювання в 1810–1811 рр. в Новгород-Сіверській гімназії зазначав: «Но в каком жалком состоянии была эта библиотека. Многие окна были разбиты и заставлены огромными фолиантами, чтобы защитить прочие книги от дождя»⁷⁹. Та й теза про те, що в бібліотеці було багато книжок, радше «історична»: за офіційним реєстром у рік перетворення училища на гімназію (1809) в бібліотеці містилося 423 назви книжок (625 примірників)⁸⁰, тобто це була доволі невелика книгозбірня. Хоча, слід визнати, що на даному просторі наявність такої бібліотеки була неабияким прецедентом, надалі вона стала взірцем, вагомою базою для тогочасного навчального процесу.

Іще одна дуже важлива деталь (особливо в контексті романтичних тенденцій), що поєднує Новгород-Сіверський із університетським Харковом – прикордонність. Неподальк від міста знаходилися старообрядницькі слободи й Стародубщина з досить своєрідним за етнічним складом населенням, дрібне місцеве шляхетство зберігало звичай ще з «Польщі». Тут наче сходилися українські, російські, білоруські поселенці. Але саме зіткнення із «чужим» підкреслювало власне. Про це пізніше яскраво висловлювався Михайло Чалий, теж учень Новгород-Сіверської гімназії, підкреслюючи українськість, відчутну при спілкуванні з дідом та окремими ремісниками⁸¹. Місто й околиці були суголосні впливу романтизму на вчителів та учнів. До всього, саме Сіверщина залишалася частиною колишньої Гетьманщини, де оформлювалася «нова

шляхта», неподалік від Новгород-Сіверського знаходилися гетьманські столиці Глухів та Батурин, привілля дрібної шляхти на Стародубщині. Для цієї категорії населення здобуття «гімназійної» освіти було засадниче й необхідне – і не лише для майбутньої кар'єри: саме ця вища верства мала власне бачення минулого та була свідомо своєї винятковості, на її ідеології почасти й виростав український рух.

В учительському середовищі йшлося про перетин двох традицій (представників Києво-Могилянської академії чи колегій і перших випускників Харківського університету, що довго не затримувалися в містечку). Приміром, професор, зять Халанського, Ілля Тимковський запам'ятався як латиніст, що вільно володів мовою, не притаманною новому учительству⁸².

Говорячи про успіхи й невдачі освітніх ініціатив на території колишньої Гетьманщини, маємо визнати, що Новгород-Сіверське училище/гімназія стоїть дещо осторонь від багатьох навчальних закладів і складає за документацією дуже позитивне враження. Поза сумнівом, таке враження пов'язане з багаторічною діяльністю директора Івана Халанського й низкою інших чинників, зокрема тим, що провінційність і віддаленість від великих центрів Києва та Харкова відіграли свою роль, а відтак вплив і нагляд державних структур були меншими. У цьому контексті необхідно зауважити, що навчальний заклад був найбільшою установою, чимало значив для самого містечка й довколишньої спільноти. Однак саме провінційність і брак відповідних державних ініціатив не давали училищу змоги стати чимось більшим, ніж гімназія, хоча, зробившись директором 1826 р., Ілля Тимковський хотів трансформувати Новгород-Сіверську гімназію «по старым нравам, принадлежащих университетам», як відоме Демидовське Ярославське училище, дещо змінивши процес навчання й набори учнів⁸³. Але це прагнення так і лишилося мрією. Вивчаючи історію Новгород-Сіверської гімназії (училища), учергове натрапляємо на дуже цікаві проекти й перспективи, що не змогли зреалізуватися через відсутність потрібного державного втручання, та водночас є своєрідним прикладом успіху навчальних ініціатив у «провінції».

1. Так Ілля Тимковський характеризує Новгород-Сіверський, згадуючи зустріч із графом Миколою Рум'янцевим орієнтовно 1816 р.

Шугуров Н. Илья Федорович Тимковский, педагог прошлого времени / Н. Шугуров // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXV. – № 10. – С. 90.

2. Сбитнев И. Новгород-Северский / И. Сбитнев // Отечественные записки. – 1828. – Т. 34. – № 4. – С. 105–137; № 5. – С. 313–346.

3. Андрияшев А. Материалы для истории учебных заведений Черниговской губернии с 1789 по 1832 г. / А. Андрияшев. – К., 1865; Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии / М. Сухомлинов // Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – № 8. – С. 1–94.

4. Панаженко И. Историческая записка о Новгород-Северской гимназии / И. Панаженко. – Киев, 1889.

5. Мірошніченко Ю. Р., Федірко А. М. Новгород-Сіверська гімназія – alma mater Сіверського краю (1808–1918) / Ю. Р. Мірошніченко, А. М. Федірко. – К., 2014.

6. Окремі справи : Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІРНБУВ). – Ф. II. – Спр. 3615, 3697, 3703, 3704, 3705 тощо.

7. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (ЦДІАК України). – Ф. 2162.

8. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 667. – Оп. 283.

9. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. 229, ф. 92.

10. Российский государственный исторический архив (РГИА). – Ф. 730, оп. 1. – дд. 126, 127.

11. Максимович М. Автобиография / М. Максимович // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVI. – С. 325–326; Чалый М. Воспоминания / М. Чалый // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – № 1. – С. 1–40; № 2. – С. 388–402; № 3. – С. 613–644, Т. XXV. – № 4. – С. 74 – 92; Ушинский К. Д. Воспоминание об обучении в Новгород-

- северской гимназии / К. Д. Ушинский // Собрание сочинений. – Москва-Ленинград, 1952. – Т. 11. Материалы биографические и библиографические. – С. 45–58.
12. Сбитнев И. Новгород-Северский / И. Сбитнев // Отечественные записки. – 1828. – Т. 34. – № 4. – С. 121.
13. Там само. – С. 110.
14. Мірошніченко Ю. Р. Новгород-Сіверська гімназія / Ю. Р. Мірошніченко, А. М. Федірко. – С. 33.
15. Описание дел архива Министерства народного просвещения / под ред. С. Ф. Платонова и А. С. Николаева. – СПб., 1917. – Т. 1. – С. 40–41.
16. Сбитнев И. Новгород-Северский / И. Сбитнев // Отечественные записки. – 1828. – Т. 34. – № 4. – С. 125.
17. Мірошніченко Ю. Р. Новгород-Сіверська гімназія / Ю. Р. Мірошніченко, А. М. Федірко. – С. 34–35.
18. Там само. – С. 36.
19. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 230. – Арк. 10.
20. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Упорядник Т. Ананьєва. – Київ : Наукова думка, 1997. – С. 110.
21. ІРНБУВ. – Ф. III, спр. 7180. – Арк. 1 і зв.
22. ІРНБУВ. – Ф. II, спр. 3615. – Арк. 1 і зв.
23. Описание дел архива Министерства народного просвещения / под ред. С. Ф. Платонова и А. С. Николаева. – СПб., 1917. – Т. 1. – С. 298.
24. Там само. – С. 300.
25. РГИА. – Ф. 730, оп. 1, д. 126. – лл. 33 – 34.
26. Неосуществившийся университет в Новгород-Северске // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – № 3. – С. 592–597.
27. Там само. – С. 595.
28. Шугуров Н. Илья Федорович Тимковский, педагог прошлого времени / Н. Шугуров // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXV. – № 10. – С. 90.
29. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 10. – Арк. 1.
30. Адрияшев А. Материалы для истории учебных заведений Черниговской губернии с 1789 по 1832 г. / А. Адрияшев. – К., 1865. – С. 49.
31. ІРНБУВ. – Ф. III, 4915. – Арк. 1–2.
32. РГИА. – Ф. 730, оп. 1, д. 126. – лл. 31 и об.
33. РГИА. – Ф. 730, оп. 1, д. 126. – лл. 18.
34. Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии / М. Сухомлинов. – С. 31–32.
35. Чалый М. Воспоминания / М. Чалый // Киевская старина. – 1889. – Т. XXV. – № 4. – С. 75.
36. ДАХО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 1. – Арк. 302.
37. Кравченко В. Університет для України / Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – Київ, 2011. – С. 95, 130.
38. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 38. – Арк. 1–2.
39. Мірошніченко Ю., Федірко А. Новгород-Сіверська гімназія / Ю. Мірошніченко, А. Федірко. – С. 47, 49.
40. ІРНБУВ. – Ф. III, спр. 4915. – Арк. 1–2.
41. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 62. – Арк. 5–6.
42. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 62. – Арк. 1.
43. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 5. – Арк. 1 – 6.
44. Панащенко И. Историческая записка. / И. Панащенко. – С. 27.
45. Историко-филологический факультет университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под редакцией М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. – Харьков, 2007. – С. 146.
46. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 2. – Арк. 14.
47. Чалый М. Воспоминания / М. Чалый // Киевская старина. – 1889. – Т. XXV. – № 4. – С. 76.
48. ДАХО. – Ф. 92, оп. 1, спр. 52. – Арк. 12.

49. Ушинский К. Д. Воспоминание об обучении в Новгород-Северской гимназии / К. Д. Ушинский. – С. 50.
50. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 174. – Арк. 1–2.
51. Панащенко И. Историческая записка / И. Панащенко. – С. 32.
52. Чалый М. Воспоминания / М. Чалый // Киевская старина. – 1889. – Т. XXV. – № 4. – С. 80.
53. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 2. – Арк. 1, 3, 14, 33.
54. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 3. – Арк. 1, 28, 36.
55. ДАЧО. – Ф. 92, оп. 1, спр. 52. – Арк. 6, 16.
56. Мірошніченко Ю. Новгород-Сіверська гімназія / Ю. Мірошніченко, А. Федірко. – С. 37.
57. ІРНБУВ. – Ф. II, спр. 3614. – Арк. 1 і зв.
58. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. – Спб, 1904. – Т. 1. – Царствование императора Александра I, 1802–1825. – С. 266.
59. Чухно В. Осип Степанович Судієнко та його благодійні справи // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 99.
60. Разные известия по части народного просвещения за 1804 г. // Периодическое сочинение о успехах народного Просвещения. – № VII. – С. 72.
61. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. – Спб, 1904. – Т. 1. – Царствование императора Александра I, 1802–1825. – С. 429.
62. Мірошніченко Ю. Новгород-Сіверська гімназія / Ю. Мірошніченко, А. Федірко. – С. 60–61.
63. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 62. – Арк. 4 і зв.
64. Разные известия по части народного Просвещения 1806 г. // Периодическое сочинение о успехах народного Просвещения. – № XVII. – С. 87.
65. Разные известия по части народного Просвещения за 1809 г. // Периодическое сочинение о успехах народного Просвещения. – № XXII. – С. 195.
66. Разные известия по части народного Просвещения 1807 г. // Периодическое сочинение о успехах народного Просвещения. – № XX. – С. 276.
67. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 15. – Арк. 15, 16.
68. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 83. – Арк. 1, 2, 9.
69. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 30. – Арк. 1, 3, 4.
70. Мірошніченко Ю. Новгород-Сіверська гімназія / Ю. Мірошніченко, А. Федірко. – С. 70–71.
71. Роммель Кр. Д. Спогади про моє життя та мій час. – Харків, 2002. – С. 126.
72. ІР НБУВ. – Ф. II, спр. 3700. – Арк. 2 зв. і 3.
73. Максимович М. А. Автобиография / М. А. Максимович // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVI. – № 9 (сентябрь). – С. 325; Ушинский К. Д. Воспоминания об обучении в Новгород-Северской гимназии / К. Д. Ушинский // Собрание сочинений. – Москва-Ленинград, 1952. – Т. 11 (Материалы биографические и библиографические). – С. 52–53; Чалый М. К. Воспоминания / М. К. Чалый // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – № 1. – С. 20–21.
74. Разные известия по части народного просвещения за 1809 г. // Периодическое сочинение о успехах народного Просвещения. – № XXII. – С. 194 – 195.
75. Шугуров Н. Илья Федорович Тимковский, педагог прошлого времени / Н. Шугуров // Киевская старина. – 1891. – Т. 10. – С. 90.
76. ІР НБУВ. – Ф. II, спр. 3705. – Арк. 1.
77. ДАЧО. – Ф. 92, оп. 1, спр. 52. – Арк. 9 зв., 10 зв., 15 зв., 16.
78. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 21. – Арк. 1. – 5; ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 89. – Арк. 1–2.
79. Лобойко И. Н. Мои воспоминания. Мои записки / И. Н. Лобойко. – М., 2013. – С. 38.
80. Панащенко И. Историческая записка о Новгородсеверской гимназии / И. Панащенко. – С. 16–17.
81. Чалый М. Воспоминания / М. Чалый // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – № 1. – С. 7, 16.

82. Ушинский К. Воспоминание об обучении в Новгород-Северской гимназии / К. Ушинский. – С. 46–47.

83. ІР НБУВ. – Ф. ІІ, спр. 3705. – Арк. 1 і зв.

В статье идет речь о роли образовательного заведения в Новгороде-Северском. Взаимодействие директора главного училища Ивана Халанского и выходцев из Украины в Петербурге помогло сохранить учебное учреждение после административной реформы в 1796 г. В свою очередь Иван Халанский выдвинул ряд проектов относительно преобразования училища под тогдашние потребности как начальной школы для семинарий или кадетских корпусов или создания в Новгороде-Северском университета. Однако успешность учебного заведения лишь привела к открытию в городе гимназии и сохранению училища в 1808 г. И училище, и гимназия зависели от многочисленных пожертвований, однако подробности и реализация тех офир достаточно противоречивы. Влияние тех заведений на местное сообщество и на сам город Новгород-Северский очень большое. Удачное расположение, отдаленность от основных центров, хорошая библиотека и умелое руководство, однако, сочетались с нехваткой ресурсов для реализации масштабных проектов.

Ключевые слова: гимназия, образование, меценатство, образовательные реформы, провинция.

Masliychuk Volodymyr.

«In the small city, mountainous, healthy, beautiful and as a gymnasium owned» (Novhorod-siversky school (Gymnasium) of the late XVIII-early XIX century)

The article talks about the role of the educational institution in Novhorod-seversky. The interaction of the Director of the main school of Ivan Khalansky and immigrants from Ukraine in St. Petersburg have helped save the school after the administrative reform in 1796. Ivan Khalansky put forward a number of projects concerning the adaption of the College under the needs as an elementary school for seminaries or Cadet Corps or creation a university in Novhorod-siversky. However, the success of the school has led to the opening in the gymnasium for the preservation and the school in 1808, and school, and the school depended on numerous donations, however, the details and the implementation of those ofir are quite contradictory. The impact of those institutions to local community and city Novhorod-siversky is very large. Good location, distance from major centres, good library and skillful leadership combined with the lack of resources for the implementation of large-scale projects.

Key words: Gymnasium, education, patronage, education reforms, province

З ІСТОРІЇ ОХОРОНИ СТРИЖНЯ (за матеріалами справи № 112 ДАЧО)

Стаття присвячена спробам побудови на р. Стрижень салотопного заводу у 1910-1912 рр. Незважаючи на економічну доцільність підприємства, будівництво було заборонено міською владою та згодом сенатом у зв'язку із його екологічною небезпекою для міста та річки.

Ключові слова: екологія, виробництво, захист навколишнього середовища, Чернігів.

Річка, яка протікає через місто, розділяє його, може вважатися природною перешкодою для жителів. Із покоління в покоління формується особливий статус мешканців Чернігова «з річкою», формується розуміння важливості не лише використання цього географічного феномену, але і збереження та відновлення ресурсного потенціалу об'єкта.

Події, що відображені у справі № 112 будівельного відділу Чернігівського губерньського управління, маловідомі не лише широкому загалу небайдужих до історії міста, а й краєзнавцям та історикам. Вони стосуються, мабуть, однієї з перших спроб захисту річки від антропогенного впливу, яка набула загальноімперського масштабу.

11 червня 1910 р. на стіл начальника будівельного відділу Чернігівського губерньського управління* лягло «Прошение» від чернігівського міщанина Георгія Михайловича Мацка.

У заяві йшлося: «Представляю при этом проект на устройство мыловаренного, салотопного и кишечного заведения, предположительно к устройству на земле принадлежащей мне и находящейся по Халывинскому шляху по дороге на с. Масаны, прошу покорнейше Губернское Правление разрешить мне таковое устройство»¹. Слід зазначити, що північна околиця міста на початку ХХ ст. проходила по лінії від північного кута Єврейського кладовища у напрямку нинішньої вулиці Декабристів (на північ), до перетину з вул. Боженка і на північний схід до р. Стрижень.

15 липня 1910 р. з'являється рапорт Чернігівського повітового урядника**. Оскільки до обов'язків тодішньої поліції входило багато невласливих їй функцій, то першою інстанцією у цій справі стала саме вона. Рапорт з'являється після перевірки на місцевості. У ньому йдеться про те, що ділянка землі, яку Г. М. Мацко придбав у дворянки Марії Григорівни Іващенко, «находится в 100 шагах от Чертореевского рва и прилегает к Любечскому почтовому тракту на протяжении 30 саж. Шириною в 20 саж.»². Навколо цієї ділянки, крім землі вищезазначеної М. Г. Іващенко, були землі «жителя села Масанов Александра Гаймановского и разных крестьян дер. Котов, которые (т.е. участки) уже распроданы разным лицам, образовавших там поселение состоящих более чем из 20 дворов, при чем число дворов постепенно увеличивается»³. Далі у рапорті озвучувалася думка про недоцільність побудови заводу на Стрижні та можливі негативні наслідки функціонування заводу: «Если просьба Мацко о разрешении ему устройства этих заведений будет удовлетворена,

* Вик. справи губерньського інженера Дмитро Дмитрович Афанасьєв, колезький радник, до кінця справи дослужився до чину статського радника. Молодший інженер – Ромео Ромулович Фельдбах, без чину. Вик. справи губерньського архітектора – Татевос Туманович Ярамишянц за роки, коли проходила ця справа, вислужився з чину титулярного радника до чину колезького асесора.

** Чернігівський повітовий урядник колезький радник Сергій Максимович Максимовський.

© Кириченко Владислав Віталійович – методист Центру туристично-оздоровчої та виховної роботи з дітьми та молоддю (м.Чернігів).

то отбросы с заводов будут заражать воздух зловонием, и сами заводы могут служить очагом заразы, что естественно послужит препятствием к заселению прилегающих к заводам участков... Кроме предполагаемых к устройству Георгием Мацко заводов, возле земли Иващенко на другой стороне Чертореевского рва существует кишечный завод при городских бойнях, отбросы с которага, попадая в Чертореевский ров, во время дождя относятся водою в р. Стрижень около Казарменного участка и заражают воду, почему местные жители возбуждают ходотайство о переводе завода в другое место..., если же будут устроены заводы Мацко, то находясь между жилыми постройками и вблизи большой дороги, они еще более вредно будут действовать на санитарное состояние прилегающей местности, а также привлекать стаи бродячих собак, которые будут нападать на прохожих»⁴.

Проти цього будівництва різко виступила і сама М. Г. Иващенко, при цьому вона наголошувала, що хоче подарувати місту прилеглу до майбутнього будівництва ділянку землі «...для сооружения храма в память 1000-летия г. Чернигова»⁵, а також жителі навколишніх сіл. Із рапорту зрозуміло, що в результаті проведення неофіційного розслідування «проситель Мацко» вірогідніше за все був тільки підставна особа в цій справі («... есть никто иной как подставное еврейми лицо, т. к. он сам в устройстве завода не нуждается и избран для этого еврейми, после отказа в разрешении еврейю Айзиновичу устроить на земле Иващенко такой-же завод»⁶). Підтвердженням цього є факт спроби купити землю у М. Г. Иващенко для будівництва подібного закладу. У заяві на ім'я Чернігівського повітового урядника від 5 липня 1910 р. Марія Григорівна Иващенко писала: «Мне ранее предлагали большие деньги в сравнении со стоимостью земли, что бы я продала в урочище Черторей участок земли под устройство завода, но я не согласилась...»⁷.

Так чи інакше, але чернігівський повітовий урядник відписав губернському управлінню: «По моему мнению ходатайство Мацко не заслуживает уважения»⁸.

16 липня 1910 р. будівельний відділ губернського управління направив в лікарняний відділ доповідну записку з проханням дати «свое заключение не будет ли означенные заведения приносить вред в санитарном отношении...»⁹.

2 серпня 1910 р. на ділянку на підставі припису лікарняного відділу губернського управління від 28 липня 1910 р. № 42/5 виїхала комісія, щоб на місці розібратися і дати оцінку. У її склад потрапили чернігівський повітовий урядник, виконуючий обов'язки чернігівського повітового лікаря*, чернігівський міський лікар**, поняті – селяни Микита Шой і Тимофій Кот¹⁰.

20 серпня Мацко написав чергову заяву до повітової поліцейської управи. У ній він надав креслення печі під котли. Це була піч системи Люшина, «...одобрена Императорским Техническим обществом»¹¹, процес спалювання газів у якій унеможливував, по словах Мацко, «появлению зловоний». Також додавалися креслення відстійників та підвалів для зберігання сирого матеріалу та кишок. «...Вследствие изложенного покорнейше прошу Полицейское Управление не отказать в своем отзыве строительному отделению на предмет разрешения устройства мною завода»¹² – закінчував свою заяву Мацко.

20 листопада 1910 р. чернігівський повітовий урядник та виконуючий обов'язки чернігівського повітового лікаря зробили висновок, що «...устройство упомянутого завода не может быть допущено с санитарной точки зрения», як головний мотив приводиться теза, що побудова заводу призведе до «...загрязнения реки Стрижня отбросами производства»¹³.

Але і Мацко даремно часу не гаяв. Мабуть, була проведена певна робота з фігурантами справи, і 14 жовтня 1910 р. в «Протоколе Совещательного Присутствия Врачебного Отделения Черниговского Губернского Правления» читаємо: «...Врачебное Отделение Черниговского Губернского Правления рассмотрев по сути вопроса находит, что устройство означенных заведений по прилагаемым планам и системам может быть разрешено по следующим основаниям:

* В. о. Чернігівського повітового лікаря, статський радник Володимир Петрович Демидович.

**Чернігівський міський лікар, титулярний радник Марк Якович Гармізе.

- проезжая дорога вблизи заводов не может служить препятствием к их открытию ни в каких отношениях;

- при существующей при заводе системах сжигания отходов и периодического вывоза их за пределы Чертореевского оврага, завод не может загрязнять отбросами производства;

- как городская бойня так и ближайшие к заводам жилые постройки х. [хутора] Иващенкова расположены не ближе 1 версты от проектируемых заводов, что и может считаться достаточным расстоянием в санитарном отношении. А потому Врачебное Отделение определяет записать об этом в протокол, копию которого с чертежами и актом осмотра препроводить в Строительное отделение»¹⁴. Протокол був підписаний в.о. лікарського інспектора*.

Насправді в «Протоколе Совестьного Присутствия Врачебного Отделения Черниговского Губернского Правления» були не зовсім точні дані. До справи № 112 додано план міста Чернігова 1908 року. Це доволі відомий історикам план «В память 1000 летия г. Чернигова»¹⁵, випущений в Києві, друкарня С. В. Кульженка. Але до верхньої рамки плану, приєднаний аркуш цупкого паперу, на якому зроблено додаток із зображенням місцевості під забудову заводу, місця під забудову житлового масиву, дороги й інше. Тобто Черторейський яр, хутір Иващенко, землі, які забудовуються, Казарменний наділ, дороги на Любеч, Гомель, с. Білоус, а також ділянка, на якій планувалося будівництво кишкового та салотопного заводу, були означені літерою А. Зображений план виконаний у тому ж масштабі, що і основний план («в английском дюйме 100 сажений»), а ще на ньому позначено кроки від заводу до певних об'єктів. Тому маємо відстань від кута ділянки заводу до краю Черторейського яру – 103 сажень, до «ближайшей хаты, 3-й от дороги х. Иващенко – 330 сажений, до угла ближайшего строящегося для г.г. офицеров каменного дома – 717 сажений», тобто до краю яру та до будівель відстань набагато менша за 1 версту (1 верста – 500 сажнів, 1 сажень – 2,1336 м.). Мабуть, «Врачебное Отделение Черниговского Губернского Правления» або не знало про цю карту, або свідомо давало невірні дані. Хоча, не виключено, що цей додаток до плану 1908 року міг з'явитися після 14 жовтня 1910 р.

2 листопада 1910 р. на ім'я чернігівського губернатора був отриманий лист від тим. командуючого 176-піхотного Переволоченського полку, який квартирувався в Чернігові**: «Мещанин Г. М. Мацко, возбудил ходатайство о разрешении построить ему кишечно-очистительный и мыловаренный заводы на участке земли... расположенном возле казарм, жилых помещений и вновь строящихся офицерских флигелей. Так как вышеуказанные заводы будут распространять зловоние и заразу, что будет сильно отражаться на здоровье чинов вр. вверенного мне полка и семейств г.г. офицеров, то не найдете ли Вы, Ваше Превосходительство, возможность отклонить разрешение на постройку вышеупомянутых заводов вблизи казарменного участка»¹⁶.

21 грудня 1910 р. відбулося засідання будівельного відділу Чернігівського губерньського правління. На ньому прийняли рішення, яке не дозволило здійснитись масштабному забрудненню Стрижня. У «Протоколе Совестьного Присутствия Строительного Отделения Черниговского Губернского Правления» відзначено: «...Определили: в ходатайстве Мацко о разрешении устройства мыловаренного, кишечного и салотопного заведений отказать, о чем с возвращением чертежей объявить ему через Черниговского Полицмейстера под расписку, которая должна быть представлена в Губернское Правление»¹⁷. Про це рішення 22 грудня 1910 р. повідомили чернігівського поліцмейстера*** (циркуляр № 2908)¹⁸, чернігівського урядника (циркуляр № 2907)¹⁹, командира 176 піхотного Переволоченського полку (циркуляр № 2906)²⁰. А сам Георгій Михайлович Мацко отримав повідомлення про відмову під розписку 3 січня 1911 р.²¹.

Здавалося, крапка поставлена. Але ці події ще розтягнуться майже на два роки.

* Вик. справи губерньського лікарського інспектора – доктор медицини, статський радник Микола Дмитрович Судьменев.

** Командир 176 Переволоченського піхотного полку, полковник Сергій Іванович Гаврилов.

*** Чернігівський поліцмейстер – вик. справи, статський радник Микола Пилипович Павлінський.

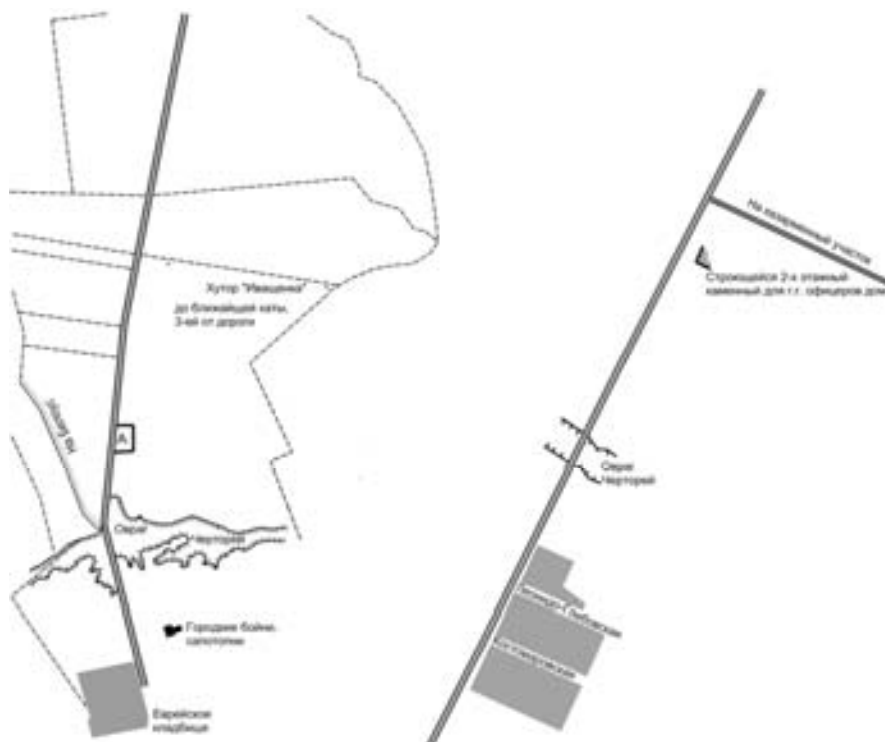
22 лютого 1911 р. Мацко подав «прошение, о выдаче копии постановления Губернского Правления об отказе строительства завода... необходимой для представления в Сенат»²². Мабуть, версія про Мацко як підставну особу, все-таки підтверджувалась. Подання та розбори заяв не з дешевих, тому скоріше за все сплачувалися кошти на це не з кишені прохача. Наприклад, лише за подання про видачу копії він заплатив 40 коп. Для порівняння – пшеничний хліб коштував 3-4 коп., м'ясо 1 гатунку – 16 коп. за фунт (409,5 грама), пара черевиків від 50 коп. до 1 руб., зарплата гончара – 30-40 руб. за рік, вчителя – 250 руб., столяра – 90-100 руб. за рік. Так чи інакше, але 26 березня 1911 р. скаржник відправив рапорт за № 743 зі скаргою в «Правительствующий Сенат»²³.

Проходить ще два роки, і 14 жовтня 1913 р. з'являється «Указ Его Императорского величества, и правительствующего Сената» Чернігівському губернському правлінню. Власне кажучи, цей документ поставив останню крапку у справі захисту Стрижня від зливу в нього відходів: «Правительствующий Сенат находит, что согласно рапорта Министерства Внутренних Дел, от 3-го октября 1912 года за № 959, ...устройство заводов обрабатывающих сырые животные продукты... не может быть разрешаемо вблизи населенных мест, поблизости проезжих дорог, пастбищ и водоемов, так как такое разрешение шло бы совершенно в разрез с стремлением правительственных и общественных органов к улучшению санитарных условий населенных мест.

Обращаясь к данному случаю, видно, что участок расположен в ½ версты от Чертореевского оврага, в который стекают весенние воды (а следовательно и дождевые), и из него направляются в р. Стриженю. Следовательно, не устраняет возможность загрязнения этой реки отбросами с завода и заражением ея. Уже это одно обстоятельство исключает возможность удовлетворения ходатайства Мацко.

Правительствующий Сенат определяет: – жалобу Мацко оставить без последствий. О чем, для объявления просителю и в разрешение рапорта, от 26 марта 1911 г. за № 743, Черниговскому Губернскому Правлению послать указ, каковым уведомить и Министерство Внутренних Дел на рапорт, от 3-го октября 1912 г. за № 959»²⁴.

20 листопада 1913 р. Г. М. Мацко дав розписку «г. Приставу 2 части г. Чернигова в том, что присланный при предписании Строительным Отделом Черниговского Гу-

бернского Правления от 2 ноября 1913 г. за № 3352 Указ Правительствующего Сената от 14 октября 1913 г. за № 11446 мне сего числа объявлено, в чем и подписуюсь»²⁵. У справі № 112 з'являється останній документ — рапорт до сенату. «Во исполнения Указа, от 14 октября сего года за № 11446, Губернское Правление имеет честь донести, что указ этот объявлен мещанину Григорию Мацко под расписку, от 20 ноября 1913 г.

И. д. Губернатора Матвеев

Вице-Губ. старший Советник Баршевский

И. д. Губернский Инженер Афанасьев»²⁶.

Отже, спроба Мацко або осіб, які стояли за ним, побудувати на Стрижні салотопний завод закінчилася невдало. Незважаючи на всі їхні спроби довести екологічну безпечність проєктованого заводу, місцева влада, а потім і сенат не підтримали цього проєкту.

Особливо слід звернути увагу на обґрунтування заборони будівництва. Головним аргументом проти даного будівництва була екологічна небезпека від заводу і забруднення Стрижня.

1. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО).– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 1зв.

2. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 3зв.

3. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 3зв.

4. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 4зв.

5. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 4зв.

6. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 4зв.

7. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 5зв.

8. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 4зв.

9. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 6зв.

10. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 8зв.

11. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 31зв.

12. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 9зв.

13. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 10зв.

14. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 12зв.

15. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 32зв.

16. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 13зв.

17. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 16зв.

18. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 17зв.

19. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 18зв.

20. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 19зв.

21. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 20зв.

22. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 21зв.

23. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 27зв.

24. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 28зв.

25. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 29зв.

26. ДАЧО.– Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 35зв.

Статья посвящена попытке построить салотопный завод в Чернигове на реке Стрижень в 1910-1912 гг. Несмотря на экономическую выгоду от предприятия, стройка была запрещена городскими властями, а потом и сенатом. Причиной запрета была экологическая опасность завода для города и реки.

Ключевые слова: экология, производство, защита окружающей среды, Чернигов.

The article is devoted to the project of construction of the lipid plant in Chernihiv near the Stryzhen River in 1910-1912th. Despite of economic benefits of the plant, it was forbidden by the local authorities and by Senat because of plants' ecological danger for the town and river.

Keywords: ecology, industry, environmental protection, Chernihiv.

Віктор Міщанин

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ З БІОГРАФІЇ ОЛЕКСАНДРА КИР'ЯКОВА

У статті, на основі архівних документів і спогадів сучасників, висвітлено маловідомі сторінки із життєвого шляху Олександра Андрійовича Кир'якова – людини, яка залишила помітний слід в історії гончарного шкільництва Полтавщини першої третини ХХ століття. Останні роки його життя пройшли в столиці українського гончарства Опішному. Тут він помер і похований в 1943 році під час німецької окупації містечка.

Ключові слова: Олександр Кир'яков, Миргородська художньо-промислова школа, Полтавський технікум промкооперації, Опішне.

Гірничий інженер Олександр Кир'яков увійшов у історію Полтавщини як вдалий і успішний керівник Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя початку ХХ століття. На цю посаду його було запрошено з 8 квітня (за старим стилем) 1904 року [6, с. 54].

В інформації начальника Полтавського губернського жандармського управління Департаменту поліції за січень 1916 року, зокрема, зазначено: *«Горный инженер Кирьяков, ранее служивший в Брянских заводах, прибыл в Миргород и принял школу в весьма запущенном состоянии и всецело в руках инструкторов и мастеров-иностранцев, немцев, латышей и т. д. к которым, надо сказать, и сам весьма благоволил, но со временем, а тем более с объявлением войны, изменил отношение.*

Благожелательное отношение к иностранцам г-ом Кирьяковым объяснялось всегда тем, что эти лица значительно выше образованы и вообще, и технически, и что, например, образцы иностранные несоразмерно ценнее и интереснее русских, малороссийских и т. д.

Лично сам г-н Кирьяков считается выдающимся химиком, весьма сведущим в различных отраслях производств (керамика, майолика и т. д.) и энергичным человеком в сфере работы. Но, с другой стороны, он совершенно не обладает административными способностями, по характеру своему невероятно груб (всегда и всюду бранится самыми отборными выражениями), рассеян и производит впечатление крайне нервного и неуравновешенного. [...]

Школа приняла на себя выполнение многочисленного заказа военного ведомства по изготовлению тиглей для производства удушливых газов и другие заказы, и устранение сейчас директора едва ли целесообразно, хотя те же устранённые лица распространяют слухи, что исполнение заказов ныне настолько плохо, что缺ается не менее 80 %, на что г-н Кирьяков возражает, что если и существует брак, то это есть результат агитации уволенных преподавателей среди теперешних учеников «не стараться работать хорошо у такого директора»... [...]

Полтавский губернатор Моллов, признавая некоторые недостатки характера и поведения самого г-на Кирьякова, твёрдо убеждён в правом и самом верноподанном направлении его, в ценности его для школы как директора, и особенно в настоящее время, при исполнении военных заказов...» [3, с. 71-72].

© Міщанин Віктор Данилович – науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, кандидат історичних наук.

За словами дружини, Олександр Кир'яков керував школою 13 років, тобто до 1917 року. Це підтверджують і архівні документи. Зокрема, у постанові екстрених Полтавських губернських земських зборів, які відбулися 20-23 червня 1917 року, щодо питання Миргородської художньо-промислової школи зазначено: *«Постановлено: 1) Відмінюючи послане в 1915 р. прохання про реформу школи, послати до міністерства Народної Освіти прохання, в зв'язку з потребами часу прискорити розв'язання цього питання, визнавши за Губернським Земством право відкрити реформований керамічний інститут з другої половини 1917-18 шкільного року. [...]»*

7) *Поручити Губернській Земській Управі тепер же негайно тимчасово усунути з посади директора школи п. Кир'якова, доручивши тимчасово обов'язки директора одному з учителів.*

8) *Завідування школою, з «огнестойким» відділом віддане до рук організованого при школі комітета з представника від учителів і учеників школи і від громадських організацій» [2].*

Де і чим конкретно займався Олександр Кир'яков після роботи в Миргородській школі – невідомо. За словами дружини, він *«продолжав службу на Донбасі і на Україні»*, а потім понад 10 років його життя були пов'язані з Полтавським технікумом промкооперації [4, арк.4] (або, як його ще називали, Керамічним технікумом), але невідомо, коли саме він там працював.

Полтавський технікум промислової кооперації було створено у вересні 1928 року на базі Всеукраїнських політехнічних курсів інструкторів художньої промисловості. Розташовувався він на Першотравневому проспекті, №19, а майстерні технікуму містилися в колишній Миколаївській церкві [8, с. 777].

Газета *«Робітник Полтавщини»* в грудні 1929 року повідомляла: *«До 12-х роковин Жовтня у приміщенні кол[ишньої] Миколаївської церкви устатковано деревообробну майстерню Полтавського кустарно-промислового технікуму. Просторе й світле приміщення саме відповідає вимогам цього учбового закладу. На другому поверсі церкви влаштований гуртожиток для студентів технікуму» [7, с. 3].*

1933 року технікум було переведено в с. Дігтярі (Чернігівщина) [9, с. 323]. Тож можна припускати, що Олександр Кир'яков працював у Полтаві з початку 1920-х років, ще до створення технікуму, тобто був викладачем Політехнічних курсів.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років, навчаючись у технікумі, лекції Кир'якова з технології кераміки слухав і брат опішненської малювальниці Мотрони Назарчук – Артем Каша, який пізніше працював у Опішненській артілі *«Художній керамік»*, а також у Гончарній школі.

Спогади славетної опішненської малювальниці Мотрони Назарчук та віднайдені архівні документи свідчать про те, що в 1930-х роках життя Олександра Кир'якова було опосередковано чи безпосередньо пов'язане з Опішним: він був причетним до проектування нового артільного приміщення *«Художнього кераміку»* на *«Кардашевому»* та його обладнання (до речі, разом зі своїм колишнім учнем Артемом Кашею), деякий час читав лекції в Гончарній школі, прожив останні роки в Опішному, де помер і похований.

Мотрона Назарчук в одному з листів до мене, датованому 2005 роком, зазначила: *«Напишу за Кир'якова. Звідки він сам був чи з Полтави, чи з іншого краю. Росіянин. Був директором полтавського технікуму промкооперації. Там було три факультети: кераміка (головне), текстиль і деревообробочний факультет. Кир'яков був керамік і викладав у технікумі технологію кераміки.*

В цьому технікумі навчався і мій брат Артем, який працював і в Опішні на заводі, і в школі. Кир'яков був дуже старий та ще були протези на зуби. Дикція в нього була погана і ми в школі не розбирали що він говорив.

З технікума в Полтаві він увільнився по старості, (а може його увільнили через це) пенсія була дуже маленька прожити на яку було трудно, сім'ї в нього не було тільки жінка теж дуже стара. Йому ніде було діватись і він вирішив приїхати назавжди в Опішню, а тут виявилось що він вже не може читати лекцій, тому його школа влаштувала в Опішні доживати віку. Дали йому квартиру в будинку де жив колись піп спаської церкви. Забезпечили городиною з Кардашівщини, забезпечили топливом, але

жив він уже не довго і помер в Опішні. Похоронили на опішнянськiм кладовищі. Жінка його лишилась сама безпомічна і її влаштували в будинок для престарілих. От як його звали і по батькові. Всі дні оці думала і ніяк не можу згадати. Випускна карточка цього технікума мусить бути у батька Олеса Миколаєвича Миколи Гавриловича. Брати Явдохи Данилівни (бабушки Олеса М.) Лука і Федір вчилися у цьому технікумі, а там на фото була і адміністрація технікуму, а значить був і Кир'яков, може і ім'я його там записано. Випускна ця фотографія була і в мого брата, та він завжди возив її з собою і вона залишилась десть в його сім'ї» [5].

Підтвердженнь про те, що Олександр Кир'яков був директором Полтавського технікуму промислової кооперації, поки що віднайти не вдалося. У дипломі випускника технікуму 1932 року Луки Бородавки стоїть підпис директора, не схожий на підписи Кир'якова, поставлені ним на документах 1910-х років, у період його керівництва в Миргороді [1]. Оскільки, як уже зазначалося, 1933 року технікум було переведено в с. Дігтярі [9, с. 232], можливо, саме до цього часу Олександр Кир'яков залишався там працювати, а згодом перебрався в Опішне. Мотрона Назарчук навчалася в Опішненській школі майстрів художньої кераміки впродовж 1937–1939 років, тож саме тоді нетривалий час Олександр Кир'яков викладав технологію кераміки учням Гончарної школи. Ймовірно, що він з'явився на цій посаді після арешту на початку вересня 1937 року тодішнього директора школи й водночас викладача технології Якова Корицького.

У квітні 2015 року в Державному архіві Полтавської області вдалося віднайти лист дружини Олександра Кир'якова до секретаря Опішненського райкому партії. У ньому зазначено:

«Тов Дьяченко

Е. М. Кирьяковой, живущей по Заярской ул. д. №38

Заявление

Обращаюсь к вам, как к члену партии, ставящей себе целью, как говорит Ивосиф Вис. Сталин, «заботу о человеке», с просьбой помочь мне. В прошлом я учительница, рано потерявшая родителей. В настоящем – вдова инженера керамика А. Кирьякова, получающая пенсию. Инженер Кирьяков происходил из бедняцкой семьи, голодая и зарабатывая уроками, окончил Ленинградский горный институт, принадлежал и участвовал в революционных кружках того времени (1875–80 годов) вместе с братом Н. Кирьяковым был замешан в большом политич. деле. Брат был заключен в Петропавловск. крепость и сослан в Сибирь. Возвращен был после революции. А. А. Кирьяков служил на многих заводах в России, был директором 13 лет, Миргородской худож. школы имени Юголя, и там же преподавателем, устроил её и оборудовал, помогал часто своими деньгами и устраивал беднейших учеников. Приветствуя революцию, продолжал службу на Донбасе и на Украине. Более десяти лет работал в Полтаве в Керамическ. техникуме, где читал лекции по керамике. Проектировал завод в Опішнє, оборудовал его (Тепер сгоревший во время войны). Будучи больным, прикованный болезнью к постели, он умер два года назад, во время оккупации немцами Украины.

По своей работе был ударником и получал благодарность.

Я, кроме пенсии в 90 р., не имею никаких средств, никакой собственности, одинока, не имею никого из родных, кто-бы мог помочь. Мне 66 лет, я глухая и больная. Хлеба не получаю. Квартиры не могу нанять, т. к. оплатить её по существующ. ценам не могу. Просила собес поместить в приют, говорят, что таких приютов у них нет. Прошу вас, помочь мне, чтобы мне выдавали мой паёк хлеба, хоть мукой, хоть печеньем. Я вынуждена ходить по хатам с протянутой рукой за куском хлеба, прося меня покормить. Считаю, что в Советс. государстве такое положение трудящихся инвалидов, не должно быть, не зная к кому обратиться, я обращаюсь к вам, надеюсь, что не откажете прийти на помощь в моём положении.

пенсионерка Е. М. Кирьякова.

1945 г.

18 мая.

Опошня».

На листі стоїть резолюція секретаря райкому Дяченка:

«№449

24/V 45 р.

/підпис/

Поручаю перевірити т. Чопілко 25/V доповідати.

Контроль за виконанням доручаю тов. Ярош» [4].

З інформації, що міститься в листі, можна зробити висновок про те, що дружина Олександра Кир'якова була набагато молодшою за свого чоловіка, адже народилася 1879 року, тобто в той час, коли її майбутній чоловік, будучи студентом, уже брав участь у тогочасних революційних гуртках. Очевидно, дітей у них не було. Помер Олександр Кир'яков у першій половині 1943 року.

Опішненський період життя Олександра Кир'якова потребує подальшого дослідження, як, зрештою, й увесь його життєвий шлях. На мою думку, було б доречно в столиці українського гончарства увіковічнити ім'я людини, яка залишила помітний слід в історії гончарного шкільництва Полтавщини, була певною мірою причетна до гончарства Опішного, завершила тут свій земний шлях і похована в Опішному.

1. Диплом про закінчення Полтавського технікуму промислової кооперації, виданий Луці Бородавці // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 3. – Од. зб. 333. – Арк. 72.

2. Збирач-Овчаренко Людмила Миколаївна // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 3. – Од. зб. 159. – Арк. 3.

3. Коротенко Володимир. Документи Державного архіву Російської Федерації про осередок «Юнацької спілки» у Миргородській художньо-промисловій школі / Володимир Коротенко // Миргородський керамічний технікум: історія, діячі, навчальний процес : матеріали ювілейної наукової конференції / за редакцією мистецтвознавця Віталія Ханка. – Миргород : Миргородська районна друкарня, 1996. – С. 67-72.

4. Лист дружини Олександра Кир'якова до секретаря Опішненського райкому партії Дяченка. 18.05.1945 // Державний архів Полтавської області. – Ф. П. 50. – Оп. 1. – Од. зб. 59. – Арк. 4-5.

5. Лист Мотрони Назарчук до Віктора Міщанина. 13.04.2005 (за поштовим штемпелем) // Приватний архів Віктора Міщанина.

6. Миргородская художественно-промышленная школа имени Н. В. Гоголя // Отчёт Полтавской Губернской Земской Управы за 1903 год. – Полтава : Электрич. Типо-Литография Торг. Дома «Л. Фришберг», 1904. – Вып. 1. – С. 53-55.

7. Панкратьев А. Майстерня в церкві / А. Панкратьев // Робітник Полтавщини. – 1929. – Ч. 268. – 24 грудня. – С. 3.

8. Полтавщина : Енциклопедичний довідник за редакцією А. В. Кудрицького. – К.: Українська енциклопедія, 1992. – 1024 с.

9. Ханко В. М. Полтавський технікум промислової кооперації / В. М. Ханко // Полтавіка. Полтавська Енциклопедія : у 12-ти т. / голов. ред. О. А. Білоусько; Центр дослід. іст. Полтавщ. Полт. обл. ради. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – Т. 9 : Образотворче та декоративне мистецтво / упоряд. тому : О. А. Білоусько, Ю. О. Самойленко, В. М. Ханко; редкол. тому : О. А. Білоусько (голов. ред.) та ін. – Кн. 2 : М-Я. – С. 323.

В статье, на основании архивных документов и воспоминаний современников, изложены малоизвестные страницы из жизненного пути Александра Андреевича Кирьякова – человека, который оставил видимый след в истории гончарных школ Полтавщины первой трети XX столетия. Последние годы его жизни прошли в столице украинского гончарства Опішне. Здесь он умер и похоронен в 1943 году, в период немецкой оккупации местечка.

Ключевые слова: Александр Кирьяков, Миргородская художественно-промышленная школа, Полтавский техникум промкооперации, Опoшня.

Viktor Mishchanyn

Unknown Pages from the Oleksandr Kyryakov's Biography

The article elucidates some little-known pages from the Oleksandr Kyryakov's course of life on the basis of the archivalias and reminiscences of contemporaries.

It was the man who made his appreciable mark on the history of pottery school education of the Poltava region of the early XX century. Being from a poor family by birth, he qualified as a mining engineer in St. Petersburg. Still an undergraduate, he was a member of revolutionary circles. Later, he worked at different factories in Russia.

In April 1904, Oleksandr Kyryakov, as a competent manager and expert, became the principal of the Myrhorod Art Industrial Mykola Hohol School and was in charge of it during 13 years, having brought it to the proper standard.

In the late 1920s – the early 1930-x, he worked in the city of Poltava, at the Poltava Training College of Industrial Co-Operative Societies, which was created on the basis of the All-Ukrainian Polytechnic Courses for Instructors of Art Industry.

The last years of the Oleksandr Kyryakov's life passed in Opishne, the capital of Ukrainian pottery, where he lectured in the school of the masters of art ceramics. Here he died and was buried in 1943, during the German occupation of the town.

Key words: Oleksandr Kyryakov, Myrhorod Art Industrial School, Poltava Training College of Industrial Co-Operative Societies, Opishne.

Вікторія Шекун

НОВІ ВІДОМОСТІ ДО БІОГРАФІЇ С. Д. НОСА (1829 – 1900)

У статті на підставі виявлених у Державному архіві Чернігівської області документів наведено нові відомості до біографії лікаря, етнографа, письменника і громадського діяча С. Д. Носа.

Ключові слова: С. Д. Ніс, лікарська справа, пенсійне забезпечення, службовий формуляр.

Дослідники життя та діяльності С. Д. Носа здебільшого використовували фактичний матеріал, наведений Г. О. Коваленком у статті, оприлюдненій у 1901 р. на сторінках «Киевской старины»¹. Перший біограф етнографа та літератора справді зібрав цінні відомості, зокрема, мав змогу ознайомитися з архівом небіжчика та поспілкуватися з членами його родини. Згодом до наукового обігу було запроваджено документи, пов'язані з громадсько-політичною діяльністю С. Д. Носа у 50 – 60-х рр. XIX ст.² Однак актуалізований комплекс джерел не охоплює усього розмаїття подій, що трапилися на життєвому шляху цієї унікальної людини. Самозрозуміло, що мінімізувати лакуни у біографії С. Д. Носа дозволять подальші пошуки в архівах України, Росії, Білорусії Латвії та Болгарії, де він перебував на різних етапах свого життя.

У Державному архіві Чернігівської області збереглася, так би мовити, «пенсійна справа» С. Д. Носа, яка містить автентичні документи, що висвітлюють останні роки його життя³. Значний інтерес становлять, зокрема, службовий формуляр і протокол медичного обстеження. Вони дозволяють доповнити і конкретизувати літопис життя та діяльності цієї, за влучним висловом С. О. Єфремова, «жертви нашого лихоліття». Утім, слід зазначити, що у документах офіційного походження немає жодної згадки про участь С. Д. Носа у заснуванні Чернігівської громади, поширенні нелегальної літератури та революційних прокламацій. Бракує також відомостей про арешт і ув'язнення, заслання на Вологодчину і подальші поневіряння. Це зрештою і спричинило затримку у призначенні пенсії, якої С. Д. Ніс так і не дочекався...

Археографічне опрацювання документів здійснено у відповідності до усталених едіційних практик. Джерела подаємо мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами зі збереженням мовних і стилістичних особливостей. Тексти розбито на абзаци й речення, розділові знаки, великі й малі літери проставлено з наближенням до правил сучасного правопису. Орфографічні помилки й очевидні описки виправлено без застережень. Нерозібрані фрагменти текстів позначено трьома крапками у квадратних дужках [...]. Слова і словосполучення, у прочитанні яких бракує певності, позначені знаком запитання у квадратних дужках [?]. У примітках наведено стислі відомості про деякі згадані в тексті документів топоніми, установи та події.

1. Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д. Носа (1829 – 1900) // Г. Коваленко // Киевская старина. – 1901. – №9. – Отд. I. – С. 363 – 400.

© Шекун Вікторія Олександрівна – аспірантка кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національно-педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

2. Соловій О. Нові дані до біографії С.Д. Носа / О. Соловій // Наше минуле. – 1918. – Число 2. – С. 120 – 140; Шевелів Б.Л. І. Глібов і тижневик «Черниговский листок» у процесі С. Носа, І. Андрущенко та інш. 1863 – 1868 рр. / Б. Шевелів // За сто літ. – К., 1929. – Кн. IV. – С. 25 – 47; Білий В. Судова справа С. Д. Носа за матеріалами «III Отделения» / В. Білий // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1927. – Кн. X. – С. 1 – 47; та ін.

3. Державний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 33 в, спр. 186.

4. Див.: Єфремов С. Жертви нашого лихоліття / С. Єфремов // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 14. – Частина II. – С. 48 – 55.

№ 1

КЛОПОТАННЯ С. Д. НОСА ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ ПЕНСІЇ

14 вересня 1898 р.

Его Превосходительству
господину Черниговскому губернатору
Городнянского городского врача,
лекаря Степана Даниловича Носа

Прошение

Прослужив больше 22 лет в должности военного врача, оператора врачебной управы, уездного и городского врачей, я расстроил свое здоровье, поэтому в настоящее время не только не имею возможности нести обязанности по должности Городнянского городского врача ¹, но даже и обходиться без постороннего ухода, а потому честь имею покорнейше просить Ваше Превосходительство уволить меня от занимаемой должности Городнянского городского врача и ввиду моей тяжелой и неизлечимой болезни и преклонного моего возраста 69 лет, испросить мне согласно 103 ст. и 98 ст. Устава о пенсиях и единовременных пособиях кн. II изд. 1876 г. пенсию по сокращенному сроку, так как я к тому же имею еще жену и 2 требующих образования сыновей, из которых один обучается в Городнянском городском училище, а другой в 1 классе Гомельской гимназии ².

Сентября 14 дня 1898 г.

Городнянский городской врач Степан Нос

*Державний архів Чернігівської області
ф. 127, оп. 33 в, спр. 186, арк. 1.*

№ 2

ФОРМУЛЯРНИЙ СПИСОК ПРО СЛУЖБУ С. Д. НОСА ЗА 1898 р.

Формулярный список
о службе Городнянского городского врача
Степана Даниловича Носа за 1898 г.

I

Чин, имя, отчество, фамилия, должность, лета от роду, вероисповедание, знаки отличия и получаемое содержание.

Не имевший чина лекарь Степан Нос, бывший Городнянский городской врач, 64 лет, вероисповедание православное, имеет медаль на Андреевской ленте в память войны 1853 – 1856 р.³, жалованья получал 200 р. в год.

II
Из какого звания происходит

Из дворян

III – IV
Есть ли имения

III. Родовое – нет

IV. Благоприобретенное – нет

V – VI

Есть ли имение у жены, буде женат

V. Родовое – нет

VI. Благоприобретенное – нет

VII

Где получил и окончил ли полный курс наук в учебном заведении; когда в службу вступил; каким чином в каких должностях и где проходил оную; не было ли каких особых по службе действий или отличий; не был ли особенно чем-либо награжден, кроме чинов

По окончании курса специальных наук в Императорском Университете св. Владимира 27 июля 1854 г. Высочайшим приказом о гражданских чинах военного ведомства определен на службу в гусарский Ее Императорского Высочества Великой княгини Ольги Николаевны полк младшим лекарем с выдачей на основании существующего постановления не в зачет годового оклада жалованья 250 р. 95 к. 8 августа 1854 г. Перемещен в Таганрогский военный госпиталь младшим ординатором 25 августа 1854 г.⁴ Медицинским департаментом Военного министерства перемещен в Дмитровский военный госпиталь младшим ординатором 25 июля 1855 г.⁵

Прибыл в Дмитровский военный госпиталь 11 августа 1855 г. По выдержании экзамена в Императорском Харьковском университете получил свидетельство на звание уездного врача за № 594 и на звание оператора за № 884 – 4 апреля и 11 июля 1857 г. За отлично усердную и ревностную службу во время последней войны, за свидетельствованную начальством, Всемилоостивейше пожалован ему одновременно полугодовой оклад жалованья 125 р. 47 к. 26 октября 1857 г. Высочайшим приказом по Военному ведомству о гражданских чинах за № 10 уволен по прошению от службы 2 марта 1858 г.

По прошению г. Министром внутренних дел определен оператором Черниговской врачебной управы 30 октября 1858 г.

Из дел Черниговского Губернского правления и бывшей Черниговской врачебной управы видно, что лекарь Нос г. Министром внутренних дел уволен от службы 19 июля 1863 г.

О враче Носе было представлено Врачебной управой в Медицинский департамент об утверждении его в чин титулярного советника за выслугу лет, но Медицинский департамент 12 октября 1863 г. за № 8176 дал знать Врачебной управе, что Нос как уволенный 19 июля вовсе от службы по прикосновенности к уголовному делу за силою ст. 541 Уст. о службе Правит. т. III Св. зак. изд. 1857 г. должен быть изъят из общего правила производства в чин до окончания дела.

По распоряжению Медицинского департамента определен Ярославским уездным врачом 5 февраля 1876 г.⁶ Определен Люцинским уездным врачом 9 марта 1878 г.⁷ Уволен от службы согласно прошению 31 июля 1882 г. По протоколу Врачебного отделения Черниговского Губернского правления, утвержденному г. Губернатором 4 мая 1891 г., определен Городским врачом г. Городня.

По протоколу Врачебного отделения Черниговского Губернского правления, утвержденному г. Губернатором 9 ноября 1898 г., согласно прошению, по болезни уволен от должности Городнянского городского врача с 9 ноября 1898 г.

X

Был ли в походах против неприятеля и в самых сражениях и когда именно

Не был.

XI

Подвергался ли наказаниям и взысканиям, соединенным с ограничением в преимуществах по службе; когда и за что именно; по судебным приговорам и в дисциплинарном порядке; не был ли оставлен в подозрении по преступлениям, влекущим за собою такие ограничения; когда, каким судом и за что именно

Из дел Черниговского Губернского правления и бывшей Черниговской Врачебной управы видно, что о Носе проводилось 2 следствия: одно за нанесение Черниговскому полицмейстеру побоев и другое, по важности своей секретное ⁸. Но запрос же Губернского правления Канцелярия г. Начальника губернии от 26 июля 1875 г. за № 470 уведомила, что по решению Правительствующего Сената, изъясненному в указе от 13 мая 1866 г. за № 772, Нос признан неприкосновенным к политическому преступлению, за оскорбление же действием полицмейстера при отправлении службы внесено ему в наказание продолжительное содержание его под стражей и сделано строгое внушение о неприличности и противозаконности его поступка. Судимость эта внесена в штрафную графу на основании указа Правительствующего Сената от 2 июля 1882 г. за № 1577, последовавшего Витебскому Губернскому правлению ⁹. Затем за Министра внутренних дел господин товарищ министра от 26 апреля 1897 г. за № 76 уведомил Черниговского губернатора, что Государь Император согласно заключению Комитета о службе чинов гражданского ведомства и о наградах 13 апреля 1897 г. Высочайше соизволил на зачисление [?] лекарю Носу бытности его под судом препятствием к получению награды и других при службе преимуществ, кроме знака отличия беспорочной службы.

XII

Был ли в отпуске, когда и на сколько именно времени; явился ли в срок и если просрочил, то когда именно явился, и была ли причина просрочки признана уважительной

Был в 1857 г. с 24 января на 2 месяца, отпуск этот продолжен до 15 апреля, из которого в срок не явился по болезни, о чем представил законное свидетельство, признанное начальством удовлетворительным; с 25 мая 1898 г. на месяц и в срок явился.

XIII

Был ли в отставке с награждением чином или без него; когда и с которого на какое время

Был с 2 марта по 30 октября 1858 г., с 19 июля 1863 г. по 5 февраля 1876 г. и с 31 июля 1882 г. по 4 мая 1891 г. без награждения чином.

XIV

Холост или женат на ком, имеет ли детей, кого именно; год, месяц и число рождения детей и какого вероисповедания

Женат на девице временнообязанной крестьянке Иустине Назарьевне Первиной ¹⁰. Имеет сына Вячеслава, родился 8 сентября 1882 г., и Ростислава, родился 20 мая 1887 г. Жена и дети вероисповедания православного.

*Державний архів Чернігівської області,
ф. 127, оп. 33 в, спр. 186,
арк. 57 – 61.*

**ПРОТОКОЛ
МЕДИЧНОГО ОБСТЕЖЕННЯ С. Д. НОСА**

4 листопада 1898 р.

**Протокол
Совещательного присутствия Врачебного отделения Черниговского
Губернского правления 4 ноября 1898 г.**

Слушали: Городнянский городской врач Нос обратился к г. Начальнику губернии с прошением об свидетельствовании состояния его здоровья на предмет увольнения его в отставку по болезни и исходатайствовании ему пенсии.

Вследствие чего Врачебным отделением Губернского правления согласно резолюции г. Губернатора предложено было 21 сентября сего года за №1557 Городнянской уездной полиции правлению об свидетельствовании г. Носа через врачей уездного и двух земских и о представлении медицинского свидетельства в Губернское правление.

Ныне Городнянское уездное полицейское правление представило в Врачебное отделение Губернского правления рапорт от 30 октября сего года за №5094 и медицинское свидетельство о болезни г. Носа, в котором исполнено [?]: по предложению Врачебного отделения Черниговского Губернского правления от 21 сентября 1898 г. городнянские врачи Дияконов и земские Богуславский и Соловьев производили свидетельство Городнянского уездного врача и лекаря Степана Даниловича Носа в его квартире в присутствии местного исправника и его помощника на предмет увольнения его в отставку и испрошения пенсии. По свидетельствованию оказалось: г. Нос роста выше среднего, телосложения умеренного, имеет 66 лет от роду. Имеет кожу дряблую, видимые слизистые оболочки бледны с [...] красным окрашиванием, подкожный жировой прошарок почти атрофированный, мускулатура вялая и дряблая, волосы на голове и бровях редкие и седые, во рту отсутствие более половины зубов. При исследовании грудных органов в легких замечены ослабление выдыхательного шума и звучны свистящие хрипы, в сердце глухие, слабые и несколько замедленные тоны, нижние границы легких опущены на одно межреберное пространство, так что ясный легочный звук справа и спереди по [?] линии доходит до нижнего края 7-го ребра, а слева и спереди – до 5-го ребра, так что легочная опуклость уменьшена на спине, легочный звук с обеих сторон доходит до уровня первого поясничного позвонка, живот слабо вздут и содержит в некоторых местах каловые массы. Селезенка и печень слабо увеличены. Свидетельствуемый лекарь Нос на вопрос: как его здоровье? ответил, что он вполне здоров и не понимает, зачем к нему явилась комиссия и его осматривают; он совершенно забыл о том, что он лично подписал свою отставку и просит об увольнении его от службы и назначении пенсии; он совершенно не узнает тех из членов свидетельствующей его Комиссии, с которыми раньше хорошо был знаком. Он не может объяснить, где и сколько времени он состоял на службе, сколько он служил уездным и военным врачом, каковую должность, как видно из формуляра, он раньше занимал. В предлагаемых ему умственно самых простых арифметических вычислениях ошибается, а при указании на эти ошибки приходит в возбуждение и раздражается, угрожая при этом побить. Из опросов жены свидетельствуемого г. Носа выяснилось, что муж и лекарь Степан Нос заболел в прошлом [?] 1897 г., тогда у него внезапно наступила полная потеря сознания, продолжавшаяся несколько минут, и при этом паралич правой руки, ноги и потеря речи. С тех пор больной стал терять память так, что перестал узнавать своих хороших знакомых. Идя по улице, часто не узнает известных ему домов, а в последнее время даже в таком небольшом городе, как Городня не может [?] найти единственной аптеки, в которой он раньше часто бывал. Заходил иногда без всякой цели в чужие дома, где требовал есть и находил пищу, даваемую ему, никуда не годной и плохой, давая при этом замечание хозяевам. Перестал заниматься своими делами, часто тайком от домашних уходил из дома и покупал совершенно ненужные вещи, а нужные вещи и свои любимые книги, как бы ненужные, сжигал в печи, стал очень раздражителен, так что придирался ко всякой

мелочи и заводил крупные домашние ссоры, но временами страдал бессонницей. Appetit всегда имел хороший, но пищу находил не по своему вкусу и желанию приготовленной и раздражался, иногда пускал из-за этого в ход кулаки. В настоящее время свидетельствуемый г. Нос относится к окружающему как бы индифферентно, но сразу раздражается и приходит в возбуждение, если сделать ему замечание. Голос свидетельствуемого г. Носа грубый и слабый; речь его не вполне ясна и отрывочна, при произношении слов, особенно длинных и трудных, замечено как бы спотыкание на слогах. В руках, если свидетельствуемый Нос берет предметы, замечена значительная дрожь. Писать свидетельствуемый может [?] с большим трудом, причем одну букву за другой может выводить очень медленно, как бы обдумывая слово. Строки, буквы написаны или неровным, или одинаковым и иногда даже не похожим на буквы почерком [?]. В словах он делает пропуски букв и слов и в двух-трех предложениях слова повторяет. Походка г. Носа шаткая. Зрачки расширены неравномерно, правый зрачок более широкий, чем левый. Сухожильные рефлексy на нижних конечностях повышены. Свидетельствуемый г. Нос воображает себя музыкантом и певцом. Из совокупности вышеозначенных признаков и [...] рассказов жены свидетельствующие врачи заключают, что Городнянский городской врач Степан Данилович Нос кроме старческой дряхлости, слабости, соединенных с эмфиземой легких, одержим прогрессивным параличом (dementia paralytica), каковая болезнь по свойству своему препятствует продолжать службу и по неизлечимости подходит под действие 590 ст. Уст. о пенс. изд. 1898 г., дающей право на пенсию по сокращенному сроку...

*Державний архів Чернігівської області,
ф.127, оп. 33 в, спр.186, арк. 4 – 5 зв.*

№ 4

ВИТЯГ З МЕТРИЧНОЇ КНИГИ ВАСИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ м. ГОРОДНІ ¹¹ 1 січня 1900 р. Метрической книги на 1901 год часть третья о умерших

Счет умерших		Месяц и день		Звание, имя, отчество и фамилия умершего	От чего умер	Кто исповедовал и приобщал	Кто совершал погребение и где погребен
Муж. пола	Жен. пола	Смерти	Погребения				
		январь		Городнянский городской врач, не имеющий чина, лекарь и оператор Степан Данилович Нос	от старческой дряхлости	священник Иоанн Осипов	священник Иоанн Осипов и священник Михаил Кучаровский с псаломщиком Андреем Ярошевским и Исидором Ярошевским на церковном погосте.
		1900 г. 29 декабря	1				
Псаломщик Андрей Ярошевский							

*Державний архів Чернігівської області,
ф. 679, оп. 10, спр. 3372,
арк. 219 зв. – 220.*

КЛОПОТАННЯ УДОВИ С. Д. НОСА ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ ПЕНСІЇ ЙЇ ТА ЙЇ СИНАМ

25 вересня 1901 р.

Его Превосходительству
господину Черниговскому губернатору
вдовы лекаря и оператора
Иустины Назарьевны Нос

Прошение

Муж ходатайствовал о выдаче [...] пенсии, насколько мне известно, о назначении таковой Врачебным отделением Черниговского Губернского правления в марте прошлого 1900 г. возбуждено ходатайство пред Медицинским департаментом Министерства внутренних дел. Но, не дождавшись назначения, муж мой Степан Нос умер 29 декабря 1900 г., оставив меня вдовою с 2 детьми – Вячеславом и Ростиславом, из них первый состоит на службе, а второй в гимназии на собственные средства, воспитывать которого я считаю своею обязанностью. После смерти мужа имущества никакого не осталось у меня такового [?], а следовательно никаких средств к существованию как у меня, так и у второго сына...

Имею честь покорнейше просить Ваше Превосходительство исходатайствовать как для меня, так и для детей, в установленном размере пенсию за службу мужа. При этом нужным считаю сообщить, что для моей жизни и воспитания сына у меня нету средств, вся надежда на пенсию...

25 сентября 1901 г. в г. Чернигов

Иустина Нос

*Державний архів Чернігівської області,
ф. 127, оп. 33 в, спр. 186, арк. 25 – 26.*

Примітки

1. Городня – місто, центр повіту Чернігівської губернії (нині – районний центр Чернігівської області).
2. Гомель – місто, повітовий центр Могильовської губернії (нині – обласний центр Республіки Білорусь).
3. Йдеться про Кримську або Східну війну 1853 – 1856 рр. між Росією, з одного боку, і коаліцією у складі Великобританії, Франції, Туреччини та Сардинії – з іншого.
4. Таганрог – портове місто на узбережжі Азовського моря (нині – місто обласного підпорядкування у складі Ростовської області Російської Федерації). У травні 1855 р. англо-французька ескадра увійшла в Азовське море і обстріляла Таганрог, але десантна операція союзників закінчилася невдачею.
5. Дмитров – місто, центр Дмитровського повіту Московської губернії (нині – районний центр Московської області Російської Федерації).
6. Ярославль – місто, центр Ярославської губернії (нині – обласний центр Російської Федерації).
7. Люцин – місто, центр повіту Вітебської губернії (нині – місто Лудза, адміністративний центр Лудзенського краю Латвійської Республіки).
8. Йдеться про так звану «справу С. Носа й І. Андрущенко», в якій у липні 1863 р. С. Д. Носа було звільнено з посади лікаря Чернігівської лікарської управи і заарештовано по звинуваченню у побитті поліцмейстера і поширенні прокламацій революційно-народницької організації «Земля і Воля».
9. Вітебська губернія – адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії, до складу якої входив Люцинський повіт, де у 1878 – 1882 рр. практикував лікар С. Д. Ніс.

10. Дружина С. Д. Носа І. Н. Первина належала до категорії (розряду) тимчасово-зобов'язаних селян, які позбулися кріпацтва, але з різних причин не викупили свої наділи й за використання землі виконували повинності на користь поміщиків.

11. Дерев'яна церква Святого Василя Великого була перевезена до Городні у 1757 р. із розташованого неподалік с. Хотуничі. С. Д. Ніс був похований на цвинтарі цієї церкви. У середині 30-х рр. XX ст. її було зруйновано, але могила С. Д. Носа збереглася до наших днів.

Шекун Виктория. Новые сведения к биографии С. Д. Носа (1829 – 1900).

В статье на основании обнаруженных в Государственном архиве Черниговской области документов приведены новые сведения к биографии врача, этнографа, писателя и общественного деятеля С. Д. Носа.

Ключевые слова: С. Д. Нос, врачебное дело, пенсионное обеспечение, служебный формуляр.

Shekun Victoria. New facts to the biography of S. D. Nis (1829 – 1900).

The article is based on newly discovered documents from State Archive of Chernihiv Oblast, that presented new information to the biography of the doctor, ethnographer, writer and public figure S. D. Nis.

Keywords: S. D. Nis, medical work, pension system, service list.

Статтю підготовлено в процесі виконання держбюджетної теми «Регіональні еліти Лівобережної України у громадсько-політичному та соціокультурному житті Російської імперії XIX – початку XX ст.» (номер державної реєстрації 011U002445).

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Христина Ткач

●

ТРАДИЦІЙНІ РОДИЛЬНІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У даній статті на основі аналізу польових етнографічних матеріалів Чернігівщини та наявної літератури розглянуто традиційні родильні звичаї та обряди українців Полісся кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Поданий опис системи звичаїв та заборон в передродовий період, власне родильних обрядів, післяпологових обрядів та звичаїв.

Ключові слова: табу, оберіг, породілля, пуповина, перша купіль, колиска, немовля, хрестини, кума.

Народження дитини і пов'язані з цією важливою сімейною та громадською подією звичаї та обряди посідають чільне місце в системі традиційної української обрядовості. Адже Божим благословенням вважав народ народження дітей в родині. «Діти – то роса Божа», «Без гілок – не дерево, без дітей – не сім'я», «Бездітний, як дуплисте дерево: ні лика, ні дров», – говорять народні приказки та прислів'я [1]. Діти зміцнюють сім'ю, дарують радість життя, є надійною опорою на старість.

У кінці ХІХ - на поч. ХХ ст. родильний обряд насамперед із фольклорно – етнографічних позицій досліджували, зокрема В. Гнатюк, А. Дарманський, З. Кузеля, М. Сумцов, П. Чубинський, Хр. Ящуржинський, Х. Вовк та багато інших. порушена тематика широко розробляється в сучасній українській етнологічній науці. Згадаймо з цього приводу праці Н. Гаврилюк «Картографування явищ духовної культури» (1981 р.), В. Борисенко «Обряди і звичаї в українській родині» (2000 р.), О. Боряк «Баба – повитуха в культурно – історичній традиції українців: між профанним і сакральним» (2009 р.).

Родильна обрядовість Полісся, що є складовою сімейної обрядовості, зберегла чимало архаїчних рис і на початку ХХ століття. Це знання далекої минувшини, де об'єдналися дохристиянські та християнські елементи, утворивши складний синкретичний комплекс понять та символів, обрядодій, дотримання яких мало б забезпечити дитині здоров'я та щастя [2].

Обряди та звичаї, що пов'язані з народженням дитини, можна умовно поділити на три цикли: система звичаїв та заборон в передродовий період, власне родильні обряди, післяпологові обряди та звичаї. Відомий етнограф Д.К. Зеленін виділяє в родильній обрядовості такі три складові частини: звичаї та обряди, пов'язані з вагітністю та пологами; обряди прийняття новонародженого в родину, громаду; обряди очищення [3].

Комплекс звичаїв та заборон у передродовий період спрямований на створення спокійного психологічного середовища, умов для нормального протікання вагітності та доброго самопочуття жінки. Система заборон в етнографічній літературі відома під назвою табу або табуації. Табуїтивні заборони ніколи не супроводжувалися

© Ткач Христина Михайлівна – науковий співробітник НДВ «Полісся, Полтавщини та Слобожанщина» Національного музею народної архітектури та побуту України

відповідними поясненнями їхньої необхідності. Для того щоб слідувати заборонам табу, людині достатньо було відчуття страху перед порушенням заборон [4].

Вагітній жінці не можна: переїдати, бо дитина все життя буде голодною (не нагодуєш), гризти, жувати під час ходи, бо дитя завжди кричатиме, не можна по-тайки їсти, бо дитина буде ненажерою; не можна брехати, красти, сваритися, бо це негативно позначиться на вдачі дитини; не можна дивитися на плазунів, бити тварин ногами, зокрема kota і собаку, які в народних віруваннях пов'язані з демонічними силами, і вважалося, що в такому разі дитина буде волохатою; не можна прясти, шити й вишивати по п'ятницях і святах (дитина народиться з віспою; щоб не «зашити» дитині очі, рот), мотати нитки, плести у свята, підперізуватися поясом (дитина може обкрутитися пуповиною); ходити на похорони, дивитися на мерця (дитина «замре» в утробі, матиме обличчя «як у мерця»), не можна ходити по грядках, де ростуть огірки і гарбузи (щоб немовля не задушилось у пуповині), не можна нічого різати круглого на Головосіка (11 вересня), бо дитина загине від ножа (сокири) [5]; заборонялося стригти волосся; зупинятися на порозі, воротях, перехрестях чи роздоріжжях, що є сакральними межами між світами [6].

Слід зазначити, що велика кількість повір'їв, оберегів, що регламентували поведінку вагітної, ставлення до неї інших людей ґрунтувалися переважно на народному досвіді та раціональних знаннях народної медицини, розумінні фізіологічно-психологічного стану жінки під час вагітності. Наші пращури добре розуміли, що здоров'я і характер дитини закладаються вже в утробі матері. Так, вагітній жінці було заборонено переступати через поріг, тварин, через колючі та гострі предмети, оглоблі, загорожу («..єслі ідеш, – да загорожено проволкой.., щоб скот не переступав – не можна, ...бо буде пуповиною обмотане дитя..» [7]); білити і фарбувати оселю; була поширена заборона на вживання певних продуктів (хріну, перцю, гірчиці) та напоїв (алкогольних, настоїв та відварів материнки, шавлії, оману високого, полину гіркого); радили уникати поганих вражень та зустрічей з каліками, негарними, сліпими, хворими, щоб це не вплинуло на фізичний розвиток плоду, і, навпаки, необхідно відвідувати місця, де кругом краса, щоб майбутня дитина була гарна [8]. Оберегом від нервових потрясінь була заборона дивитися на пожежу, якщо ж вагітна злякається і доторкнеться до свого тіла, то, вважалося, у дитини на тому місці буде родима пляма. Взагалі старалися якнайдовше приховувати вагітність від сторонніх, щоб не зурочили і не важко було народжувати [7].

Регламентувалося і ставлення оточуючих до вагітної. Звичай не велів відмовляти такій жінці, коли вона просить допомоги чи позичити, не годилося відмовляти в проханні про їжу, особливо в фруктах чи овочах. Вважалося, що то просить майбутня дитина, яка перебуває в лоні матері. Якщо господар пошкодує – то городину і садовину з'їсть гусінь. Якщо це стосується тканин чи одягу, яких забажала вагітна жінка, то останніх з'їсть міль. Заборонялося також з вагітної брати гроші, коли мова йшла про десяток яєць, глечик молока, склянку меду тощо. Також оточуючі намагалися фізично не навантажувати майбутню маму, перебирали на себе важку роботу, вагітна була також віддалена від смітників, курних шляхів, гноєсховищ, ставків з цвілою водою тощо [7,8]. «Дай, Боже, дитину, най хоч відпочину», – каже народна приказка [1].

Власне пологовий період розпочинався з запрошення баби-повитухи, яку кликав чоловік породіллі або хтось із рідні. Ще на початку XX ст. баба-повитуха була традиційною для кожного українського села і користувалася безмежною довірою (.. вона ж в почьотє, «наша баба» називалє, як родную. [8]). Н. Гаврилюк у своїй праці «Картографування явищ духовної культури» дослідила місцеві назви родильних повитух, зокрема: баба (Чернігівська, Київська обл.), бабушка (Сумська обл.), баба-бранка (Житомирська обл.) [9]. «Родіцца – бабу зовуть» [8]. Ішла баба – повитуха до породіллі – «бабіть» – з хлібом, а бувало і з полотном («..калі спече хлібчика.., полотно із метру одріже»)[8].

Зимою жінки народжували на печі, на лежанці, в лазні. Літом – в коморі, в полі. Для того, щоб жінка легше народжувала, вдавалися до магічних дій: в хаті відчинялися всі замки, скрині, вікна, двері, розв'язували всі вузли, розпускали волосся, знімали з породіллі всі перстні, сережки, намисто. Сакральну роль виконували поріг, червоний пояс, через які переводили породіллю, піч, в яку стукала баба-повитуха для полегшення пологів. Широко застосовувалися церковні атрибути: породілля пила

святу воду, в якій обмивали ікону, обкурювали її свяченим зіллям, а коли пологи були дуже тяжкі, то рідні йшли до священика і просили відкрити Царські Врата у церкві.

Перев'язували пуповину конопляною чи лляною ниткою. Часто відсічену пуповину зберігали в скрині і давали дитині, як підросте, розв'язати («...та таде казалі, еслі развяже, то буде у його руках вся работа») [8].

Перша купіль мала не тільки гігієнічне, а символічне значення. Вода – символ життя, здоров'я, очищення. Баба-повитуха гріла воду, могла додати в неї свяченої води, покласти лікарські трави («Поставіть воду... і дитятко викупає» [7]). Скупану дитину сушили біля печі. Загортали немовля в полотняні пелюшки з матеріної чи батькової сорочки, клали в колиску («люльку»), зроблену з лози, дерева або дерев'яних кілочків, оббитих мішковиною, яку підвішували до стелі над полом. У колиску клали «солом'янички» – матрацики з соломи чи сіна, застиляли «радюжкою» чи полотняною пелюшкою, а під них клали свячені трави, вербу, іконку.

Відвідування породіллі (роженіци) було невід'ємною частиною звичаїв, пов'язаних з народженням дитини. Одвідки (одведки, одвідини) породіллі мали на меті підтримати її та віддати належну шану. Йшли жінки, коли, хто мав час, гуртом, але більше – по-одному, несли їжу (найчастіше -вареники, кисіль, пироги, кашу, хліб, «налісники»), полотно на пелюшки, дитячий одяг: «...приходілі баби молодії й молодухи, приносилі, детську одєжу..» [7]. На думку Н. Гаврилюк, ритуальне використання фруктових плодів та ягід є одним з універсальних явищ родильної обрядовості українців. Готували вареники з різноманітною начинкою. Ймовірніше, саме ці страви і є найдавнішою, власне обрядовою їжею на родинних обстежених селах Полісся [9].

На Рівненському Поліссі вірили, що немовля могла нечиста сила підмінити на «одмінка» – злого духа, а тому, щоб не сталося такої жахливої події, дотримувалися звичаю не гасити світло під час годування дитини. Запалена свічка знаходилася біля немовляти до тих пір, доки його не охрестять [10].

До групи післяродових обрядових дій, які долучають дитину до роду, сім'ї і є соціалізуючими, належать хрестини і пострижини.

Хрестини – значна подія в родині («Як хрестили, то зарізали теля» [8]). Спочатку дитину охрещували в церкві, а потім влаштовували гостину. Йшли на хрестини з «вузлами»-гостинцями (вареники, кисіль, пироги, налісники), які несли в тканих лляних хустках. При виборі кумів перевага віддавалася родичам. Від кумівства не відмовляються. Існувало повір'я, що незаміжня дівчина повинна перший раз охрестити хлопчика, а хлопець – дівчинку [7,8].

На Чернігівщині кумів була одна пара: батько новонародженого брав кума із роду свого хрещеного батька, а мати куму – із роду своєї хрещеної матері. «Хрещик» купляв кум, а кума для похресника (похресниці) несла крижмо – шмат полотна, а пізніше – фабричної тканини, в яку загортали дитину в церкві при охрещенні. Якщо згодом дитина тяжко хворіла, кумів могли «закупляти», тобто брали нову куму (для дівчинки) або нового кума (для хлопчика). Це міг бути перший стрічний або хтось з рідні чи друзів. Новий кум (кума) купляли «хрещик» та подарунок і приходили в гості до хрещеника, де на нього чекала гостина [7].

Гостей частували борщем («обязательно»), локшиною (саморобною), смаженим м'ясом, млинцями, а наостанок готували кисіль («білий» – молочний, «чорний» – із сухофруктів, «красний» – з ягід) [8].

Характерною особливістю українського Полісся є вживання ритуальної «бабиної» каші, яка була переважно останньою стравою та кульмінаційним моментом хрестин. Варила кашу баба-повитуха (пізніше – «якась» баба) з пшона чи гречки з маслом та медом на молоці, а в кінці хрестин «продавала» її: пригощала кашею всіх присутніх, а в цей час носили велику таріль, на яку гості клали подарунки та гроші для новонародженого. Характерною рисою обряду хрестин є те, що в різних регіонах українського Полісся – Рівненського, Київського, Житомирського, Чернігівського – споживання «бабиної» каші супроводжувалося ритуальним биттям горщечка («...Горщок каші наварить..., а тоді як гахне об землю...» [8]. Горщик необхідно було розбити таким чином, щоб круто зварена каша не розсипалася. На думку Д. К. Зеленина, ритуальне биття горщика з-під каші на хрестинах символізувало ідею оновлення життя. Черепки з-під горщика викидали на город і очікували врожаю гарбузів [3].

Пострижини відбувалися через рік і символізували перехід дитини в інший віковий період. Хлопчика саджали на подушку чи кожух і кум, тричі перехрестивши його, вистригав своєму похресникові трохи волосся навхрест. Дівчинку, як правило, не стригли, а хрещена мати заплітала також навхрест хрещениці кіски[11]. На Чернігівщині спочатку кум чи кума вистригали волосся над чолом, потилицею, вухами, потім волосся ховали і зберігали або пускали за водою чи спалювали [8].

У зв'язку з глобалізацією, урбанізацією та асиміляцією суспільства, родильна обрядова звичаєвість зокрема, та родинні обряди загалом, зазнають незворотніх трансформативних процесів, що змінює етнобуття українців. Існування та застосування родильної обрядовості в повсякденному середовищі протягом тривалого часу мало негативну тенденцію до скорочення обряду, занепаду та втрат його складових, спостерігається спрощення та переосмислення його архаїчних і нині не зрозумілих компонентів, які все частіше набувають розважального змісту. Слід сказати, родильні обряди зберегли безліч архаїчних рис і відображають найдавніші пласти світогляду українців, адже самовідтворювались соціумом, незважаючи на релігійні чи державні установки. Їхня реконструкція, фіксація та інтерпретація дозволяють зрозуміти не тільки минуле, а й розкрити тенденційні особливості сучасності та майбутнього.

1. Плав'юк В. Українські приповідки. – Едмонтон, 1996;
2. Мандебура-Нога О. Народина: вірування, звичаї, обряди поліщуків (за експедиційними матеріалами) // Етнічна історія народів Європи. – Вип.13. – С.47.
3. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Пер. с нем. К.Д. Цивинной. Примеч. Т.А. Бернштам, Т.В. Станюкович и К.В. Чистова. После сл. К.В. Чистова. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 511 с.: ил. (Этнографическая библиотека).
4. Сандюк Л.О. Основи культурології. – К.: Центр учбової літератури, 2012.
5. Власні експедиційні матеріали. Записано від Міх Ольги Іванівни, 1920 р. н., с. Макошине Менського р-ну Чернігівської області.
6. Горян Г. Родинна обрядовість українців (Народина) // Українська мова і література. – 2002. – №0 23–24. – С. 14
7. Власні експедиційні матеріали. Записано від Ювхименко Марії Іллівни, 1932 р.н., с. Макошине Менського р-ну, Чернігівської області.
8. Власні експедиційні матеріали. Записано від Міх Ольги Іванівни, 1920 р. н., с. Макошине Менського р-ну Чернігівської області.
9. Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев) / Н.К. Гаврилюк. – К. : Наукова думка, 1981. – 279 с.
10. Дарманський П. Обряд у житті людини. – К.: Політвидав України, 1974.
11. Борисенко В. Обряди і звичаї в українській родині // Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу. – К., 2000. – С. 101–184.
12. Боряк Олена. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним/Олена Боряк. – К.: Ін-т мист-ва, фольк-ки та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, 2009.

В данной статье на основе анализа полевых этнографических материалов Черниговщины и имеющейся литературы рассмотрены традиционные родильные обычаи и обряды украинского Полесья кон. XIX - нач. XX вв. Описаны система обычаев и запретов в предродовой период, собственно родильные обряды, послеродовые обряды и обычаи.

Ключевые слова: табу, оберег, роженица, пуповина, первая купель, колыбель, ребе-нок, крестины, кума.

In the article there are some traditional maternity customs and rituals of Polissya from the end of XIX to the beginning of XX centuries based on the ethnographic materials of Chernigiv and the available literature. The description of the custom and prohibition system in the prenatal period is given there, such as maternity rituals and postpartum customs.

Keywords: taboo, amulets, a woman in labor (a new mother), the umbilical cord, the first bathing, cradle, baptismal.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Ольга Гейда, Тамара Демченко

ВЕЛИКА МАЛА... (ДО ВИХОДУ В УКРАЇНІ ПЕРШОГО ТОМУ «УКРАЇНСЬКОЇ МАЛОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ» Є. ОНАЦЬКОГО)

Навряд чи майже 60 років тому, приступаючи у далекому Буенос-Айресі до друку першої книжки багатотомової енциклопедії, її автор Євген Онацький (1894–1979) та видавець – один з ієрархів Української православної церкви в Аргентині о. Борис Арійчук – сподівалися на тривалу долю та майбутнє перевидання уже в Україні цього, поза всяким сумнівом, унікального творіння українського енциклопедиста. Однак проект успішно завершився за 10 років. «УМЕ» здобула визнання спочатку в середовищі західної української діаспори, а після здобуття Україною незалежності й на Батьківщині укладача. І нарешті можемо порадуватися появі першого тому перевиданої в Україні «УМЕ». Зі смаком оформлена книга охоплює чотири перших томи виданого у Буенос-Айресі 16-томника. На її форзаці вміщені світліни обкладинок книжок, що побачили світ у 1957–1959 рр. і охоплюють гасла на літери: А–Б; В–Г; Д–Є; Ж–Й. У київському томі подано 1910 статей.

Звичайно, годилося б дочекатися завершення републікації – але це ще три повноцінні томи, надзвичайно копітка, майже ювелірна робота з підготовки текстів до друку, проблема фінансів... Отже, повністю київське видання «УМЕ» ми побачимо нескоро. До речі, видавці звернулися до всіх зацікавлених осіб, установ, організацій з проханням взяти участь у фінансуванні видання. Приємно відзначити, що співробітники Чернігівської обласної наукової бібліотеки імені В. Короленка відгукнулися на цей заклик.

Відомий український учений, упорядник вищезгаданого перевидання та автор передмови С. Білокінь вважає, що ця робота була не лише «працею всього життя Онацького», але «може стати справді народною енциклопедією, виданням для найширшого кола читачів. По суті, це квінтесенція українського світосприймання й думання» [С. VI, VII]*.

Ця оцінка цілком корелює із засадничими ідеями самого енциклопедиста. У стислій передмові він, порівнюючи свої підходи з вимогами авторів двох українських енциклопедій (одна вийшла у Львові у 1932 р., а «Енциклопедія українознавства» на час появи першої книжки «УМЕ» ще не була завершена) писав: «... моя Енциклопедія відзначається суб'єктивним характером – нема в ній нічого догматичного, не накидаю я в ній нікому своїх поглядів, але все ж звертаю якнайбільшу увагу на те, щоб підходити до трактованих тем із точки погляду християнської етики, подаючи при цьому багато гасел із суспільної психології, філософії, релігії та історії Церкви, що взагалі не були трактовані в попередніх двох Енциклопедіях. [...] не мав я наміру обговорювати всі свої теми вичерпно: бажаючи дати читачеві не тільки корисний підручник, в якому він міг би знайти найпотрібніші дані [...], а й цікаву книжку для читання, що **збуджувала б у нього думку й спонукувала самостійно заглиблюватися в порушувані теми** [виділено автором. – О. Г., Т. Д.], я навмисно уникав вичерпного обговорення всіх значень того чи іншого трактованого гасла, обмежуючись на ті, що видавалися мені істотнішими для зрозуміння української духовності чи для підкреслення якогось важливішого для українців етичного, психологічного чи філософського моменту» [С. 1].

* Тут і далі у квадратних дужках із зазначенням сторінок поклики на видання: Онацький Є. Українська мала енциклопедія: У чотирьох т. / Є. Онацький; упоряд. та наук. ред. С. Білокінь. – Вид. друге, уточнене. – К.: Університетське вид-во «Пульсари». – Т. 1. – 576 с.: портр.

Проаналізувавши зміст першого тому, а також книжок буенос-айреського видання (на щастя, його повний комплект зберігається в так званій канадській бібліотеці Чернігова), можна прийти до висновку, що автор послідовно дотримувався сформульованих ним засад.

За змістом (з певною часткою умовності, звичайно) всі гасла можна поділити на етнологічні статті (в найширшому розумінні), матеріали до історії християнської церкви (біблійні герої й сюжети, релігійні свята), біографічні дані про знакові постаті української історії та інформацію про іноземців, які у той чи інший спосіб прислужилися Україні. Щодо двох останніх позицій, то Є. Онацький зробив застереження: «У моїй Енциклопедії відведено також порівняно мало місця біографіям різних наших політичних, культурних і громадських діячів. ...я обговорюю біографії тільки тих людей з нашого історичного **минулого** (сучасників я взагалі не заторкую), що набрали вже деякого символічного значення і що їх життя мало в собі **етичні** моменти [виділено автором – О. Г., Т. Д.], варті визначення, – в бік додатний чи від'ємний. Вийняток зроблено тільки для чужинців: я старанно занотував усіх із них, хто чимсь виявив те чи інше зацікавлення Україною» [С. 2].

Багатьом читачам не вистачало якраз біографістики, але мусимо поважати право автора, який не бажав створювати «біографічний словник». Зазначимо, що в цій ділянці української гуманітаристики Є. Онацький мав блискучі досягнення (варто згадати тільки його «Портрети в профіль») й чималий досвід практичної роботи. Відтак деякі його біографічні нариси, котрі увійшли до першого тому, можна вважати взірцем: це гасла про Л. Глібова, М. Гоголя, о. А. Гончаренка, Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, С. Єфремова. До цього ж можна віднести й часом розлогі, часом стислі, але промовисті гасла про «антигероїв» – І. Брюховецького, Єкатерину Другу, Максима Горького, Федора Гладкова. Російські радянські письменники зацікавили Є. Онацького своїми виразно антиукраїнськими настановами й гідною відсіччю, що їм дали Б. Антоненко-Давидович і В. Винниченко. Справді, як переконливо й актуально звучить нині висновок Є. Онацького: «Від патріярха Іоакима до Гладкова – через Валуєва – одна проста лінія московського шовінізму та імперіялізму» [С. 290–291].

Значно менше інформації закладено у гасла про іноземців. У багатьох випадках відсутні навіть дати народження та смерті. Головне у цих статтях відгуки про Україну та українців переважно позитивного змісту. Так, Зеліб Артур – це швейцарський журналіст і вчитель гімназії з Лозанни, він першим у Швейцарії у 1909 р. читав лекції про Україну й Тараса Шевченка [С. 486]. Енріко Інсабато (1885–1963) як «завзятий і щирий прихильник і оборонець визвольних змагань українського народу» відзначений значно більшою статтею [С. 544]. До речі, дату смерті цього діяча з'ясував і вставив до тексту Є. Онацького упорядник С. Білокінь. Саме з таких численних «дрібниць» і складалася його безпосередня робота з впорядкування інформативного блоку гасел.

Заслужовують на окрему увагу й, мабуть, спеціальний аналіз роздуми Є. Онацького про Європу й європейськість (так у діаспорі писали ці слова). Зміст першого з гасел значною мірою вкладається у твердження: «Нема сумніву, що Україна своєю культурою й своїми історичними зв'язками, хоча й ввійшла була в XVII ст. в склад Російської імперії, належить до Європи». Викликає інтерес й тлумачення поняття «європейськість». На думку автора, це – «комплекс усіх ознак європейської культури та цивілізації. Європейськість – не тільки зовнішня форма, що проявляється в знанні європейських мов, європейської культури, в європейському одязі. Це – внутрішня ознака, що обіймає собою духове ество людини і підносить її на вищий щабель людської духовості й творчості. Європейськість – це те, що М[икола] Хвильовий назвав «психологічною Європою» [С. 396–397]. Знову ж таки, ми бачимо сліди втручання упорядника – у квадратних дужках він вписує ім'я українського письменника. Водночас маємо відзначити й особливість укладання гасел Є. Онацьким: це постійні поклики на українських авторів, введення їхніх думок, ідей, крилатих висловів, більш або менш розлогіх цитат у тканину енциклопедичної статті. Такий підхід надає індивідуального звучання текстам, посилює їхню виразність і національний характер,

зрештою, збільшує присутність корифеїв української культури в енциклопедії, робить їх співавторами укладача.

На сторінках енциклопедії Є. Онацький чимало уваги приділив місцевій чернігівській історії та особам, які пов'язані з Чернігівщиною народженням та/або діяльністю. Загалом в «УМЕ» вміщено сто двадцять дві біографи про видатних діячів Чернігово-Сіверської землі. Умовно їх можна розподілити на групи: нариси про представників владних структур, духовних ієрархів, визначних представників національного руху, науки та культури. Принцип відбору прізвищ відображає авторську мету – не скільки ретельно відтворити життєвий шлях того чи іншого діяча, стільки показати читачу на основі конкретних біографій приклади життєвої стратегії, що ставила за мету самовідданне служіння рідному народу та країні.

Давньоруська доба представлена статтями про засновника чернігівської князівської династії, поціновувача книг та будівничого Божих храмів Святослава Ярославича; розповіддю про одважного воїна, що боронив свою землю від чужинців, героя відомого літературного твору Ігоря Святославича, а також його сина Романа Ігоровича, що намагався на початку XIII ст. побороти галицьких бояр та об'єднати під крилом чернігівських Ольговичів розрізнені південно-руські землі. Знаходимо тут й імена засновника чернецтва любечанина Антонія Печерського; князя-ченця Миколи Святоші, який на подив родичів відмовився від усіх посад та матеріальних благ і, подавшись до Києво-Печерського монастиря, обрав один з найважчих та найаскетичніших християнських подвигів – столпництво. Згадано і відомого героя билин та казок, богатиря Іллю Муравлину (Муромського), що наприкінці свого повного відваги та лицарства шляху став аскетом-ченцем того ж таки монастиря і жив у печері преп. Антонія та ігумена одного з місцевих монастирів Данила, котрий на початку XII ст., здійснивши подорож до далекого Єрусалиму, ревно молився у храмі Гроба Господнього за рідну землю, бажаючи для неї миру та заступництва.

Серед очільників полкових та сотенних урядів висвітлено постаті наказного гетьмана, авторитетного чернігівського полковника та борця за волю рідного краю Павла Полуботка; вболівальника за Україну та одноступця П. Дорошенка «сіверського гетьмана» Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного); стародубського полковника Михайла Миклашевського, що 1703 р. проводив на власну руку переговори з литовськими магнатами про створення федерації з України, Польщі та Литви; братів Золотаренків, політика яких була яскраво антимосковською, та сердюцького полковника Дмитра Чечеля – героя оборони Батурина 1708 р., четвертованого у Глухові.

З представників чернігівського духовенства не випадково обрано першого чернігівського єпископа першої половини XVII ст. аскета Ісайю Копинського; архімандрита Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, ректора тамтешньої семінарії Варлаама Шишацького, який, будучи Могильовським архієпископом, приєднав Наполеону, бажаючи його перемоги над Московщиною і за це був засуджений на довічне ув'язнення; відомого полеміста і проповідника, вченого, що досяг вершин тодішньої освіти, архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря Іоанікія Галятівського.

Широко представлений чернігівський вимір національно-визвольного руху кінця XVIII – початку XX ст. іменами учасників новгород-сіверського гурту автономістів В. Капніста, Г. Полетики, Г. Долинського, О. Лобисевича та діячів громадського руху С. Носа, О. Кониського, В. Самійленка, Б. Грінченка, І. Шрага, представників родин Кулішів, Коцюбинських та Русових, аж до автора першої програми самостійності України Миколи Міхновського та поета-борця, що поклав голову за волю Батьківщини, Григорія Чупринки.

З особливої гордістю подано матеріали про внесок українців у світову та вітчизняну скарбницю культури. Читача, без сумніву, мають зацікавити нариси про малознаного ієромонаха чернігівського монастиря Тарасія Каплонського, що був першим українцем, який у 1697 р. здійснив подорож до італійського міста Бар для поклоніння мощам св. Миколи та докладно описав тогочасні європейські міста; українського вченого XVIII ст., вихованця університету в Єві, військового інженера та автора проектів бу-

дівництва Троїцьких соборів у Чернігові та Батурині Адама Зернікава; двох глухівчан: першого українського композитора, вихованця Болонської академії, автора першої української опери Максима Березовського та найбільшого українського духовного композитора світової слави Дмитра Бортнянського.

Увагу приділено особам, чий внесок у культурний процес є прикладом невтомної праці над собою задля досягнення вершин творчості та професіоналізму. Автор звертає увагу читачів на визначний творчий доробок видатного українського гравера архімандрита Крупицького Батуринського монастиря Івана Мігури, незабутнього українського байкаря, співця мудрості та щирості свого народу Леоніда Глібова, великого письменника Миколу Гоголя, писання якого «значно впливали на національне усвідомлення української зросійщеної інтелігенції»; засновника українського імпресіонізму в літературі Михайла Коцюбинського; визначного українського письменника, неперевершеного перекладача українською поетів світової слави, тонкого літературного критика, знищеного у розквіті своїх творчих сил московськими шовіністами, Миколу Зерова.

Цінними є нариси про діячів першої половини ХХ ст., імена яких призабуті сучасниками. Так, автор називає двох представників вищого духовенства УАПЦ на Чернігівщині: єпископів Івана Павловського (після 1921 р.) та Григорія Мозолевського (1924 р.), які за свої релігійні переконання були знищені радянським тоталітарним режимом у 1936 р. Подає унікальні відомості про плідну діяльність на ниві поширення мережі парафій Української автокефальної церкви на Чернігівщині у другій половині 20-х рр. ХХ ст. протодіякона з Сосниччини Василя Потієнка, який упродовж 1924–1936 рр. очолював Всеукраїнську Православну Раду.

Різко негативні оцінки автора мають статті про анти-героїв, «шкідників» українського визвольного руху В. Антонова-Овсєєнка, М. Щорса. У нарисі про сина славного письменника Юрія Коцюбинського, названого агентом поневолення України, вміщений тоді малознаний текст «Листа без конверта» авторства С. Єфремова про події першої окупації Києва бандами Муравйова, з обвинуваченнями на адресу Юрія у пролитті крові співвітчизників та свідомому потуранні безжальному руйнуванню столиці.

Крім того, в «УМЕ» подано десять нарисів про міста Чернігово-Сіверщини: Чернігів, Любеч, Новгород-Сіверський та Остер у контексті значного впливу на історичний розвиток Лівобережжя, починаючи з давньоруської доби; Батурин та Глухів – як столиці Гетьманщини; Конотоп у контексті переможної битви І. Виговського 1659 р. проти московського війська, що стала, за влучним висловом Є. Онацького, «блискучим запереченням Переяславу». Начерк про срібнянську різню – як приклад нелюдської жорстокості московського війська на чолі з Шереметьєвим до мирного українського населення, про станцію Крути – як символ нескореності українського духу.

На сторінках «УМЕ» знаходимо посилання на праці істориків та етнографів, які довгий час працювали на Чернігівщині: Г. Калиновського, О. Лазаревського, Б. Грінченка, Г. Милорадовича, Хв. Вовка, О. Малинки, П. Литвинової-Бартош. Широка наукова бібліографія словника підкреслює ґрунтовний науковий рівень його упорядника та досконале знання літератури про Україну, виданої у діаспорі.

Відтак сьогодні ми можемо з повним правом сказати: значення «УМЕ» колосальне, бо, власне, через такого роду наукову продукцію Україна відвойовувала собі право на незалежність і окремішність, здобувала місце в сім'ї європейських народів. Підкреслюючи самотність її народної культури, традицій, вірувань, у цілому ментальності народу, Є. Онацький у багатьох сюжетах, практично у всіх гаслах визначає європейскість свого рідного «занедбаного» народу. Перевидання Малої енциклопедії на часі, будемо чекати на появу нових томів «УМЕ» в Україні.

НАУКОВА ХРОНІКА

«Я НЕ БОЮСЬ ТЮРМИ І КАТА»

В обласній універсальній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка, на черговому засіданні клубу «Краєзнавець», відбувся «круглий стіл» «Я не боюсь тюрми і ката», присвячений 180-річчю від дня народження українського письменника і громадського діяча Олександра Кониського (1836 – 1900). Наш земляк (народився в селі Переходівці тепер Ніжинського району), є автором слів пісні «Молитва за Україну», першої ґрунтовної біографії поета Шевченка (у 2 томах), яка не втратила свого значення й нині: «Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя», багатьох художніх творів, а також був фундатором Літературного Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, а пізніше — ініціатором перетворення його у Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. Творчість Кониського в СРСР знаходилася під забороною, а радянське літературознавство відносило його до «націоналістів».

Вступним словом «круглий стіл» відкрила директор бібліотеки Інна Алефіренко. Модератор зустрічі — завідувачка відділу краєзнавства бібліотеки Ірина Каганова запропонувала першою виступити гості із Києва — провідний науковий співробітниця Інституту історії України НАН України, доктору історичних наук, професору Валентині Шандрі, яка розповіла дещо про провідну ідею життя Олександра Кониського. Її колега, молодший науковий співробітник Інституту історії, кандидат історичних наук Юрій Глизь, висвітлив тему нашого земляка як київського міського діяча.

Темою виступу доцента кафедри філософії та гуманітарних дисциплін Чернігівського національного технологічного університету Людмили Зіневич була проблема української мови і самоідентифікації у творчому доробку Олександра Кониського. Заступник директора з наукової роботи Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського Наталія Коцюбинська розказала про листування Михайла Коцюбинського з Олександром Кониським.

Голова правління обласної організації Національної спілки краєзнавців, директор Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, професор Олександр Коваленко присвятив свій виступ подорожі Кониського на Чернігівщину влітку 1890 року. Доцент кафедри історії цього ж інституту, кандидат історичних наук Тамара Демченко розповіла про життя письменника в рецензії Євгена Онацького. «Бібліографія творчої спадщини Олександра Кониського та праць про нього: потреба висвітлення» — тема повідомлення Олександра Мисюри — кандидата історичних наук, доцента кафедри українознавства, політології та соціології Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Про творчий доробок Олександра Кониського у фондах Чернігівської ОУНБ ім. В. Г. Короленка розповіла Ірина Каганова.

Учасники «круглого столу» ознайомилися з книжково-інформаційною виставкою «Я не боюсь тюрми і ката», присвяченою творчості письменника.

Володимир САПОН

ПАМ'ЯТІ

ВОЛОДИМИРА ПЕТРОВИЧА КОВАЛЕНКА

24 жовтня 2016 р. передчасно пішов із життя відомий історик, археолог, педагог, член Національної спілки краєзнавців України Володимир Петрович Коваленко.

Він народився 10 квітня 1954 р. у смт Семенівка Чернігівської області в родині військовослужбовця і з 1962 р. постійно мешкав у Чернігові. Ще школярем брав участь в археологічних експедиціях на Чернігівщині та Дніпропетровщині. Після закінчення Чернігівської середньої школи № 6 та невдалої спроби вступу до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в 1971 р. деякий час працював токарем і слюсарем на підприємствах міста.

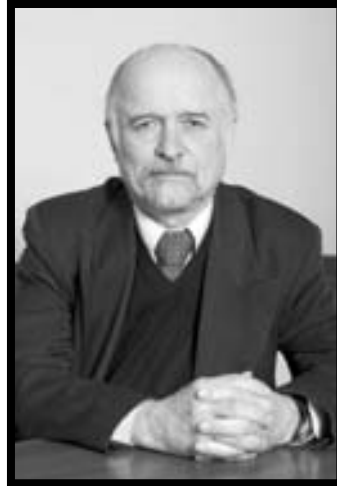
Протягом 1972–1976 рр. навчався на історичному факультеті Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка і щоліта працював у складі експедицій Інституту археології АН УРСР, яка проводила розкопки на Чернігівщині, Сумщині та Київщині. З 1976 р. працював науковим співробітником Чернігівського історичного музею, а у 1981 р. очолив сектор охорони та вивчення археологічних пам'яток. У 1983 р. в Інституті археології НАН України успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Походження літописних міст Чернігово-Сіверської землі» (науковий керівник – П. П. Толочко). У лютому 1986 р. В. П. Коваленко розпочав науково-педагогічну діяльність у своїй alma mater на посаді старшого викладача, потім – доцента, завідувача кафедри. Впродовж 1991–1993 рр. навчався в докторантурі Інституту археології НАН України.

В. П. Коваленко цілеспрямовано проводив археологічні дослідження на території літописних міст Чернігово-Сіверської землі: Чернігова, Стародуба, Новгород-Сіверського, Оргощі (с. Рогоща Чернігівського району), Сновська (смт Седнів), Блистовита (с. Блистова, Менського району), Листвена (с. Малий Листвен Ріпкинського району), Любеча, Березного (смт Березна), Хоробора (с. Макошине), Сосниці, Морівська, Лутави, Біловежі, Всеволожа (с. Сиволож Борзнянського району).

Значного розголосу набули результати розкопок, які В. П. Коваленко проводив на давньоруських городищах та могильниках біля с. Гушин (1988 р.) та с. Шестовиця (1997–2012 рр.) (Чернігівський район), с. Клонів (1985 р.) (Ріпкинський район). За його безпосередньою участю вперше було практично повністю розкопано давньоруське селище біля с. Автунічі Городнянського району (1987–1996 рр.). В. П. Коваленко активно долучився до дослідження пам'яток давньоруської архітектури – церкви Спаса початку XIII ст. у Новгороді-Сіверському (1981–1983 рр.), храму другої половини XII ст. по вул. Сіверянській у Чернігові (1984 р.), церкви Володимира Мономаха XI ст. (1985–1986 рр.) та брами князівського двору кінця XII – початку XIII ст. (1985 р.), церкви XII ст. на Чернігівському дитинці (1989 р.).

У 1995 р. В. П. Коваленко започаткував археологічні дослідження на території колишньої гетьманської столиці Батурина. На підставі здобутих матеріалів за безпосередньої підтримки Президента України В. А. Ющенка було частково відновлено укріплення і споруди Цитаделі Батуринської фортеці, що стала одним з найпопулярніших туристичних об'єктів регіону.

В. П. Коваленко брав безпосередню участь у розробці проектів охоронних зон багатьох історичних міст і містечок Чернігово-Сіверщини. У процесі підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури України» по Чернігівській області він відкрив та обстежив понад 500 археологічних пам'яток на території Подесення.

У 1992 р. В. П. Коваленко був удостоєний почесного звання «Заслужений працівник народної освіти України», у 2003 р. нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради України, у 2004 р. – Почесною грамотою Чернігівської обласної державної адміністрації, у 2006 р. – Почесною грамотою Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді, у 2008 р. – орденом «За заслуги» III ступеня.

Значну увагу В. П. Коваленко повсякчас приділяв вихованню молодих науковців. З 1980 р. він вів заняття у міському клубі «Юний археолог». З його ініціативи було створено студентський науково-дослідний загін «Археолог» (1984–1988 рр.). Протягом 1979–2012 рр. В. П. Коваленко керував археологічною практикою студентів. У 2002 р. він ініціював проведення щорічних міжнародних студентських археологічних конференцій «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи», матеріали яких побачили світ окремими збірками.

У 2001 р. В. П. Коваленко започаткував проведення на базі спочатку Шестовицької, а потім Батуринської археологічних експедицій Міжнародної літньої польової школи молодих археологів, у якій пройшли стажування понад 500 студентів, магістрів, аспірантів і молодих науковців з понад 40 університетів, музеїв та наукових установ України та ближнього і дальнього зарубіжжя. Під керівництвом В. П. Коваленка успішно захистили кандидатські дисертації О. Є. Черненко, В. М. Скороход та О. М. Кравченко.

В. П. Коваленко був одним із засновників Чернігівської федерації історичного фехтування, члени якої у 2002–2012 рр. щорічно проводили на базі Шестовицької археологічної експедиції Міжнародні фестивалі слов'яно-варязької культури.

Загалом В. П. Коваленко значною мірою прислужився створенню у Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т. Г. Шевченка регіональної археологічної школи. Спектр наукових інтересів В. П. Коваленка був дуже широкий. Його цікавили питання давньоруської та ранньомодерної історії, археології, нумізматики, архітектури, релігії, мистецтва, військової справи. Поважний науковий доробок ученого налічує понад 500 наукових та науково-популярних публікацій з історії та археології Чернігово-Сіверської землі. В. П. Коваленко брав участь у наукових конференціях з історії та археології в Україні, Росії, Білорусі, Литві, Молдові, Польщі, Франції, Німеччині, Румунії, Італії. Він був ініціатором проведення історико-археологічного семінару «Чернігів та його округа в IX–XIII ст.» та польових семінарів у Автунічах (1992 р.) і Шестовиці (2000, 2003, 2006, 2009 рр.), входив до редколегій багатьох наукових видань регіону.

Світла пам'ять про Володимира Петровича Коваленка назавжди залишиться в серцях його колег та учнів.

**В. О. Дятлов, О. Б. Коваленко, С. О. Павленко,
О. Я. Рахно, Л. В. Ясновська**

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 19.12.2016. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgСyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 12,75. Обл.-вид. арк. 16,57. Тираж 300 прим. Зам. 0059.

Віддруковано Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

тел. (0462) 972-661

www.lozovoy-books.cn.ua